

ISSN 2309 3455

Social Studies

Studime Sociale

Vol. 20, No. 4 (78), 2026

- Albana CANOLLARI-BAZE ● Eglantina DERVISHI
- Ines HEBA ● Ramiola KALEMI ● Matilda LIKAJ
 - Endrit TEMAJ ● Arian VULA ● Blerta BODINAKU
 - Migena BUKA ● Skerdi ZAHAJ ● Edmond RAPTI
 - Silvana AGO ● Jetmira FEKOLLI ● Fiona TODHRI
 - Estela FERKO ● Marsida MINGA ● Zana STRAZIMIRI
 - Jasin MEMEDI ● Blerta DRENOFCI
 - Marinela PANE

www.sociology.al

ALBSA-SHSSH
ALBANIAN SOCIOLOGICAL ASSOCIATION
SHQATA SOCIOLOGJIKE SHQIPTARE

AIS
ALBANIAN INSTITUTE
OF SOCIOLOGY

“Social Studies” Journal is classified ‘Scientific’ by ANVUR

The journal “Social Studies” is classified as Scientific Journal by ANVUR, the National Agency for the Evaluation of the University System and Scientific Research of Italy - Ministry of Education, Universities and Scientific Research of Italy (MIUR), by decision no. 298, dated 21 December 2021.

The application was made in 2020 by Romina GURASHI (PhD) - from “Sapienza” University of Rome, Deputy Editor of the journal “Social Studies”.

Since 2020, ANVUR has monitored the journal “Social Studies” with international experts, and the official response has been returned by Dott. Marco Malgarini, director of ANVUR, on 19 January 2022.

La rivista “Studi Sociali” è classificata ‘Scientifica’ dall’ANVUR

La rivista “Social Studies” è classificata ‘scientifica’ dall’ANVUR, Agenzia Nazionale per la Valutazione del Sistema Universitario e della Ricerca Scientifica d’Italia - Ministero dell’Istruzione, dell’Università e della Ricerca Scientifica d’Italia (MIUR), con decisione n. 298, del 21 dicembre 2021.

La richiesta è stata presentata nel anno 2020 da Romina GURASHI (PhD), dell’Università La Sapienza, Vicedirettore della rivista “Studi Sociali”.

Dal 2020 ANVUR segue con esperti internazionali la rivista “Social Studies” e la risposta ufficiale è stata data dal Dott. Marco Malgarini, il Dirigente Area Ricerca ANVUR, il 19 gennaio 2022.

Revista “Studime Sociale” klasifikohet si revistë shkencore nga ANVUR

Revista “Studime Sociale” është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR, Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor të Italisë - Ministria e Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor (MIUR), me vendim no. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Aplikimi është bërë në vitin 2022 nga Romina GURASHI (PhD), Universiteti La Sapienza Romë, njëherësh Deputy Editor e revistës “Studime Sociale”.

Nga viti 2020, ANVUR ka monitoruar me ekspertë ndërkombëtarë revistën “Studime Sociale” dhe përgjigja zyrtare është kthyer nga Dott. Marco Malgarini, drejtor i ANVUR, më 19 janar 2022.

SOCIAL STUDIES [STUDIME SOCIALE]

Vol. 20, No. 4 (78), 2026

Editorial Team

Editor-in-Chief:

Leke SOKOLI – Tirana, ALBANIA

Deputy Editors:

Sejdin CEKANI – Tirana, ALBANIA

Besim GOLLOPENI – Pristina, KOSOVO

Ali PAJAZITI – Skopje, NORTH MACEDONIA

Romina GURASHI – Rome, ITALY

Managing Editor:

Elda SOKOLI KUTROLI

International Editorial Board

Aida GOGA – University of Tirana, ALBANIA

Agri SOKOLI – St. Louis International School Milan, ITALY

Albana CANOLLARI BAZE – Schiller International University, France

Anila HODA – Albanian Academy of Science, ALBANIA

Apostolos G. PAPADOPOULOS – Harokopio University, GREECE

Bavjola SHATRO – University of Mississippi, UNITED STATES OF AMERICA

Borut RONČEVIĆ – University of Ljubljana, SLOVENIA

Enis SULSTAROVA – University of Tirana, ALBANIA

Erenestina GJERGJI HALILI – University of Tirana, ALBANIA

Ferdi KAMBERI – University Fehmi Agani of Gjakova, KOSOVO

Goran BASIC – Lund University, SWEDEN

Irena NIKAJ – University Fan Noli of Korca, ALBANIA

Jelena GAKOVIĆ – University of Sarajevo, BOSNIA AND HERZEGOVINA

Jola KEPI – Center for School Leadership CSL-AADE, ALBANIA

Jonida LAMAJ – Albanian American Development Foundation, ALBANIA

Klea FANIKO – University of Geneva, SWITZERLAND

Klejda MULAJ – University of Exeter, ENGLAND

Krešimir ŽAŽAR – University of Zagreb, CROATIA

Kseanela SOTIROFSKI – University Aleksander Moisiu of Durres, ALBANIA
Murat ALIU – Mother Teresa University Skopje, NORTH MACEDONIA
Pjereta AGALLIU – University of Tirana, ALBANIA
Sergiu BALTATESCU – University of Oradea, ROMANIA
Silvana MALACARNE – Catholic University of the Sacred Heart Milan, ITALY
Svetla KOLEVEA – Bulgarian Academy of Science, BULGARIA
Shaban SINANI – Albanian Academy of Science, ALBANIA
Shkëlzen HASANAJ – University of Siena, ITALY
Tonin GJURAJ – University Luigj Gurakuqi Shkoder, ALBANIA
Valbona NATHANAILI – Qiriazi University College, ALBANIA
Venera LLUNJI – AAB College, KOSOVO

© Albanian Institute of Sociology / Instituti Shqiptar i Sociologjisë

Design: **Orest Muça**

“Social Studies”, Scientific Journal, certified by the Highest Scientific Committee,
Ministry of Education and Science of Albania

Decision no. 170, date 20th of December 2010

Contacts:

Mobile: ++355692044722; ++355694067682

E-Mail: studime.sociale@gmail.com

www.sociology.al

Contents:

Albana CANOLLARI-BAZE Eglantina DERVISHI Ines HEBA	<i>Work Addiction in Albania: A Sociodemographic Perspective from a Developing Country</i> 5
Ramiola KALEMI Matilda LIKAJ	<i>Youth perspectives on institutional trust and social opportunities in Albania</i> 21
Endrit TEMAJ Arian VULA	<i>Civil Society According to Fehmi Agani</i> 33
Blerta BODINAKU Migena BUKA Skerdi ZAHAJ Edmond RAPTI	<i>Drejt zhvillimit të praktikave të vlerësimit të shëndetit mendor të adoleshentëve në Shqipëri: vlerësimi psikometrik i YP-CORE, ISI-5 dhe RSES</i> 43
Silvana AGO Jesmira FEKOLLI	<i>Etika antropologjike sipas këndvështrimit të Immanuel Kant në raport me biodiversitetin natyror</i> 65
Fiona TODHRI Estela FERKO	<i>Demokracia pjesëmarrëse dhe fuqizimi i qytetarëve në proceset e politikëbërjes</i> 75
Marsida MINGA Zana STRAZIMIRI	<i>Reflektim mbi konceptin e demagogut dhe demagogjisë në antikitet</i> 91
Jasin MEMEDI	<i>Institutional Co-optation and the Diminished Political Efficacy of Post-Yugoslav Art1</i> 105
Blerta DRENOFCI Marinela PANE	<i>Labour Market Inclusion of Persons with Disabilities in Albania: Barriers, Policy Gaps, and Institutional Challenges</i> 115

WORK ADDICTION IN ALBANIA: A SOCIODEMOGRAPHIC PERSPECTIVE FROM A DEVELOPING COUNTRY

Albana CANOLLARI-BAZE

*Schiller International University, FRANCE
École de Psychologues Praticiens Paris, France
E-mail: acanollari-baze@psycho-prat.fr*

Eglantina DERVISHI

*University of Tirana, Albania
Department of Psychology and Pedagogy
E-mail: eglantina.dervishi@unitir.edu.al*

Ines HEBA

*University of New York Tirana, Albania
Department of Economics and Finance
E-mail: inesheba@gmail.com*

ABSTRACT

Work addiction has increasingly emerged as a significant occupational and psychological concern associated with excessive and compulsive engagement in work activities despite negative personal and social consequences (Andreassen et al., 2012; Griffiths et al., 2018). While research on work addiction has expanded substantially in recent years, evidence from developing and transitional economies remains limited (Andreassen & Pallesen, 2016). Albania represents a particularly understudied context characterized by rapid socioeconomic transition, labor market instability, long working hours, and relatively homogeneous occupational structures. The present study explores sociodemographic patterns of work addiction in Albania using data collected as part of the International Work Addiction Scale (IWAS) global project. A cross-sectional survey was conducted among 1,483 employed Albanian adults between December 2022 and July 2023. Work addiction was assessed using

the 7-item International Work Addiction Scale (IWAS-7). Descriptive statistics, chi-square analyses, correlations, and structural equation modeling were conducted to examine patterns of work addiction across sociodemographic and occupational variables. The findings revealed that 15.4% of participants met the criteria for high risk of work addiction. However, no statistically significant differences emerged across most sociodemographic groups, including gender, age, education, marital status, managerial position, religion, sector of employment, or organizational size. Weak correlations indicated that work addiction was positively associated with weekly work hours and slightly associated with income and company size. The relative absence of strong sociodemographic differences suggests that work addiction may be broadly distributed across Albanian occupational groups. These findings contribute to the growing international literature on work addiction by highlighting the importance of examining behavioral addictions within developing and transitional labor markets. The relative homogeneity of Albania's employment structure, characterized by small businesses, service-oriented occupations, economic insecurity, and long working hours, may contribute to the relatively even distribution of work addiction tendencies across demographic groups. The study underscores the importance of contextual and cultural approaches in understanding work addiction beyond highly industrialized Western settings.

Keywords: *Work addiction, Albania, sociodemographic factors, developing country, occupational health, behavioral addiction*

Albana CANOLLARI-BAZE, PhD, CPsychol, is a Senior Faculty at Schiller International University, Paris, and contributes to teaching and research at the École de Psychologues Praticiens. Her research focuses on cultural psychology, migration, mental health, ethics, and youth development, with particular interest in diversity, inclusion, and vulnerable populations.

Eglantina DERVISHI, PhD, Associate Professor, is a clinical psychologist and professor at the University of Tirana, Albania. Her research focuses on mental health, positive youth development, and vulnerable populations. She has published extensively and collaborates on international research projects promoting youth well-being and cross-cultural understanding.

Ines HEBA, PhD, Associate Professor, teaches at the University of New York Tirana, Albania. Her expertise includes statistics, econometrics, and quantitative research methods. She has held senior leadership roles in Albania's National Institute of Statistics and has contributed extensively to national surveys, census projects, and applied social research.

Introduction

Work addiction, often referred to as workaholism, has become an increasingly important topic within occupational psychology, organizational behavior, and mental health research. The concept describes a compulsive and uncontrollable involvement in work activities characterized by excessive time investment, cognitive preoccupation with work, and difficulty disengaging from professional responsibilities despite

adverse consequences (Andreassen et al., 2012; Griffiths, 2005). Unlike healthy work engagement, which is generally associated with motivation, satisfaction, and positive professional functioning, work addiction is linked to psychological distress, burnout, impaired interpersonal relationships, reduced wellbeing, and physical health problems (Clark et al., 2016; Griffiths et al., 2018).

Contemporary conceptualizations frame work addiction as a behavioral addiction involving salience, tolerance,

mood modification, withdrawal, conflict, relapse, and negative consequences (Andreassen et al., 2012). The International Work Addiction Scale (IWAS) and Bergen Work Addiction Scale (BWAS) are among the most widely used instruments for measuring compulsive work tendencies across different cultural contexts (Charzyńska et al., 2025a). Research increasingly demonstrates that work addiction represents a multidimensional phenomenon shaped by interactions between individual vulnerabilities, occupational structures, organizational cultures, and broader socioeconomic conditions.

Although research on work addiction has expanded substantially in Europe, North America, and East Asia, evidence from developing and transitional economies remains relatively limited. Existing studies have predominantly focused on highly industrialized societies characterized by advanced corporate structures, highly differentiated labor markets, and individualistic work cultures (Andreassen & Pallesen, 2016; Atroszko et al., 2020). Consequently, comparatively little is known about how work addiction manifests in countries undergoing rapid economic and social transformation.

Albania provides a particularly relevant context for examining work addiction from a sociocultural and developmental perspective. Since the post-socialist transition of the 1990s, Albania has experienced profound economic restructuring, labor market instability, rapid urbanization, and increased exposure to globalized economic pressures. The Albanian labor market continues to be characterized by relatively high unemployment, informal employment, economic insecurity, and long working hours (Eurofound, 2020; INSTAT, 2022).

National labor statistics indicate that Albanian employment is concentrated in service-oriented occupations, small enterprises, and public administration sectors (INSTAT, 2022a), potentially contributing to relatively homogeneous occupational experiences across demographic groups.

These structural conditions may shape work addiction differently from contexts traditionally represented in the literature. In transitional economies, compulsive work behaviors may emerge not solely from career ambition or organizational competitiveness but also from economic uncertainty, survival-oriented work ethics, social expectations, and limited labor protections. Moreover, Albania's collectivistic social orientation and strong family-centered norms may interact with occupational stressors in unique ways.

Despite growing international interest in work addiction, no prior large-scale study has systematically examined sociodemographic patterns of work addiction in Albania using standardized psychometric measures. Existing Albanian research has focused primarily on occupational stress, burnout, and work engagement rather than compulsive work behaviors specifically.

The present study addresses this gap by exploring work addiction patterns in Albania using data from the International Work Addiction Scale global project. Rather than adopting a confirmatory hypothesis-testing framework, the study employs an exploratory approach. This approach is justified because assumptions derived from highly industrialized societies may not directly apply to Albania's socioeconomic and occupational environment.

Adopting an exploratory framework is particularly important because Albania's labor market differs substantially from

those commonly represented in work addiction research. The relatively homogeneous employment structure, dominated by small enterprises, public administration, service occupations, and informal labor arrangements, may reduce differentiation across sociodemographic groups. Consequently, it remains unclear whether factors such as gender, age, managerial status, education, or income significantly shape work addiction tendencies in the Albanian context.

The present study therefore seeks to:

- Estimate the prevalence of work addiction risk among employed adults in Albania;
- Explore relationships between work addiction and sociodemographic variables;
- Examine whether work addiction differs across occupational and demographic groups;
- Situate the findings within Albania's broader socioeconomic and cultural context.

By examining work addiction within a developing and transitional labor market, this study contributes to a more globally inclusive understanding of behavioral addictions and occupational health.

Literature Review

Work Addiction as a Behavioral Addiction

Work addiction has been conceptualized as a behavioral addiction characterized by excessive involvement in work activities accompanied by compulsive inner drives and reduced control over working behavior (Griffiths, 2005; Andreassen et al., 2012). Similar to other behavioral addictions, work addiction involves psychological dependency and continued engagement despite harmful consequences.

Theoretical models of work addiction emphasize the interaction between individual and environmental factors. The Job Demands–Resources model suggests that excessive job demands combined with insufficient recovery opportunities may contribute to compulsive work behaviors (Bakker & Demerouti, 2007). The Work Craving Model further proposes that work addiction may function as a maladaptive emotional regulation strategy aimed at reducing anxiety, guilt, or low self-esteem (Wojdylo et al., 2013).

Research consistently demonstrates associations between work addiction and negative outcomes including burnout, depression, anxiety, sleep disturbances, reduced life satisfaction, impaired family functioning, and physical health problems (Clark et al., 2016; Griffiths et al., 2018). Although work addiction may initially be socially rewarded due to high productivity and organizational commitment, long-term consequences are typically detrimental.

Sociodemographic Correlates of Work Addiction

Research examining sociodemographic predictors of work addiction has produced inconsistent findings. Some studies suggest that younger workers may be more vulnerable due to career insecurity and achievement pressure, whereas others report no age-related differences (Andreassen et al., 2014). Similarly, gender findings remain inconclusive. Some studies report higher work addiction levels among men, often linked to traditional provider roles, while others identify elevated risks among women, particularly in contexts involving dual work-family responsibilities.

Educational attainment and income have also been associated with work addiction in some studies, although findings remain mixed. Highly educated

professionals and managerial employees may experience increased performance expectations and role overload, potentially contributing to compulsive work patterns (Schaufeli et al., 2008). However, evidence regarding managerial status remains inconsistent across cultural contexts.

Importantly, most existing evidence derives from Western or highly industrialized societies. Much less is known about how sociodemographic factors operate within developing economies characterized by different labor market structures, cultural norms, and occupational conditions.

Work Addiction in Developing and Transitional Economies

Developing and transitional economies may present distinct pathways to work addiction shaped not only by individual psychological factors but also by broader structural and economic conditions. In such labor markets, work behaviors are frequently influenced by employment insecurity, unstable working conditions, low wages, and limited institutional protections. In Albania, evidence of persistent wage disparities and financial insecurity across occupational groups (INSTAT, 2022b) suggests that excessive work investment may partly reflect perceived economic necessity rather than solely personal ambition or career orientation.

Furthermore, reports from the International Labour Organization (2021) indicate that unemployment and labor market insecurity continue to represent significant challenges within the Albanian economy. Under such conditions, excessive work involvement may become socially normalized as individuals attempt to maintain financial stability, job security, and professional competitiveness. Consequently, compulsive work behaviors in transitional

economies may emerge through the interaction of psychological vulnerability and structural socioeconomic pressures.

In Albania, long working hours and economic uncertainty remain common occupational realities. According to Eurofound (2020), Albanian employees report among the longest average working hours in Europe. Informal employment and limited social protection may further intensify pressure to maintain employment and demonstrate productivity. Additionally, Albania's labor market remains relatively homogeneous compared to highly differentiated Western economies. Employment is concentrated in services, small businesses, public administration, and agriculture, potentially reducing variation across occupational categories. This relative homogeneity may contribute to a more even distribution of work addiction tendencies across demographic groups.

The absence of previous work addiction research in Albania underscores the importance of exploratory investigation. Understanding whether sociodemographic factors meaningfully differentiate work addiction within transitional economies represents an important contribution to international occupational health research.

Method

Participants

The sample consisted of 1,483 full-time employed Albanian adults recruited between December 2022 and July 2023 as part of the International Work Addiction Scale (IWAS) international research project. The participants' ages varied from 18 to 68 years ($M = 31.10$; $SD = 10.53$), and their mean years of working experience was 8.06 years ($SD = 8.53$). Women constituted the majority of the

sample (71.3%, $n = 1,058$), whereas 26.7% identified as men ($n = 396$) and 2% identified with another gender category ($n = 29$). Most of the participants had higher education (77%), and 52 people had doctoral degrees (3.5%). The remaining participants declared their education level as follows: elementary or lower (0.3%), lower secondary (2.2%), vocational (5%), and secondary (11.9%). The participants' mean duration in their current job was 4.95 years ($SD = 5.79$). The mean number of hours worked per week was 44.24 hours ($SD = 9.51$). The sample included employees from diverse occupational sectors, organizational sizes, managerial positions, and employment contexts, providing a broad representation of the Albanian labor market.

Procedure

The study employed a cross-sectional survey design. Data were collected online between December 2022 and July 2023 using self-reported questionnaire. Participation was voluntary, and respondents were informed about the aims of the study, confidentiality procedures, and their right to withdraw from participation at any point without consequences. All participants provided informed consent electronically prior to participation. The Albanian dataset was collected within the framework of the Global Research on Work Addiction (GRWA, n.d.) project, which examines work addiction across multiple cultural contexts. Ethical approval for the study was granted by the Ethics Review Committee of the University of Silesia in Katowice.

Measures

Work Addiction

Work addiction was assessed using the 7-item International Work Addiction Scale

(IWAS-7), developed within the IWAS project and adapted from the Bergen Work Addiction Scale (Andreassen et al., 2012). The scale evaluates core addiction-related dimensions of compulsive work behavior, including salience, tolerance, mood modification, relapse, withdrawal, conflict, and negative consequences.

Participants responded on a five-point Likert scale ranging from 1 (“never”) to 5 (“always”). In line with established criteria, scores of 24 or higher indicated high risk of work addiction. For comparative purposes, supplementary analyses were also conducted using the abbreviated 5-item version of the scale (IWAS-5), applying the recommended cut-off score of 18 points.

Sociodemographic Variables

Participants provided information on gender, age, education, marital status, income, work experience, weekly working hours, organizational size, managerial position, employment sector, household size, number of dependents, and religiosity.

Data Analysis

Descriptive statistics were calculated for all study variables. Participants were classified into low- and high-risk work addiction groups based on IWAS cut-off scores. Group differences across sociodemographic variables were examined using chi-square analyses. Correlational analyses were conducted to examine associations between work addiction and demographic or occupational characteristics. Correlations between demographic variables and work addiction measured with the IWAS-7 are presented in Table 2, while supplementary analyses using the IWAS-5 are presented in Table S2.

Table 1: *Demographics and Group Comparisons of People with Low and High Risk of Work Addiction Measured with the IWAS-7*

		Work addiction			Group comparisons	
		Low risk of work addiction (%)	High risk of work addiction (%)	Number of people	c2(df)	p
In total		84.6	15.4	1483		
Gender	Men	86.6	13.4	396	1.29(1)	.26
	Women	84.2	15.8	1058		
	Other	84.6	15.4	29		
Age	18-24 years old	84.8	15.2	505	0.70(4)	.95
	25-34 years old	84.5	15.5	529		
	35-44 years old	84.5	15.5	213		
	45-54 years old	85.7	14.3	189		
	55 years old and over	80.9	19.1	47		
Education	Elementary or lower	60	40	5	4.40(4)	.36
	Lower secondary	72.2	27.3	33		
	Vocational	86.5	13.5	74		
	Secondary	86.4	13.6	177		
	Higher	84.6	15.4	1142		
	Doctoral	86.5	13.5	52		
Marital status	Single	83.2	16.8	677	3.37(3)	.34
	Married	85.4	14.6	555		
	Informal relationship – living together	88.3	9.8	145		
	Informal relationship – living apart	87	13	92		
	Widowed	75	25	12		
	Divorced	75	25	16		
	Separated	81.8	18.2	11		
Monthly income	Less than 34,000 lek	81.5	18.5	146	11.73(7)	.11
	34,001-44,000 lek	79.6	20.4	211		
	44,001-54,000 lek	89.5	10.5	248		
	54,001-64,000 lek	86	14	278		
	64,001-94,000 lek	85.4	14.6	206		
	94,001-150,000lek	84	16	119		
	Over 150,000 lek	78.9	21.1	57		
Number of people in a household	1-2	88.7	11.3	115	1.34(2)	
	3-4	83.8	16.2	764		
	5 or more	84.9	15.1	604		

Number of children	0	84.6	15.4	960	0.08(2)	.96
	1	85.5	14.5	131		
	2-3	84.6	15.4	363		
	More than 3	82.8	17.2	29		
Number of dependents	0	85.2	14.8	764	0.44(3)	.93
	1-2	83.9	16.1	434		
	3-5	84.3	15.7	223		
	More than 5	83.9	16.1	62		
Religion	Muslim	85.7	14.3	657	0.88(4)	.93
	Catholic	83.7	16.3	135		
	Orthodox	84.6	15.4	117		
	Protestant	82.4	17.6	34		
	Other	83.2	16.8	95		
Managerial position	Yes	83.8	16.2	709	0.73(1)	.39
	No	85.4	14.6	773		
Organization size	10-49 employees	83.3	16.7	926	3.54(2)	.17
	50-249 employees	86.8	13.2	393		
	250 employees or more	87.2	12.8	264		
Sector of employment	Public	85.6	14.4	445	0.48(1)	.49
	Private	84.2	15.8	1038		
Years of work experience	Less than 5 years	85.7	14.3			
	5-10 years	82.2	17.8			
	Over ten years	85.2	14.8			
ISCO 08 occupations	Managers	82.7	17.3	110	5.02(5)	.41
	Professionals	85.1	14.9	770		
	Technicians and Associate professionals	86.8	13.2	68		
	Clerical Support Workers	90.9	9.1	55		
	Service and Sales Workers	82.6	17.4	109		
	Craft and Related Trades Workers	76.6	23.4	47		
	Plant and Machine Operators, and Assemblers	81.8	18.2	11		
	Elementary Occupations	88.9	11.1	9		

Note. Groups with less than 30 participants were not included in the group comparison analyses. Participants were able to choose more than one response in the marital status question. Some occupations were not classified in the ISCO classification due to containing too little information. Religion category “other” contains a variety of responses that did not meet the criteria for other groups (e.g., Christian, agnostic).

Low- and High-Risk of Work Addiction

We calculated the scores for low and high work addiction risk following the cut-off of 24 points for the IWAS-7 and 18 points for the IWAS-5. Characteristics and comparisons of people with low and high risk of work addiction are presented in Table 1 (work addiction measured with IWAS-5 is presented in Table S1). We also compared the low- and high-risk of work addiction groups according to the depicted demographics using the chi-square tests but found no significant differences.

Correlations

The correlations between the demographic variables and work addiction measured

with the IWAS-7 are presented in Table 2 (correlations with work addiction measured with IWAS-5 are presented in Table S2). Work addiction correlated positively with the number of hours worked per week ($r = .09, p = .004$), and negatively with income ($r = -.06, p < .05$) and company size ($r = -.05, p < .05$), although the correlations were weak, and only the former was supported by the results using the IWAS-5 (see Table S2).

Finally, structural equation modelling was used to evaluate the psychometric validity and unidimensional structure of the IWAS-7 within the Albanian sample.

Table 2: *Correlations Between the IWAS-7 and Other Variables*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Work addiction	-											
Gender	-.02	-										
Age	.01	.04	-									
Religiosity	-.03	-.07**	.06*	-								
Years of work experience	.02	.07*	.89**	.03	-							
Years at present work	-.01	.02	.71**	.06*	.76**	-						
Work hours per week	.09**	.11**	-.08*	.02	-.04	-.07*	-					
Income	-.06*	.13**	.07**	-.01	.09**	.07**	.07*	-				
Company size	-.05*	.05	.07**	-.04	.09**	-.09	-.05	.15**	-			
Number of people in household	.03	-.04	-.12**	.11**	-.10**	-.01	.02	-.05	-.04	-		
Number of dependents	.02	.01	.29**	.09**	.27**	.23**	-.01	.09**	-.01	.09**		
Number of children	-.02	.00	.74**	.09**	.63**	.54**	-.09**	.01	.01	.11**	.32**	-

Note. ** $p < .01$; * $p < .05$, correlations were calculated using Pearson's r . For weekly work hours, values below 30 were treated as missing, given that the sample consisted of full-time employees.

Results

Prevalence of Work Addiction

Using the established cut-off score of 24 points on the IWAS-7, 15.4% of participants were categorized as being at high risk of work addiction, while 84.6% were classified as low risk. This prevalence rate is relatively consistent with international findings indicating that work addiction affects a substantial minority of working adults. The findings suggest that compulsive work tendencies are present within the Albanian labor market despite the country's distinct socioeconomic and occupational characteristics.

Sociodemographic Group Comparisons

Chi-square analyses revealed no statistically significant differences in work addiction risk across most sociodemographic categories (Table 1).

No significant gender differences emerged, $\chi^2(1) = 1.29, p = .26$. Similarly, age groups did not significantly differ in work addiction risk, $\chi^2(4) = 0.70, p = .95$. Educational attainment also demonstrated no statistically significant association with work addiction risk, $\chi^2(4) = 4.40, p = .36$.

Marital status, number of dependents, number of children, household size, religiosity, organizational size, managerial status, and sector of employment likewise showed no significant relationships with work addiction.

Although statistically non-significant, descriptive trends indicated slightly higher work addiction risk among individuals with lower income levels, top managerial roles, and craft-related occupations.

Overall, the findings suggest a relatively even distribution of work addiction across sociodemographic groups within the Albanian labor market.

Correlations Between Work Addiction and Sociodemographic Variables

Correlation analyses demonstrated weak but statistically significant associations between work addiction and several occupational variables.

Work addiction correlated positively with weekly work hours ($r = .09, p = .004$), indicating that individuals working longer hours exhibited slightly higher work addiction tendencies. Weak associations also emerged between work addiction and income ($r = .06, p < .05$) as well as company size ($r = .05, p < .05$).

No meaningful correlations emerged between work addiction and age, years of work experience, household size, dependents, or religiosity.

Although statistically significant, the magnitude of the correlations was relatively small, suggesting that sociodemographic factors explain only limited variance in work addiction within this sample.

Psychometric Validity of the IWAS-7

Structural equation modeling supported the unidimensional structure and psychometric validity of the IWAS-7 within the Albanian sample. All factor loadings were statistically significant and demonstrated satisfactory model fit indices.

These findings support the reliability and validity of the IWAS-7 as a measure of work addiction within the Albanian context.

Discussion

The present study explored sociodemographic patterns of work addiction within the Albanian labor market using data from the International Work Addiction Scale project. The findings contribute to the growing literature on work addiction by examining compulsive work behaviors within a developing and transitional economy that

has remained largely absent from previous international research.

Approximately 15.4% of participants met criteria for high risk of work addiction, indicating that compulsive work tendencies represent a meaningful occupational and psychological phenomenon in Albania. This prevalence rate aligns with broader international estimates suggesting that work addiction affects a substantial minority of working populations.

One of the most notable findings of the study is the relative absence of statistically significant sociodemographic differences in work addiction. Gender, age, educational attainment, marital status, managerial position, religion, and sector of employment were not significantly associated with work addiction risk.

This pattern contrasts with parts of the international literature that frequently identify gender, occupational hierarchy, or professional status as significant predictors of work addiction (Andreassen & Pallesen, 2016; Schaufeli et al., 2008). However, the Albanian context may help explain these findings.

The relative homogeneity of Albania's labor market could reflect the broad distribution of work addiction tendencies across demographic groups. Albania's economy continues to rely heavily on small businesses, service occupations, public administration, agriculture, and informal labor structures. Compared to highly industrialized economies characterized by extensive occupational specialization and pronounced corporate hierarchies, the Albanian labor market may expose diverse groups to relatively similar economic pressures and work expectations.

Economic insecurity and long working hours may further normalize excessive work behaviors across occupational categories. In contexts characterized by unstable

employment and limited social protections, compulsive overwork may emerge not solely from ambition or organizational competitiveness but also from perceived necessity and survival-oriented work ethics.

The weak positive association between work addiction and weekly work hours supports previous findings linking excessive working time with compulsive work tendencies. However, the relatively small magnitude of the correlations suggests that work addiction cannot be explained exclusively by objective workload.

The lack of strong associations between work addiction and managerial status is particularly noteworthy. Existing literature often conceptualizes managerial roles as high-risk positions due to increased responsibility, performance pressure, and role ambiguity. In the Albanian context, however, managerial status alone may not substantially differentiate occupational experiences.

Similarly, the absence of substantial gender differences may reflect changing labor market dynamics and shared economic pressures across men and women. Although Albania continues to maintain relatively traditional gender norms, economic participation among women has increased substantially during the post-socialist transition.

The findings underscore the importance of contextualizing work addiction within broader socioeconomic and cultural environments rather than assuming universal patterns derived from Western industrialized societies. Work addiction may manifest differently across labor markets depending on economic structures, cultural expectations, and institutional conditions.

Implications

The study has several practical and theoretical implications. First, the findings

suggest that workplace interventions addressing compulsive work behaviors should not exclusively target specific demographic groups. Instead, preventive efforts may need to address broader organizational and structural factors contributing to excessive work cultures.

Second, the findings highlight the importance of examining work addiction within developing economies and transitional societies. International occupational health research has historically focused predominantly on Western populations, limiting understanding of how compulsive work behaviors operate across diverse socioeconomic environments.

Third, the findings support the use of culturally validated psychometric instruments such as the IWAS-7 in understudied contexts.

Limitations

Several limitations should be acknowledged. First, the cross-sectional design prevents causal interpretation of the observed relationships. Longitudinal studies are needed to examine the development and stability of work addiction over time.

Second, the use of self-report measures may introduce social desirability and recall biases.

Third, the sample overrepresented women and highly educated participants, which may limit generalizability.

Fourth, the study did not directly assess organizational culture, psychological distress, perfectionism, or work-family conflict, all of which may contribute to compulsive work behaviors.

Finally, although the findings suggest labor market homogeneity as a possible explanation for the absence of strong sociodemographic differences, additional qualitative and comparative research is

necessary to explore these mechanisms more deeply.

Conclusion

This study represents one of the first large-scale investigations of work addiction in Albania and contributes to the growing international literature on behavioral addictions within developing economies.

The findings indicate that work addiction affects a meaningful proportion of Albanian employees, with approximately 15.4% categorized as high risk. However, work addiction appeared relatively evenly distributed across sociodemographic groups, with few statistically significant differences emerging.

These findings suggest that broader structural and cultural characteristics of Albania's labor market, including economic insecurity, relatively homogeneous occupational structures, long working hours, and transitional socioeconomic conditions—may play a more important role than individual demographic characteristics in shaping compulsive work behaviors.

The study highlights the importance of contextual and culturally informed approaches to understanding work addiction globally. Future research should incorporate longitudinal, qualitative, and comparative methodologies to further investigate how work addiction develops within transitional and developing labor markets.

Acknowledgements

The authors would like to acknowledge the Global Research on Work Addiction (GRWA) project and the International Work Addiction Scale (IWAS) research consortium for facilitating data collection and international collaboration. We also thank all participants who contributed to this study.

REFERENCES

- Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Hetland, J., & Pallesen, S. (2012). Development of a work addiction scale. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53(3), 265–272. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2011.00947.x>
- Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Hetland, J., & Pallesen, S. (2014). The prevalence of workaholism: A meta-analysis. *Journal of Behavioral Addictions*, 3(4), 193–202. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0102446>
- Andreassen, C. S., & Pallesen, S. (2016). Workaholism: An overview and current status of the research. *Journal of Behavioral Addictions*, 5(2), 123–131. <https://doi.org/10.1556/2006.5.2016.022>
- Atroszko, P. A., Demetrovics, Z., & Griffiths, M. D. (2020). *Work addiction, obsessive-compulsive personality disorder, burn-out, and global burden of disease: Implications from the ICD-11*. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(2), 660. <https://doi.org/10.3390/ijerph17020660>
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The Job Demands–Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309–328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Charzyńska, E., Buźniak, A., Czerwiński, S. K., Woropay-Hordziejewicz, N., Schneider, Z., Aavik, T., et al. (2025a). The International Work Addiction Scale (IWAS): A screening tool for clinical and organizational applications validated in 85 cultures from six continents. *Journal of Behavioral Addictions*, 14(1), 220–245. <https://doi.org/10.1556/2006.2025.00005>
- Clark, M. A., Michel, J. S., Zhdanova, L., Pui, S. Y., & Baltes, B. B. (2016). All work and no play? A meta-analytic examination of the correlates and outcomes of workaholism. *Journal of Management*, 42(7), 1836–1873. <https://doi.org/10.1177/0149206313503019>
- Eurofound. (2020). *European Working Conditions Survey (EWCS) 2020*. <https://www.eurofound.europa.eu/surveys/european-working-conditions-surveys-ewcs>
- Global Research on Work Addiction. (n.d.). *Global Research on Work Addiction (GRWA)*. <https://workaddiction.org/project/>
- Griffiths, M. D. (2005). A components model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use*, 10(4), 191–197. <https://doi.org/10.1080/14659890500114359>
- Griffiths, M. D., Demetrovics, Z., & Atroszko, P. A. (2018). Work addiction: A critical review. *Journal of Behavioral Addictions*, 7(3), 230–243. <https://doi.org/10.1556/2006.7.2018.27>
- INSTAT. (2022a). *Labor market statistics of Albania*. Albanian Institute of Statistics. <https://www.instat.gov.al/en/themes/labour-market>
- INSTAT. (2022b). *Wages* [Statistical database]. Institute of Statistics of Albania. <https://www.instat.gov.al/en/themes/labour-market-and-education/wages/>
- International Labour Organization. (2021). *ILOSTAT country profile: Albania* [Data set]. <https://ilostat.ilo.org/data/country-profiles/alb>
- Sahni, S., Kaushal, L. A., & Gupta, P. (2025). Gendered differences and strategies for work-life balance: Systematic review based on social ecological framework perspective. *Acta Psychologica*, 256, 105019. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2025.105019>
- Schaufeli, W. B., Taris, T. W., & Bakker, A. B. (2008a). It takes two to tango: Workaholism is working excessively and working compulsively. In R. J. Burke & C. L. Cooper (Eds.), *The long work hours culture: Causes, consequences, and choices* (pp. 203–226). Emerald Group Publishing.

Wojdylo, K., Baumann, N., Buczny, J., Owens, G., & Kuhl, J. (2013). Work craving: A conceptualization and measurement. *Basic and Applied Social Psychology, 35*(6), 547–568. <https://doi.org/10.1080/01973533.2013.840631>

World Bank. (2022). *World development indicators: Labor market indicators—Albania* [Data set]. World Bank Open Data. <https://data.worldbank.org/country/albania>
Global Research on Work Addiction, GRWA. (2026). <https://workaddiction.org/project/>

SUPPLEMENTARY MATERIALS

Table S1: *Demographics and Group Comparisons of People with Low and High Risk of Work Addiction Measured with the IWAS-5*

		Work addiction			Group comparisons	
		Low risk of work addiction (%)	High risk of work addiction (%)	Number of people	c2(df)	p
In total		84.6	15.4	1483		
Gender	Men	87.9	12.1	396	0.13(1)	.72
	Women	88.6	11.4	1058		
	Other	75.9	24.1	29		
Age	18-24 years old	88.3	11.7	505	2.93(4)	.57
	25-34 years old	87.1	12.9	529		
	35-44 years old	89.2	10.8	213		
	45-54 years old	90.5	9.5	189		
	55 years old and over	83	17	47		
Education	Elementary or lower	60	40	5	2.41(4)	.66
	Lower secondary	72.7	27.3	33		
	Vocational	86.5	13.5	74		
	Secondary	86.4	13.6	177		
	Higher	84.6	15.4	1142		
	Doctoral	86.5	13.5	52		
Marital status	Single	83.2	16.8	677	2.94(3)	.40
	Married	85.4	14.6	555		
	Informal relationship – living together	88.3	11.7	145		
	Informal relationship – living apart	87	13	92		
	Widowed	75	25	12		
	Divorced	75	25	16		
	Separated	81.8	18.2	11		
Monthly income	Less than 34,000 lek	81.5	18.5	146	7.56(7)	.37
	34,001-44,000 lek	79.6	20.4	211		
	44,001-54,000 lek	89.5	10.5	248		
	54,001-64,000 lek	86	14	278		
	64,001-94,000 lek	85.4	14.6	206		
	94,001-150,000lek	84	16	119		
	Over 150,000 lek	78.9	21.1	57		

Number of people in a household	1-2	91.3	8.7	115	1.83(2)	.40
	3-4	88.5	11.5	764		
	5 or more	87.1	12.9	604		
Number of children 1	0	87.5	12.5	960	1.54(2)	.46
	1	90.8	9.2	131		
	2-3	89	11	363		
	More than 3	86.2	13.8	29		
Number of dependants 1-2	0	88.6	11.4	764	1.47(3)	.69
	1	86.6	13.4	434		
	3-5	88.8	11.2	223		
	More than 5	90.3	9.7	62		
Religion	Muslim	85.7	14.3	657	0.92(4)	.92
	Catholic	83.7	16.3	135		
	Orthodox	84.6	15.4	117		
	Protestant	82.4	17.6	34		
	Other	83.2	16.8	95		
Managerial position	Yes	87.2	12.8	709	1.38(1)	.24
	No	89.1	10.9	773		
Organization size	10-49 employees	83.3	16.7	926	0.79(2)	.67
	50-249 employees	86.8	13.2	393		
	250 employees or more	87.2	12.8	264		
Sector of employment	Public	89.2	10.8	445	0.71(1)	.40
	Private	87.7	12.3	1038		
Years of work experience 5-10 years	Less than 5 years	89.2	10.8	720	5.39(2)	.07
	5-10 years	84.9	15.1	398		
	Over ten years	89.6	10.4	365		
ISCO 08 occupations	Managers	84.5	15.5	110	6.92(5)	.23
	Professionals	88.7	11.3	770		
	Technicians and Associate professionals	92.6	7.4	68		
	Clerical Support Workers	89.1	10.9	55		
	Service and Sales Workers	88.1	11.9	109		
	Craft and Related Trades Workers	78.7	21.3	47		
	Plant and Machine Operators, and Assemblers	81.8	18.2	11		
	Elementary Occupations	88.9	11.1	9		

Note. Groups with less than 30 participants were not included in the group comparison analyses. Participants were able to choose more than one response in the marital status question. Some occupations were not classified in the ISCO classification due to containing too little information. Religion category "other" contains a variety of responses that did not meet the criteria for other groups (e.g., Christian, agnostic).

Table S2: *Correlations Between the IWAS-5 and Other Variables*

I. Work addiction	-											
Gender	-.03	-										
Age	.03	.04	-									
Religiosity	-.04	-.07**	.06	-								
Years of work experience	.04	.07*	.89**	.03	-							
Years at present work	.01	.02	.71**	.06*	.76**	-						
Work hours per week	.10**	.11**	-.08*	.02	-.04	-.07*	-					
Income	-.03	.13**	.07**	-.01	.09**	.07**	.07*	-				
Company size	-.04	.05	.07**	-.04	.09**	-.09	-.05	.15**	-			
Number of people in household	.01	-.04	-.12**	.11**	-.10**	-.01	.02	-.05	-.04	-		
Number of dependents	.02	.01	.29**	.09**	.27**	.23**	-.01	.09**	-.01	.09**		
Number of children	-.01	.00	.74**	.09**	.63**	.54**	-.09**	.01	.01	.11**	.32**	-

Note. ** $p < .01$; * $p < .05$, correlations were calculated using Pearson's r . For weekly work hours, values below 30 were treated as missing, given that the sample consisted of full-time employees

YOUTH PERSPECTIVES ON INSTITUTIONAL TRUST AND SOCIAL OPPORTUNITIES IN ALBANIA

Ramiola KALEMI

University Aleksander Moisiu Durrës, Albania

Faculty of Education

Department of Sociology

E-mail: kalem_i_ramiola@yahoo.com; ramiolakalemi@uamd.edu.al

ORCID: 0009-0001-7575-8735

Matilda LIKAJ

University Aleksander Moisiu Durrës, Albania

Faculty of Education

Department of Sociology

E-mail: matildalikaj@gmail.com

ORCID 0000-0003-3471-3036

ABSTRACT

Youth emigration represents one of the most significant social challenges facing Albania in recent years. An increasing number of young people express intentions to seek opportunities abroad not only because of economic difficulties, but also due to political dissatisfaction, institutional distrust, and uncertainty regarding their future within the country. The study examined these attitudes through survey data collection from young individuals across Albania. Many respondents reported feeling excluded from decision-making processes and expressed pessimism regarding opportunities for personal and professional development within Albania. The results further suggest that migration aspirations among young people are shaped not only by economic motivations but also by perceptions of political alienation, social insecurity, and restricted trust and social mobility. In this context, emigration appears to represent both an economic strategy and a response to broader social and political frustrations. The findings are consistent with theoretical perspectives emphasising the

relationship between political disengagement, institutional distrust, and youth migration aspirations in contemporary societies.

Keywords: *Youth emigration; political disillusionment and trust; social perspective; youth exclusion; Albania.*

PhD. **Ramiola KALEMI** is a researcher and lecturer in the Department of Sociology, Faculty of Education, Aleksandër Moisiu University of Durres (UAMD), Albania. She works in the field of social sciences, with a particular focus on youth studies, social policies, etc. She has contributed to several national and international scientific conferences and publications addressing issues such as youth, higher education internationalisation, and socio-dynamics in Albanian society. Through her academic work, she has been engaged in interdisciplinary research related to social development and contemporary societal challenges in Southeast Europe.

PhD **Matilda LIKAJ** is a lecturer and field researcher in the Department of Sociology, Faculty of Education, Aleksandër Moisiu University of Durres (UAMD), Albania. She has been working for more than nineteen years as a full-time lecturer and field researcher at different universities in Albania. Ph.D. Likaj has authored more than thirty articles in peer-reviewed journals and more than forty participation and publication articles in proceedings from regional, national, and international conferences. She is actively a public figure as a sociologist and analyst in the Albanian media. She is the author.

Introduction

The large-scale migration of youth has become one of the most significant social phenomena in Albania, generating important demographic, economic, and social consequences for the country. Recent studies and national reports indicate that a considerable number of Albanian youths intend to emigrate in search of better educational, professional and social opportunities abroad (British Council, 2023). Furthermore, national reports highlight low levels of institutional trust, political dissatisfaction, and perceptions of limited social opportunities among Albanian citizens (United Nations Development Programme Albania, 2024). In other words, there are growing signs of pessimism regarding the future of youth in Albania. This tendency reflects not only economic difficulties but also a growing sense of uncertainty and pessimism regarding the future of young people in Albania.

The results obtained in the framework of the research reveal the significance of

the discussed phenomenon. It can be observed that most young people do not see themselves having a future in Albania, while only a small number of respondents believe that they will remain in the country and build a successful life. Such findings suggest that youth emigration cannot be explained exclusively through economic factors. Instead, political, institutional, and social causes play an important role in motivating youth emigration. Similar conclusions have also been highlighted in contemporary migration literature.

Researchers note that political dissatisfaction, low confidence in government institutions, and limited opportunities for social mobility significantly influence migration tendencies among Albanian youth (Gjergji & Gjevori, 2024).

From a sociological perspective, the phenomenon can be analysed through theories of political alienation, social exclusion, and migration as a response to structural problems (Seeman, 1959). Young people who feel neglected and excluded by political and institutional

structures may decide to emigrate in search of better living conditions and greater opportunities abroad.

These tendencies are critical not only for the economic and demographic well-being of the country, but also for its broader social stability. There are several sociological risks associated with youth emigration and civic alienation among Albanian youth, including declining civic participation, weakening social cohesion, and reduced trust in institutions. In general, the present study aims to investigate the relationship between political disillusionment, education, institutional trust, and youth emigration tendencies in Albania.

Literature Review Theriacal Framework

Youth Emigration and Migration Aspirations
Migration in post-communist countries is no longer analysed solely in economic terms. Political factors, political disillusionment, and lack of trust in government institutions are also increasingly included in migration studies. Recent studies on youth migration from Western Balkan countries have found that young people who have little trust in political institutions and insufficient democratic representation tend to have a higher rate of migration and perceive their departure from their home country as a way of ensuring better opportunities and personal development for themselves (Westminster Foundation for Democracy, 2020).

In other words, migration becomes not only an answer to financial difficulties and a means of escaping poverty, but also a response to dissatisfaction with a political system perceived as ineffective or corrupt.

Such an approach relates to Albert Hirschman's concept of "Exit, Voice, and Loyalty," according to which a person who has lost faith in the institutions or in their ability to create change may choose "exit" when their "voice" is no longer perceived as effective (Hirschman, 1970). In the case of Albania, emigration may serve as a form of exit based on political marginalisation, lack of meritocracy, and lack of confidence in the effectiveness of democracy. Similarly, "political alienation" refers to a condition in which individuals distance themselves from politics and political institutions due to distrust and lack of identification (Finifter, 1970).

In addition to its political and economic dimensions, youth migration may also be analysed through a cultural lens. In many former communist countries, such as Albania, migration has become increasingly normalised among young people and is frequently perceived as a means of achieving personal success and social mobility (Castles, Haas, & Miller, 2020). As such, migration is not merely regarded as an adaptation strategy in light of unemployment, but also as a cultural approach related to the meritocratic and modernising views of living conditions in foreign lands. This concept resonates with the ideas of the sociology of culture since the underlying assumptions of this theoretical approach are that social actions do not depend on material circumstances alone but rather on culturally defined values and expectations (Bourdieu, 1990). From this perspective, emigration may be understood through the concept of a migratory habitus, in which migration is perceived as a legitimate pathway toward social advancement, recognition, and individual fulfilment

Political Disillusionment

The role played by political disillusionment is one of the key elements that should be considered when discussing the involvement of youth in the political life of the country. In particular, within the post-communist states, political disillusionment emerges due to several aspects that are associated with the lack of representativeness and accountability of institutions toward the citizenry. According to the statistics from the Trust in Governance 2023 report, political parties and parliament are among the least trusted institutions in Albania, with trust levels of 25.5 % and 29.1 % respectively (United Nations Development Programme Albania, 2024).

In this context, institutional distrust cannot be considered merely an occasional phenomenon; rather, it reflects a broader crisis of political representation. It should also be noted that when young people feel that their needs are ignored by politicians and believe that their voice cannot bring about meaningful political change, their political participation tends to decline significantly. Such a situation can be interpreted through the concept of political alienation.

Youth and Emigration

The phenomenon of youth emigration in the countries of the Western Balkans should not be understood solely through economic factors and labour market difficulties. Contemporary migration literature emphasises that youth migration is closely connected to social, political, and cultural dimensions of life, including limited future opportunities, distrust of political and social institutions, perceptions of corruption, lack of meritocracy, and dissatisfaction with democratic processes in post-communist societies (Cohen &

Sirkeci, 2011).

Several studies conducted in the Western Balkans have demonstrated that young people who experience political distrust and feel underrepresented in political and institutional processes are more likely to perceive emigration as an effective pathway toward personal and professional advancement. In this context, migration is increasingly interpreted not only as an economic strategy but also as a sociological response to social insecurity, political dissatisfaction, and perceived exclusion.

In the Albanian society, the long-standing tradition of emigration, transnational social ties established across generations, and social narratives associated with successful careers abroad have gradually contributed to the development of a “culture of migration”, in which leaving the country is frequently perceived as a normal and legitimate pathway toward social mobility and personal success (Likaj, Klemi, & Bas, 2024).

Albanian Context

Migration is still a significant social and demographic process in Albania. According to the Albanian Migration Survey 2024, around 37 % of Albanian households include at least one migrant family member, reflecting the widespread migratory experience within Albanian society. At the same time, surveys of institutional trust show concerning levels of distrust toward political institutions in Albania (NSTAT, 2025).

The motivations behind Albanian youth migration are shaped by a complex combination of economic, social, and political factors. Existing literature suggests that youth migration is mainly influenced by limited labour market opportunities in Albania, such as unemployment,

low earnings, lack of opportunities for professional development, and job instability. Based on the Friedrich-Ebert-Stiftung report, most of the young people in Albania who intend to migrate see migration as a way to improve their socio-economic and professional status (Friedrich-Ebert-Stiftung, 2021). However, contemporary scholars assert that it is not sufficient to discuss economic factors as the main reason for the high migratory aspirations of Albanian youth.

In this regard, dissatisfaction with politics and governance, corruption and lack of meritocracy, and mistrust in institutions and processes contribute to young people's tendencies to emigrate. Political polarisation and perceptions that institutions do not function effectively create insecurity and poor expectations concerning the future of youths. Thus, according to the UNDP Albania Trust in Governance, political parties and parliament are among the institutions with the lowest levels of trust in Albania (United Nations Development Programme Albania, 2024).

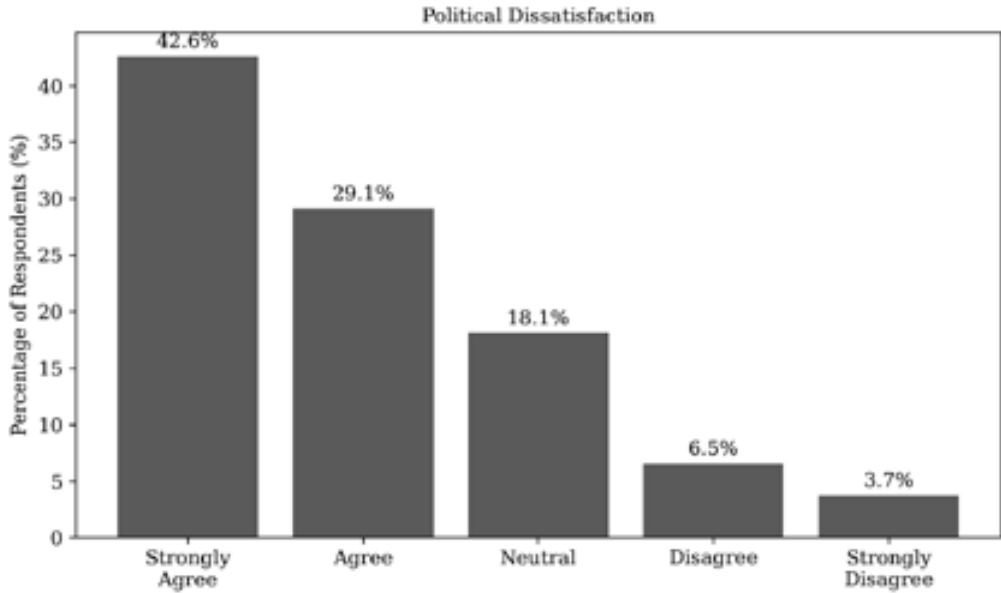
Methodology

From a theoretical perspective, this study utilises a quantitative approach to examine interconnections between youth emigration, political disillusionment, trust in democratic institutions, and perceptions of democratic representation in Albania. Its research design is cross-sectional because it allows for the collection and analysis of data about the attitudes and perceptions of young individuals within a particular timeframe. In terms of sampling techniques, this study involves approximately 400 young people across all regions of Albania who were selected using a convenience sampling method. The

majority of respondents were university students. The data were collected through an online survey conducted anonymously and voluntarily. It includes several statements and questions about the degree of political disillusionment, trust in politicians and the electoral process, beliefs regarding the extent to which democratic institutions provide fair opportunities for citizens' representation, perceptions of the representation of youth in the decision-making process, and willingness to leave Albania and find work elsewhere. Particular attention in this research paper is given to the role that political and institutional perceptions play in young people's decision to migrate. Therefore, the study also makes use of a perspective from the sociology of culture and views emigration as a multidimensional phenomenon that includes not only material conditions but also cultural and political perceptions of young individuals. From this perspective, emigration could be considered a result of collective perceptions and expectations regarding success, meritocracy, and quality of life. Thus, the data analysis includes descriptive statistics (frequencies and percentages) in order to identify interconnections between political disillusionment, distrust in institutions, and youth propensity to see their future abroad.

Findings and Results

In this section, the main findings of the research are presented, focusing on young people's attitudes toward politics, trust in institutions, and intentions to emigrate. The analysis examines the relationship between political frustration, distrust toward democratic institutions, and young people's tendency to perceive their future beyond Albania's borders.

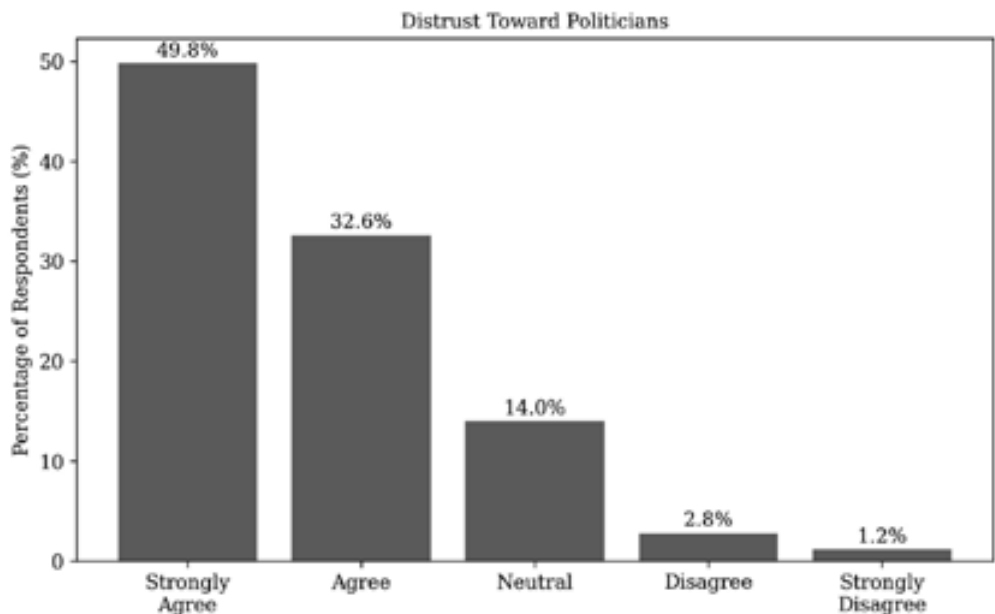
The findings are presented through charts accompanied by relevant analysis.

Political Dissatisfaction

The chart presents percentages of respondents regarding political dissatisfaction.

Regarding the statement “I feel dissatisfied with politics and existing

political parties,” a substantial percentage of the respondents were found to agree or strongly agree. The findings indicate substantial levels of political dissatisfaction among respondents. In turn, this reflects a general attitude of distrust, disillusionment, and political alienation among young Albanians. Participants

appear to perceive the political system as insufficiently responsive to their concerns and interests. This can result in low levels of civic participation and less confidence in democracy. Moreover, it can lead to social isolation and even emigration. Political dissatisfaction is found to be a crucial factor in shaping the respondents' attitudes towards their future in Albania.

Distrust toward Politicians

The chart presents respondents' perceptions regarding distrust toward politicians.

Concerning the statement "Politicians put their personal interest ahead of the interests of society," a considerable proportion of respondents agreed or strongly agreed with the statement. The findings indicate a high level of distrust toward politicians among young people in Albania. Respondents appear to perceive political actors as primarily motivated by personal interests rather than the public good. These results further suggest that political distrust may contribute to feelings of frustration,

political disengagement, and migration aspirations among Albanian youth.

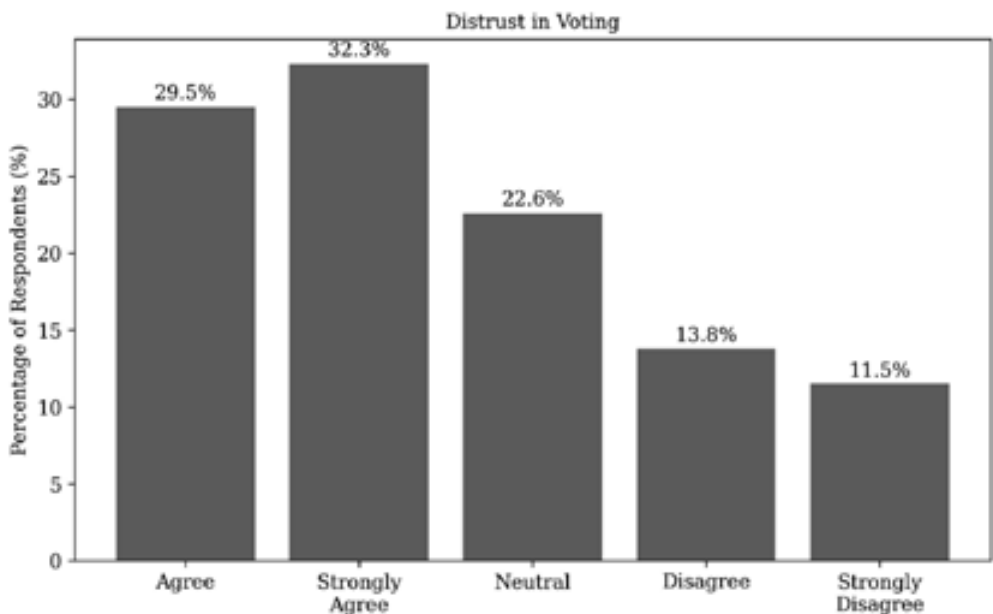
Distrust in Voting

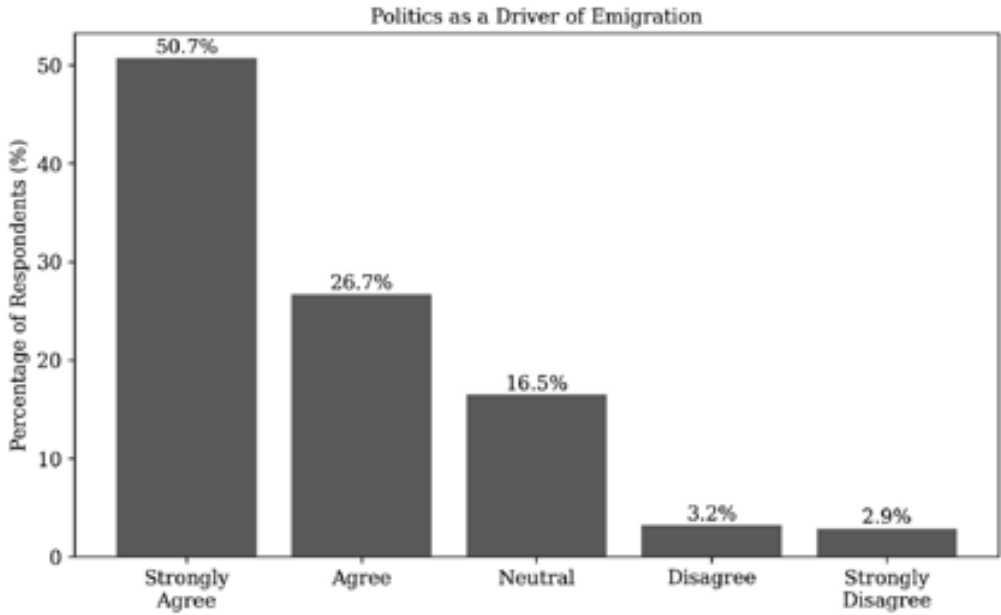
Statistical chart presenting respondents' perceptions regarding trust in voting.

Regarding the statement, 'I do not believe that my vote makes any difference', many participants expressed agreement or strong agreement. This indicates that many young people feel they have limited political influence within the democratic system. Such perceptions may reflect feelings of political inefficacy and scepticism regarding the ability of elections to produce meaningful political change.

Politics as a Driver of Emigration

Regarding the statement: "The political situation in the country is one of the main factors that encourages young people to migrate abroad," a substantial proportion of respondents agreed or strongly agreed. The findings suggest that the political environment is perceived as an important factor influencing migration

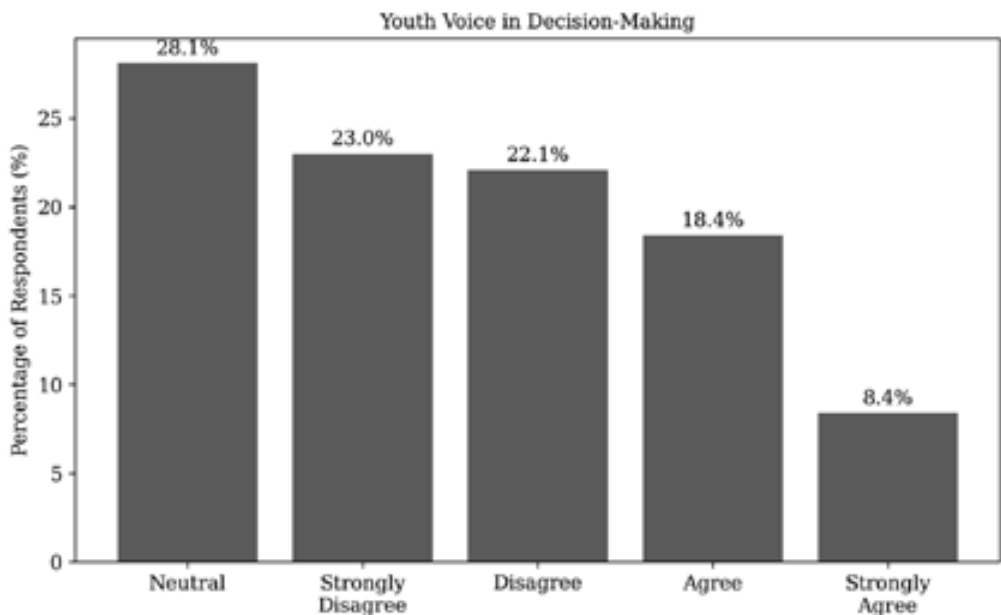

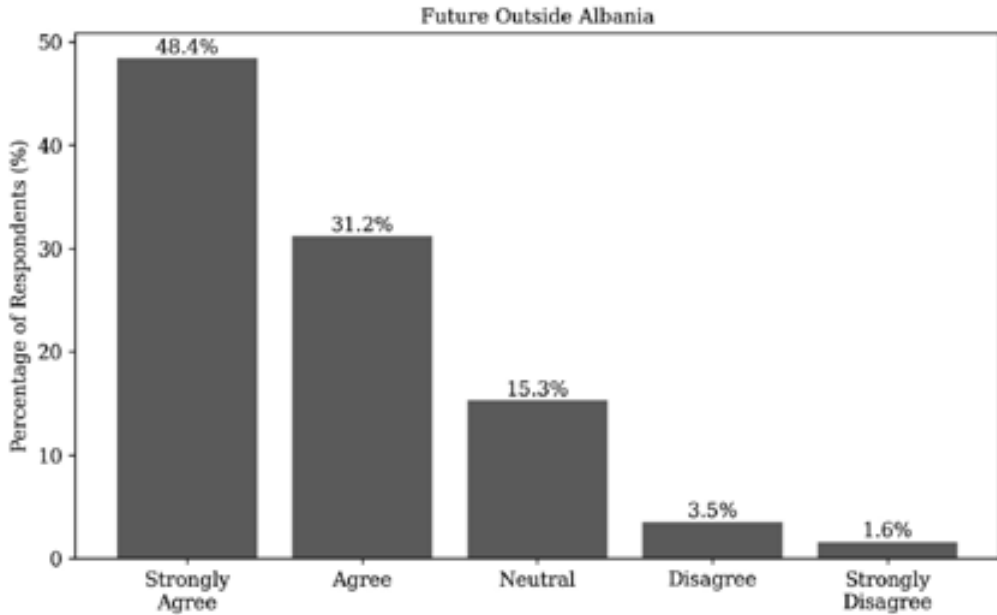
aspirations among young people in Albania. Respondents appear to associate emigration not only with economic difficulties, but also with dissatisfaction with the political institutions and low levels of trust in political institutions. These results indicate that political

disillusionment and institutional trust may contribute significantly to young people’s intentions to seek opportunities abroad.

Youth Voice in Decision-Making

Regarding the statement, “How much do you agree that in our country, the

opinion of young people is listened to and considered by decision makers?” the responses indicate generally pessimistic attitudes toward youth representation in political and institutional processes. A considerable proportion of respondents disagreed or strongly disagreed with the statement, while a notable number of participants remained neutral. Overall, the findings suggest that many young people perceive themselves as politically underrepresented and insufficiently involved in decision-making processes in Albania.

Future Outside Albania

With regard to the issue of whether one agrees with the following statement: “Young people see their future beyond Albania’s borders,” a majority of participants agreed with this statement. The results show a prevailing trend that participants associate opportunities abroad with improved prospects for themselves outside their country rather than inside their native country. The

findings suggest that participants perceive limited opportunities for social, economic, and professional development in the country. These perceptions may be associated with uncertainty regarding career development, dissatisfaction with politics, and low institutional trust among young people.

The findings presented in the charts indicate a significant relationship between political disenchantment, distrust in institutions, and migration aspirations among young people in Albania. A considerable proportion of participants expressed dissatisfaction with the political situation, scepticism regarding the effectiveness of democratic institutions, and perceptions of limited opportunities for career development within the country. In this context, migration appears to represent not only an economic choice but also a response to social insecurity, limited political representation, and declining institutional trust. The findings are consistent with existing literature and theoretical perspectives that emphasise the

connection between political alienation, migration tendencies, and young people's willingness to seek opportunities.

Discussions and Conclusions

This study found that many young Albanians demonstrate a relatively low level of trust in politics and democratic institutions. The findings suggest that these perceptions are closely associated with migration aspirations among young people. A considerable proportion of participants expressed dissatisfaction with political representatives, scepticism regarding the effectiveness of voting, and feelings of political exclusion. In this context, emigration appears to represent not only a strategy for economic advancement but also a response to social insecurity, political dissatisfaction, and declining institutional trust. These findings are consistent with previous studies conducted in the Western Balkans, which indicate that political disillusionment and weak institutional confidence may contribute to increasing migration aspirations among young people (European Union Agency for Fundamental Rights, 2022).

The analysis further indicates that political factors are perceived by many respondents as an important influence on their willingness to leave the country. Participants associated opportunities abroad with improved prospects for personal and professional development compared to those available in Albania. Concerns regarding meritocracy, equal opportunities, and career advancement were frequently reflected in respondents' perceptions. In addition, many participants viewed political institutions as insufficiently responsive to the concerns and expectations of young people. Such

perceptions appear to reinforce feelings of uncertainty regarding future opportunities within the country. Similar conclusions have been identified in OECD studies, which emphasise that low institutional trust and uncertainty about prospects may strengthen migration intentions among young people (OECD, 2021).

Another significant finding concerns young people's perceptions of political representation and participation in decision-making processes. A substantial proportion of respondents indicated that they feel politically underrepresented and perceive their concerns as inadequately addressed by political actors and institutions. These perceptions may contribute to political disengagement, reduced democratic participation, and feelings of social exclusion among youth. Furthermore, the findings suggest that emigration is increasingly perceived not only as an economic necessity but also as a pathway towards stability, meritocracy, and personal fulfilment. This interpretation is supported by reports indicating that many young Albanians remain uncertain about the country's future and increasingly orient their aspirations toward opportunities abroad (British Council, 2023).

Overall, the findings suggest that the emigration of young people in Albania cannot be explained exclusively through economic factors. Political dissatisfaction, distrust in institutions, perceptions of limited political representation, and uncertainty regarding future opportunities appear to play a significant role in shaping migration and aspirations among young people. Therefore, understanding youth emigration in Albania requires a broader sociological perspective that takes into account political, institutional, social, and cultural dimensions.

REFERENCES

- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- British Council. (2023). *Next Generation Albania Report*. British Council. https://www.britishcouncil.org/sites/default/files/ng_albania_report_a4_rgb_aw.pdf
- Castles, S., Haas, H., & Miller, M. (2020). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Guilford Press.
- Cohen, J., & Sirkeci, I. (2011). *Cultures of Migration: The Global Nature of Contemporary Mobility*. University of Texas Press.
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2022). *Youth and political participation in the Western Balkans*. FRA.
- Finifter, A. (1970). Dimensions of political alienation. *American Political Science Review*, 64(2), 389–410. <https://doi.org/10.2307/1953840>
- Friedrich-Ebert-Stiftung. (2021). *Youth Study Southeast Europe 2021*. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/19132.pdf>
- Gjergji, E., & Gjevori, F. (2024). The Situation of Young People's Political Participation in Albania. *Baltic Journal of Law and Politics*, 16(2), 98-109. <https://doi.org/10.2478/bjlp-2023-0015>
- Hirschman, A. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organisations, and states*. Harvard University Press.
- Institute of Statistics Albania (INSTAT). (2025). *International Migration in Albania: Results from the 2024 Albania Household Migration Survey*. INSTAT & World Bank. <https://www.instat.gov.al/en/publications/books/2025/international-migration-in-albania-2024/>
- Likaj, M., Kalemi, R., & Bas, F. C. (2024). Happiness and emigration as a challenge to Albanian university youth: A national-level case. *Revista de Gestão Social e Ambiental*, 18(1). <https://doi.org/10.24857/rgsa.v18n1-147>
- OECD. (2021). *Youth perspectives in the Western Balkans*. Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Seeman, M. (1959). On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24(6), 783-791. <https://doi.org/10.2307/2088565>
- United Nations Development Programme Albania. (2024). *Trust in Governance Opinion Poll 2023*. UNDP Albania. <https://www.undp.org/albania/publications/trust-governance-opinion-poll-2023>
- Westminster Foundation for Democracy. (2020). *Youth emigration and political distrust in Serbia*. <https://www.wfd.org/sites/default/files/2022-02/WFD-Serbia-Research-Survey-and-analysis-Youth-emigration-and-Political-Distrust-2020.pdf>

CIVIL SOCIETY ACCORDING TO FEHMI AGANI

Endrit TEMAJ

Universiteti i Prishtinës, Kosovë

E-mail: endrit.temaj@uni-pr.edu

Arian VULA

Universiteti i Prishtinës, Kosovë

E-mail: arian.vula@student.uni-pr.edu

ABSTRACT

Within a profound and complex political period for Kosovo in Ex-Yugoslavia, we find a serious intellectual engagement by Fehmi Agani. Through his studies, articles, writings, references, and broader intellectual commitment, he became an important figure in social thought and social practice. His legacy presents an important reality and philosophy concerning civil society in Kosovo. Civil society, as an intermediary between the individual and the state, assumes a fundamental role in Kosovo's political context. This article aims to reflect upon and summarize the work of Fehmi Agani on civil society, comparing it with the thought and reality of civil society following the establishment of the State of Kosovo. In this way, the article presents a historical and conceptual outline of civil society in Kosovo, within which the work of Fehmi Agani remains inseparable.

Keywords: *Fehmi Agani, Civil society, Kosovo*

Endrit EMAJ is a PhD candidate at University of Ljubljana, specializing in the sociology of culture, with a particular research focus on urban communities, processes of urbanization, urban cultural dynamics, and the formation of spatial enclaves ("space bubbles"). He is also engaged as Affiliated External Collaborator at the Department of Sociology at University of Prishtina.

Arian VULA is a sociology student at the Master's level at the Faculty of Philosophy, University of Prishtina. In his undergraduate diploma thesis, he treated the collective memory of the City of Gjakova regarding the Second World War, while he is currently dealing with the phenomenological hermeneutics of place, of the City of Gjakova. His general interests as a student so far have been between philosophy, art, and religion.

Introduction

Professor Fehmi Agani is an important and irreplaceable intellectual and political figure of the Albanian world during the second half of the 20th century. His contribution to the time in which he lived is extremely voluminous, being in a voluminous political time of Kosovo in Yugoslavia. This importance is evident throughout his activity, with his contribution to lectures, books, studies, articles, commentaries, texts, with his contribution to the academy such as the Albanology Institute of Pristina, the Faculty of Philosophy, the Academy of Sciences and Arts, in politics in institutional building, the Kosovo Delegation at the Rambouillet Conference and the work for the formation of the republic, a biography which is further deepened in his first volume (Agani, 2002a). This academic and political baggage is extraordinary for the time in which he lived, taking into account the difficult situation that Kosovo found itself in due to Serbian repression. Therefore, in him breathes the antithesis of this tyranny, the spirit of freedom, equality and humanity. For these, Professor Agani would be persecuted by Serbia, persecution that would expel him from the university, and in the end bring him a tragic death while he was leaving Kosovo.

This commitment of Professor Agani cannot be thought separately from the object of study in this article, which is civil society. Civil society as a political concept that implies a political sphere between society and the state, comes to the fore with the democratic need of Albanians alongside the Yugoslav state and Serbian pressure. And Professor Agani's activity develops in this sphere, depending on his position. By activity

here is meant not only political action, but also his own thought, reflection and writing, as a break from it to return to civil society. The summary of Agani's activity on civil society is extensive, since in many of his writings we can find meanings towards civil society. We have achieved this summary through research in the eight volumes that summarize his intellectual and political legacy.

To elaborate on Professor Agani and civil society, we have first extracted a fundamental writing of his on this connection, to which the author presents a direct summary of the concept of civil society, entitled "A Look at Civil Society" (Agani, 2002b). This 1996 writing was written precisely in the flux of the parallel system, when thinking about was important. In the summary of this short writing below, we will distinguish Agani's outline and understanding of civil society, an understanding that will serve us in outlining other writings related to civil society. Then to outline Agani's other writings, finally to contextualize it in the most political and practical level of his activity, by elaborating on his position. Thus, to pave the way for the understanding of a parable of civil society by Professor Fehmi Agani.

This elaboration is presented to us in an old consideration of Ancient Greece, of activities such as theory (*θεωρία*) and praxis (*πραξις*), between theoretical-contemplative activity and moral-political activity, of political life (*bios politikos*) and theoretical life (*bios theoretikos*). This brings us to a synthetic knowledge of them, which is called phronesis (*φρόνησις*), where it is spoken of as thoughtful/wise action; which are more deeply elaborated (Mavriqi, 2005). These give us a complete picture of Professor Agani, who dwells among these modes.

Theory

As mentioned, Professor Agani's opinion on civil society can be extracted from many of his writings, but this article talks specifically about civil society. This article presents civil society to us as an idea that has been engaged for a long time. He defines this engagement with authors such as Hobbes, Locke, Rousseau, Marx, Hegel, Gramsci, Keane and Mastnak, among others. In this outline, civil society is understood through a social and political approach. Through these, we go on a roll through a dialectic of civil society, as being constituted between the people and the state. This relation goes through different thoughts, having normative and descriptive considerations of them.

But, firstly, to understand civil society, Weber's treatment is useful for understanding it as related to politics as a social activity and phenomenon. This comes from an initial axiom, as Weber puts it: that "Politics means the attempt to participate in power or to influence the distribution of power... among groups of people" (Weber, 2006). With Professor Agani too, we find the assessment of civil society as something social, in addition to the power within it. In it, the sphere of private interests is expressed, the connections with the participation of individuals, not including purely family relationships, but which are clearly distinguished from the state sphere. So, emphasizing that interest, the connection of people within civil society as a political concept came from an interaction of people with social structures within their daily lives. From this assessment of Professor Agani, also an important view of rationality emerges, where individuals are presented as rational processors, who are in a continuous process of separating

the private-family sphere and the sphere of public interests that must be approximated by a plurality of private interests. At this point, there is an important contribution to treating civil society as an uncolonized space with its transformative potential.

With this social explanation of civil society, its political nature is further outlined in more depth, which is presented to us in this private-public relationship, through the contractual view. This view brings us meaning about the very existence of civil society. This which is formed by overcoming the selfish nature of individuals, towards cooperation, coming with the need for a guarantor for it. Hobbes brings us the most important descriptions about this, singling out the natural, pre-social state, in which we find the famous expression of human hostility: "Homo homini lupus". To solve this problem, they make agreements, bringing in a third party, the state, which will guarantee and arbitrate in their order, at the top with the state as a guarantor, which holds the legitimate violence. This is how it comes to the term *civis*. Contractualism is built from this way of Hobbes's thought. Locke adds by saying that in the natural state we can find good meanings, such as property and freedom, to which, they should carefully guard alongside the oppressive state. Rousseau only deepens this criticism of the state, which we can understand with his expression "Man is born free and everywhere he is in chains". He idealizes the natural state as a state of cooperation of humanity, against which the state oppresses him. This irreversible state for him has another solution, which he takes out of the majority, with *general will*. That, if civil society is shackled, it must try to preserve itself by expressing its general will (*volonte generale*), so as not to be alienated by the state. These views

also give us more modern positions, which are positioned as criticisms of civil society.

The other important author in this treatment is Marx. He presents himself with his criticism of the conflict, where in the push of civil society with the state, we have a conflict of general and private interests, where civil society emerges as a sphere of egoism, of the separation of man from the community, others, and from himself. This is because it does not serve ideally, as we distinguish in contractual principles, but it reveals a selfish order, where man is separated from the community, others and himself, through personal interest. This alienation appears in the terminological consciousness itself, of man/human and citizen, to which the first is reduced to the second. This would be improved through human emancipation, in addition to that of the citizen, to which Professor Agani mentions it thus:

Considering the political state as a contradictory form, Marx thinks that this condition as well as the civil society itself will be overcome with human emancipation, when the real individual man will turn the abstract citizen into himself and as an individual man will become a gender being and in his empirical life, in his individual work will recognize and organize his own forces (his own forces) as social forces and will no longer need to separate from himself the social force in the form of the political force, of the state” (Agani, 2002a: 25).

This represents a new synthesis of the state alongside civil society, surpassing this previously dialectic, in another phase, where consciousness is transformed and then realized and its image is presented in the state.

However, from the political and academic activity of Professor Agani, he

goes beyond the communist dogma of the Yugoslav state, to look further at the Marxist understanding of civil society. With the importance he attached to the part of emancipation, Agani attempted to overcome the Marxist reduction of civil society by adding Antonio Gramsci’s interpretation, as a combined part between ideology, culture and state hegemony. This is part of an ‘awakening’ like that of the Marxist call that life is not determined by consciousness, but consciousness by life. Here Gramsci sees the state and civil society coexisting in a different thought, but not of tyrannical and totalitarian states. Here the criticism continues with cases of totalitarian states that fail in their primary ideologies, which show us the need for and importance of civil society alongside democracy. Professor Agani also mentions the authors Fridriu and Brzezinski, who bring out characteristics of the nature of totalitarianism, such as the official ideology, the massive party organized hierarchically by the state, the centralized control of the economy, the monopoly on the means of mass communication and the system of political and police control. Others like Feher, Heller, Marcus directly link the totalitarian state with civil society, which develops when the other disappears. Further, John Keane, in this inspiration of civil society, takes it and uses it as a concept in the functioning of socialist democracy, as a decentralizing and democratic principle.

However, Professor Agani does not remain a fanatic of civil society, but he calls on Mastnak to show that we must also be careful. He brings this out through her analysis, that thanks to democracy which stems from the heterogeneity of actors and institutions, in this heterogeneity we also have anti-democracy. For this, he adds Zizek, where for the former *Agrokomerc*

affair, he quotes him thus towards civil society: “a relatively independent war of all against all” (Agani, 2002b: 21), where the state is an instrument of civil society, losing its guaranteeing role. In fact, at the end, Agani also mentions a quote from Mastnak, where he relates to the reality he is concerned about, quoting him thus: “the anti-Albanian madness of the Yugoslav hordes” (Agani, 2002b: 22), towards the case of *Paraqin*, where he mentions it as barbarism and mafia. But, with Mastnak, there is again awareness of civil society as the only space for democratic struggle, where he sees democracy unthinkable without it.

This is how Professor Agani ends the article, leaving it open with wonder at the legitimacy of the state, which is not fully addressed in this article. But, as mentioned, we do not find civil society only in this article, but in many others. Although this reading is more distinct from this, other readings need to be distinguished from it. And we distinguish this in many of his writings and pronouncements on democracy, freedom, tolerance and the political context in Kosovo. This is because he speaks about civil society and develops in it. It is not surprising if we see him treating civil society alongside the national one, seeing it as a procedure that develops with special characteristics, as he mentions “democracy will necessarily contain as its components equality, self-determination, anti-hegemonism” (Agani, 2002c: 219). And he sees this necessarily linked to the political context of Kosovo, which he portrays as a democracy that unfolds nationalism, a feature suppressed by Serbia. He sees this as natural for democratization, which served as a contrast to the situation in Serbia, to which he writes thus: “in the election meetings of the Democratic League these days, one often hears it said: we are for national

liberation, we are a national movement” (Agani, 2002c: 219).

“Thus, national liberation, organically linked (the words of Professor Agani), with democratization. Elsewhere when he mentions democratization, as a fundamental condition of consequent democratization, which he says appears as the main demand of Albanians in Kosovo, the hegemony forbids them from using the name *Lividon*, being surprised by this irony (Agani, 2002c: 320). He saw the final solution with the proclamation of the Republic of Kosovo, a good solution for everyone even.

Then, we distinguish Professor Agani by playing a game within a game, through Marxist interpretations. He mentions how Engels saw the thinking of Saint-Simon after the Franco-Anglo and Franco-German wars, projected the future friendship of Franco-English and Franco-German (Agani, 2002c: 320). This as humanism, people, is not seen to be comparable to the current context in our country, says Professor Agani. He sees the consequent democratization and from this and common cultural development as extremely important. Then, he mentions Marx, how he saw the creation of a democratic Poland as a condition for the creation of a democratic Germany, which he contextualizes in the case of Kosovo and Serbia. There are many such that we can connect with civil society, but time after time, this article would always deal more with something less of diplomacy and not civil society.

Theory-praxis

Regardless of how theory and praxis are considered alongside each other in the tradition of philosophy, they appear as intertwined. Now, from the theory, it

shall pass to the praxis, to the political engagement. Professor Agani's engagement in the public sphere in Kosovo as an actor in the establishment of the parallel system in the 1990s is a direct confrontation with the political potential of the private as a space, where the private is transformed into the public and takes on a political function in the organization of resistance and social life. He had understood the democratizing dimension that came from a sphere 'uncolonized' by the system, in those circumstances the private recognized a bottom-up politicization. Professor Agani's concepts not only constituted an elevation of a democratic spirit but also made an overcoming of the official dogma on a critical plane, which had previously been raised by the philosophical school of Praxis.

When we consider the philosophical school of Praxis, we are talking about theorists who criticized the model of self-management and bureaucratization of the Yugoslav state, calling for a reform of the model of self-management socialism. The Croatian philosopher Rudi Supek in Praxis provided a normative statement on this issue, assessing that socialism cannot be reduced to state administration; it must be the self-activity of free individuals. Then, the Marxist humanism presented by Praxis argued that self-management, as a form of participatory democracy, should be implemented at multiple levels of society. Socialist self-government should be built as an integral social system" (Fucs, 2016). The need for a balance of power and de-bureaucratization had long been expressed by the Praxis school, an intellectual movement that was labeled subversive in the early 1970s.

Linking to this, nearly two decades later, Professor Agani presents a refined philosophical and sociological model

of his political praxis. Agani's political praxis focused on a critical reflection on the obstacles and obstructions that the Serbian government exercised towards Kosovo, analyzing them as forms of political control and limitation of the democratic and institutional development of Kosovar society. Agani emphasized the importance of ideology in social practice, emphasizing that ideology not only expresses a reality, but also participates in its formation (Agani, 2008). So, Agani's theoretical framework, during the 90s, was transformed into a public sociology that participated in the shaping of an ideology of resistance, which carried the basic sign of ideology according to Holfeld, which is the functional dimension for the group that ideology is correlated with.

As mentioned earlier, within the treatments of Agani's work we can see a "stripping" of official demagogy in the description:

The myth of collective, pre-stabilized harmony and the flagrant contradictions between dogma and reality, the dogma that preached the extinction of the state and the reality that was an enormous expansion of functions and the strengthening of repressive and ideological apparatuses, this contradiction that pseudo-dialectics had and Stalin fraudulently wanted to overcome with the assertion that the state is extinguished precisely by being strengthened" (Agani, 2002b: 17).

Further, this description of the factual situation within the socialist utopia not only emerges as a prediction of the end of harmony, but also as a theoretical problem, since the pseudo-dialectics that emerged could not overcome this contradiction. Agani was seeing the birth of a new contradictory process through the thesis

that “*repression has become unproductive, even counterproductive, this has been seen and said for a long time in Yugoslavia*” (Agani E., 2008). The systemic crisis that emerged within these circumstances necessarily provokes critical reflections, and civil society becomes a space where this criticism is further developed. Similar developments are proof that the contradiction between ideology and practice in the socialist system was not simply a temporary deviation, but a structural problem that made repression not only ineffective, but also counterproductive, opening space for the emergence of a critical social consciousness.

Teory-Praxis-Chronos

Falling from theory, to practice means to move through time. This in Ancient Greece, is called *chronos*, as something that passes and is counted, as time is. Not it will be tried to fall at the Professor Agani and civil society through time. Considering the context, the secessionist movements of the 1990s cannot be fully interpreted without analyzing the role of civil society as a form of social and political engagement. The success of these movements brought about a new phase of post-conflict development, a development that repositioned civil society within this new reality. This repositioning was not entirely unexpected because the nature of the conflict within the former Yugoslavia brought about major consequences, as authors Foa and Ekiert also assess, *genocide, ethnic cleansing, population displacements and border changes almost destroyed the social basis of associative life* (Ekiert & Foa, 2011).

Thus, the case of Kosovo constitutes a special case, since the war served as a historical momentum, which brought about a collapse of part of the

organizational structures of the socialist system and passing into a typical transition phase where two processes of particular importance occur: (1) Re-invention of the non-existent, the development of the independent civil sector (development of NGOs, religious organizations) characteristic emphasized by Ekiert and Foa, as well as (2) the process of adaptation to the conditions of democracy. The new landscape of civil society in the transition stage is not far from the reality of the time of Agani in terms of the contradictions and continuous transformations that occurred. This process is not uniform within the countries of the communist bloc; in each country there are specifics from the internal context and the way in which democratization has flowed.

The NGO-ization of society in Kosovo is presented not only as a trend of change of civil society actors, but also as a paradigmatic model which superimposes a new epistemic dimension. The transformative role of these new actors within civil society demanded a revisionism of the social and organizational dimension from a new democratic lens. Civil society in the transition stage becomes a new space of tension between the normative-value side of democracy and the hybrid dimension of post-socialist states. The intermediate position continues to be maintained and propagated as a new balance that sustains a democratic system. This position brings us back to civil society as part of the balance as mentioned above, also according to Michael Walzer: “only a democratic state can create a democratic civil society; and only a democratic civil society can keep a democratic state alive (Walzer, 1991).

Another meaning of the return of the same in the new civil society is the return of the concept of the citizen. From Professor Agani who elaborated on the overcoming

of the natural state in the Hobbesian sense, we return to the man of what he is and what he can become as part of a rediscovery of the potential together with the rediscovery of a meaning of freedom. The emancipatory process mentioned by Professor Agani and analyzed with finesse for the projection of the Yugoslav utopia onto the citizen, returns as a new emancipatory process which is understood only within the dimension of liberal ideology as the creator of this reality. While dissidence as an escape from systemic constraints constituted a form of finding oneself in the individual and social dimension, in contemporary reality the actors operating within the sphere of civil society play an active role in shaping the individual within this space. Michael Walzer describes this reality by emphasizing that the term “civil society” names the space of human association without obligation, as well as the totality of the networks of relationships – formed due to family, religion, interest and ideology – that fill this space (Walzer, 1991).

In this prism, civil society in Kosovo should not be seen only as a product of transition, but as an active actor that builds and redefines the democratic space itself. It carries with it contradictions inherited from the past and new challenges related to institutionalization, legitimacy and real influence in decision-making. However, it is precisely in this tension between the normative ideal and the practical reality that its transformative potential lies, making it an irreplaceable component in the consolidation of democracy. At the same time, the return of the concept of citizenship within this space shows that the transition is not only institutional, but also deeply social and cultural. Civil society thus becomes the place where the

individual not only articulates his interests and identity but also takes shape as an active political subject.

Conclusion

This article has sought to elaborate the relationship between civil society and Fehmi Agani, presenting this connection through the prism of Agani’s intellectual and political profile. It positions Professor Agani as both a thinker and an active participant in civil society. This is demonstrated through an examination of his writings on civil society, alongside other works, as well as his political engagement during the 1990s. Civil society, in its broader conceptualization, is presented here as inherently democratic and as a sphere for the expression of human freedom, emerging in both theoretical and practical dimensions. In this sense, civil society operates not solely as a political domain but also as a philosophical one, reflecting Agani’s consistent view of their interrelatedness. Within a temporal framework, civil society is further conveyed as a national movement in Kosovo, particularly through the process of the NGO-ization of society. Agani did not regard civil society as distinct from politics; on the contrary, he encouraged civic organizations such as educational institutions and self-organized unions to assume an active and democratic role in public life, grounded in his belief that politics and civil society are fundamentally interdependent.

This temporal framing further expands the figure of Professor Agani, wherein the past is interpreted through reflection and theoretical engagement. Consequently, his figure is conceptually advanced as inseparable from civil society, with each reinforcing and reflecting the other.

In summary, for Agani, theory and practice do not exist as separate realms but rather function as two sides of the same coin. He not only articulated the concept of civil society but also embodied

it as a lived philosophy, thereby becoming a central figure in the modern history of Kosovo and in the construction of a democratic culture grounded in freedom, dialogue, and civic participation.

REFERENCES

- Agani, F. (2002a). *Në rrjedha të mendimit sociologjik* (Vepra, Libri I), [In the Streams of Sociological Thought (Works, Book I)], Pejë: Botimet Dukagjini.
- Agani, F. (2002b). *Për shoqërinë civile* (Vepra, Libri II), [On Civil Society (Works, Book II)], Pejë: Botimet Dukagjini.
- Agani, F. (2002c). *Demokracia, kombi dhe vetëvendosja* (Vepra, Libri III), [Democracy, Nation, Self-Determination (Works, Book III)], Pejë: Botimet Dukagjini.
- Agani, F. (2008). *Studime Sociologjike dhe Politologjike* [Sociological and Political Studies], Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe Arteve e Kosovës.
- Ekiert, G; Foa, R. (2011). *Civil Society Weakness in PostCommunist Europe: A Preliminary Assessment*. College Carlo Alberto.
- Fuchs, C. (2016). *The Praxis School's Marxist Humanism and Mihailo Marković's Theory of Communication*. Critique.
- Mavriqi, R. (2005). *Poesis e praxis: Zhvillimi i nocionit të punës prej Aristotelit deri te Hegeli*. Pejë: Dukagjini.
- Walzer, M. (1991). *The idea of civil society*. Dissent.
- Weber, M. (2006). *Politika si profesion* [Politics as a profession], Tiranë: Plejad

**DREJT ZHVILLIMIT TË PRAKTIKAVE TË
VLERËSIMIT TË SHËNDETIT MENDOR TË
ADOLESHENTËVE NË SHQIPËRI: VLERËSIMI
PSIKOMETRIK I YP-CORE, ISI-5 DHE RSES**

Blerta BODINAKU

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Pedagogjisë dhe Psikologjisë

E-mail: blerta.bodinaku@unitir.edu.al

Migena BUKA

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Pedagogjisë dhe Psikologjisë

E-mail: migena.buka@unitir.edu.al

Skerdi ZAHAJ

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Pedagogjisë dhe Psikologjisë

E-mail: skerdi.zahaj@unitir.edu.al

Edmond RAPTË

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Pedagogjisë dhe Psikologjisë

E-mail: edmond.rapti@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Ky studim synon të përkthejë, përshtasë kulturalisht dhe standardizojë tre instrumente me vetëraportim për vlerësimin e shëndetit mendor të adoleshentëve në Shqipëri: Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE), Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES)

dhe Identity Style Inventory–Version 5 (ISI-5). Studimi u zhvillua me 595 adoleshentë shqiptarë të moshës 12–16 vjeç nga disa rajone të vendit, ndërsa analizat psikometrike u kryen mbi kampionin final me të dhëna të plota (N = 249). Procedurat përfshinë përkthimin dhe përshtatjen kulturore sipas udhëzimeve të International Test Commission, administrimin në dy momente kohore me interval dyjavor dhe analizimin e konsistencës së brendshme, stabilitetit test–ritest, strukturës faktoriale dhe validitetit konvergjent. Rezultatet treguan se YP-CORE dhe RSES paraqitën konsistencë të mirë të brendshme dhe stabilitet të lartë kohor, ndërsa shumica e nënshkallëve të ISI-5 treguan besueshmëri të kënaqshme. Korrelacionet ndërmjet instrumenteve ishin në përputhje me pritshmëritë teorike: distresi psikologjik lidhej negativisht me vetëvlerësimin dhe angazhimin ndaj identitetit, por lidhej pozitivisht me stilin difuz-shmangës të identitetit. Analizat faktoriale mbështetën përgjithësisht strukturat teorike të instrumenteve, megjithëse disa pohime dhe nënshkallë kërkojnë shqyrtim të mëtejshëm për kontekstin shqiptar. Gjetjet sugjerojnë se versionet shqiptare të YP-CORE, RSES dhe ISI-5 përbëjnë instrumente premtuese për vlerësimin e mirëqenies emocionale, vetëvlerësimin dhe proceseve të identitetit tek adoleshentët. Studimi kontribuon në zgjerimin e infrastrukturës psikometrike për fëmijët dhe adoleshentët në Shqipëri dhe mbështet zhvillimin e praktikave të vlerësimit të ndjeshme ndaj kontekstit kulturor në mjedise arsimore, klinike dhe kërkimore.

Fjalë kyçe: *Shëndeti mendor i adoleshentëve; vlerësim psikometrik; përshtatje kulturore; vlerësim psikologjik; stilet e identitetit; vetëvlerësimi.*

Prof. Asoc. **Blertha BODINAKU** është pedagogje në Departamentin e Pedagogjisë dhe Psikologjisë të Fakultetit të Shkencave Sociale në University of Tirana. Ajo është diplomuar në Psikologji Klinike dhe ka përfunduar studimet master në Psikologji Këshillimi pranë të njëjtit universitet, ndërsa studimet e doktoraturës i ka kryer në fushën e psikoterapisë dhe vlerësimit psikometrik pranë Sigmund Freud University Vienna. Që prej vitit 2007 zotëron Çertifikatën Europiane të Psikoterapisë (ECP). Veprimtaria e saj profesionale dhe kërkimore fokusohet në psikoterapi, vlerësim psikometrik, shëndet mendor dhe dhunën me bazë gjinore. Ka kontribuar në sjelljen e instrumenteve të para të vetëraportimit të validuara dhe të standardizuara në Shqipëri dhe promovon praktika të ndjeshme ndaj kontekstit kulturor në psikoterapi dhe vlerësim psikologjik. Është autore publikimesh shkencore dhe anëtare aktive e organizatave kombëtare dhe ndërkombëtare profesionale në fushën e psikologjisë dhe psikoterapisë.

Prof. Asoc. Dr. **Migena BUKA** është pedagogje dhe kërkuese shkencore pranë Universitetit të Tiranës, Fakulteti i Shkencave Sociale, Departamenti i Pedagogji-Psikologjisë. Aktiviteti i saj akademik dhe profesional fokusohet në psikologjinë organizative, menaxhimin e burimeve njerëzore, pedagogjinë, sjelljen konsumatore dhe metodat e kërkimit shkencor. Ajo ka një eksperiencë të gjerë në mësimdhënie, kërkim dhe koordinim projektsh kombëtare e ndërkombëtare, si edhe në bashkëpunime me organizata dhe institucione të ndryshme, përfshirë UNICEF, UNDP, GIZ dhe aktorë të sektorit privat. Interesat e saj kërkimore përfshijnë vlerësimin psikometrik, mirëqenien dhe shëndetin mendor, sjelljen organizative dhe analizën e të dhënave në shkencat sociale.

Prof. Asoc. Dr. **Skerdi ZAHAJ** është pedagog në Departamentin e Pedagogjisë dhe të Psikologjisë së Fakultetit të Shkencave Sociale të Universitetit të Tiranës. Ka kryer specializime në Institutin Qëndror të Shëndetit Mendor në Universitetin Heidelberg në Gjermani dhe është psikoterapist i certifikuar në orientimin kognitiv-bihejvioral (CBT) dhe në terapinë e fokusuar në skema (ST). Ka një përvojë 16-vjeçare në fushën e mësimdhënies, të kërkimit shkencor dhe të psikoterapisë. Mësimdhënia e tij është fokusuar në fushën e psikoterapisë, trajtimin të traumave psikologjike, dhe metodave të kërkimit shkencor në psikologji. Interesat e tij kërkimore janë të fokusuar mbi studimin e procesit të zhvillimit të identitetit, traumave psikologjike, zhvillimit të personalitetit dhe psikopatologjive. Interesat e tij klinik janë të fokusuar në trajtimin e traumave komplekse, çrregullimeve të personalitetit, depresionit, ankthit dhe problemeve në çift. Është anëtar i Shoqatës Europiane të Psikologëve të Zhvillimit (EADP), i Shoqatës Shqiptare të Terapisë Kognitiv-bihejviorale (AACBT) dhe anëtar i “European Association for Behavioural and Cognitive Therapies” dhe “The International Society of Schema Therapy (ISST)”.

Prof. Dr. **Edmond RAPTI** është profesor i pedagogjisë dhe psikologjisë me një karrierë të gjatë akademike dhe profesionale prej mbi 40 vitesh. Ai ka përfunduar studimet universitare në biokimi dhe studimet pasuniversitare në pedagogji dhe psikologji në Universitetin e Tiranës, studime të avancuara në drejtim dhe administrim arsimit në Pace University, New York, SHBA, si dhe një sërë specializimesh profesionale në disa vende europiane. Gjatë 30 viteve të fundit ka dhënë mësim në programet bachelor, master dhe doktoraturë në fushat e pedagogjisë dhe psikologjisë. Fushat e tij të ekspertizës përfshijnë psikologjinë shkollore, shërbimin psikosocial, këshillimin e karrierës, menaxhimin dhe lidhshimin arsimor. Ai ka mbajtur role drejtuese universitare dhe ka kontribuar në reformimin e arsimit shqiptar dhe zbatimin e Procesit të Bolonjës.

Deklaratë financimi: ky studim është financuar nga Universiteti i Tiranës në kuadër të programit “UT – Kërkim, Ekselencë dhe Inovacion”.

Hyrje

Shëndeti mendor i adoleshentëve është kthyer gjithnjë e më shumë në një shqetësim domethënës për shëndetin publik dhe sistemin arsimor në nivel global, me një theks në rritje mbi identifikimin e hershëm dhe praktikatat bashkëkohore të vlerësimit (World Health Organization [WHO], 2025). Megjithatë, në Shqipëri, zhvillimi i instrumenteve të standardizuara dhe të vlerësuara psikometrikisht për adoleshentët mbetet i kufizuar, pavarësisht rritjes së ndërgjegjësimit mbi vulnerabilitetet psikosociale që prekin brezat e rinj (UNICEF Albania, 2021, 2024). Studimet ekzistuese kanë kontribuar me të dhëna të rëndësishme epidemiologjike dhe psikosociale, por shkollat, shërbimet e këshillimit dhe mjediset komunitare vazhdojnë të funksionojnë me akses të kufizuar në instrumente vlerësimi të validuara kulturalisht dhe të përshtatshme për përdorim klinik apo arsimor.

Në këtë kontekst, ky studim synon të përkthejë, të përshtasë kulturalisht, të validojë dhe të standardizojë tre instrumente vetëraportimi tek adoleshentët shqiptarë të moshës 11–17 vjeç: Young Person’s Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE), Identity Style Inventory–Version 5 (ISI-5) dhe Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES). Së bashku, këto instrumente vlerësojnë

dimensione plotësuese të funksionimit të adoleshentëve, duke përfshirë distresin psikologjik, procesimin e identitetit dhe vetëvlerësimin global. Përmes ekzaminimit të vetive të tyre psikometrike në kontekstin shqiptar, studimi synon të kontribuojë në zhvillimin e praktikave të vlerësimit të ndjeshme ndaj kontekstit kulturor për mjediset arsimore, klinike dhe kërkimore në Shqipëri.

Rishikimi i literaturës

Adoleshenca përfaqëson një periudhë zhvillimore të karakterizuar nga transformime të rëndësishme psikologjike, emocionale, njohëse, relacionale dhe sociale. Gjatë kësaj faze, individët përballen me detyra qendrore zhvillimore që lidhen me formimin e identitetit, rregullimin emocional, autonominë, përkatesinë në grupin e bashkëmoshatarëve dhe vetëkonceptin, ndërkohë që navigojnë kërkesa gjithnjë e më të mëdha akademike, ndërpersonale dhe shoqërore (Sawyer et al., 2018). Megjithëse këto procese përbëjnë aspekte normative të zhvillimit, adoleshenca njihet gjithashtu si një periudhë me vulnerabilitet të shtuar ndaj shfaqjes së problemeve të shëndetit mendor. Evidencat ndërkombëtare tregojnë në mënyrë të qëndrueshme se shumë çrregullime psikologjike manifestohen për herë të parë gjatë adoleshencës, ku çrregullimet

emocionale, ankthi, vështirësitë në sjellje dhe vetëdëmtimi kontribuojnë ndjeshëm në dëmtimin psikosocial dhe barrën globale të sëmundshmërisë tek të rinjtë (World Health Organization [WHO], 2025). Sfidat e shëndetit mendor gjatë kësaj periudhe lidhen jo vetëm me stresin emocional të menjëhershëm dhe dëmtimin e funksionimit, por edhe me pasoja afatgjata në lidhje me arritjet arsimore, marrëdhëniet ndërpersonale, funksionimin profesional dhe trajektorët e shëndetit mendor në moshën adulte (Patel et al., 2007; Solmi et al., 2021).

Në këtë kuadër, vlerësimi psikologjik përbën një komponent qendror në praktikën e shërbimeve të shëndetit mendor të mbështetura në gjetje shkencore. Instrumentet e standardizuara dhe psikometrikisht të qëndrueshme mbështesin identifikimin e vështirësive emocionale dhe psikosociale, lehtësojnë komunikimin midis konteksteve të ndryshme profesionale dhe kontribuojnë në planifikimin e ndërhyrjeve, monitorimin dhe zhvillimin e kërkimit shkencor. Kornizat bashkëkohore të psikometrisë theksojnë gjithashtu se instrumentet psikologjike nuk funksionojnë në mënyrë ekuivalente në kontekste të ndryshme gjuhësore dhe sociokulturore pa kaluar përmes proceseve sistematike të përkthimit, përshtatjes kulturore dhe validimit (ITC, 2017). Kuptimet kulturore, normat sociale dhe përvojat kontekstuale ndikojnë në mënyrën se si distresi psikologjik përjetohet, shprehet, interpretohet dhe raportohet. Për këtë arsye, standardet bashkëkohore psikometrike theksojnë rëndësinë e ekzaminimit të besueshmërisë, validitetit, strukturës faktoriale dhe interpretueshmërisë së instrumenteve brenda popullatës së synuar përpara se ato të zbatohen në praktikë (Mokkink et al., 2019).

Në Shqipëri, shëndeti mendor i adoleshentëve po konsiderohet gjithnjë e më shumë si një çështje e rëndësishme e shëndetit publik dhe e sistemit arsimor, në kontekstin e transformimeve më të gjera socioekonomike dhe të ndryshimeve në kushtet psikosociale që prekin brezat e rinj (Bajramaj, 2026; Qosja, 2025). Megjithatë të dhënat epidemiologjike dhe longitudinale në shkallë të gjerë mbeten relativisht të kufizuara, evidencat ekzistuese sugjerojnë se mirëqenia psikologjike e adoleshentëve formësohet nga ndërveprimi i faktorëve relacionalë, zhvillimorë, sjellorë dhe më gjerë kontekstualë (UNICEF Albania, 2021, 2024). Studime të kohëve të fundit në Shqipëri kanë lidhur përvojat negative zhvillimore, neglizhencën emocionale, vulnerabilitetin e lidhur me identitetin dhe proceset joadaptive të përballimit me rezultate më të dobëta psikosociale tek adoleshentët dhe të rinjtë (Bodinaku, 2022; Sulstarova et al., 2025; Zahaj & Dimitrova, 2018). Në të njëjtën kohë, gjetjet ekzistuese tregojnë gjithashtu ndikimin e kushteve më të gjera kontekstuale përfshirë transformimet e shpejta sociale, përvojat e lidhura me migracionin, ndryshimet në strukturat familjare, pasigurinë ekonomike dhe aksesin e pabarabartë në mbështetjen psikosociale mbi mirëqenien e adoleshentëve në kontekstin shqiptar (Bodinaku et al., 2024; Pjetrushaj & Melonashi, 2025; Zahaj & Dimitrova, 2018).

Pavarësisht rritjes së ndërgjegjësimit mbi këto çështje, shërbimet e shëndetit mendor për fëmijët dhe adoleshentët në Shqipëri vazhdojnë të funksionojnë përmes kufizimeve të rëndësishme strukturore, duke përfshirë kapacitete të kufizuara profesionale, shpërndarje të pabarabartë gjeografike të shërbimeve dhe integrim të pamjaftueshëm ndërmjet sistemeve arsimore, psikosociale dhe

shëndetësore (Pjetrushaj & Melonashi, 2025). Në të njëjtën kohë, zhvillimi i infrastrukturës psikometrike të standardizuara për adoleshentët në Shqipëri mbetet dukshëm i kufizuar. Studimet ekzistuese dhe iniciativat monitoruese kanë kontribuar me të dhëna të vlefshme në nivel popullate mbi mirëqenien e adoleshentëve dhe vulnerabilitetin psikosocial, duke u mbështetur shpesh në kuadre ndërkombëtarisht të njohura vlerësimi, si instrumentet e Health Behaviour in School-aged Children, HBSC (UNICEF Albania, 2024). Megjithatë, këto qasje jo domosdoshmërisht u ofrojnë klinikistëve, psikologëve shkollorë, këshilluesve apo profesionistëve të shërbimeve komunitare instrumente të validuara kulturalisht dhe të përshtatshme për vlerësim individual klinik, ndjekje apo praktikë rutinë.

Mungesa e instrumenteve psikometrike të validuar dhe përshtatur kulturalisht krijon një hendek, i cili ka implikime të rëndësishme si për praktikën profesionale, ashtu edhe për kërkimin shkencor. Në mungesë të instrumenteve të standardizuara në nivel lokal, proceset e vlerësimit mund të mbështeten në përshtypje klinike informale, përkthime ad hoc apo instrumente, vetitë psikometrike të të cilëve në kontekstin shqiptar mbeten të paqarta. Kufizime të tilla reduktojnë besueshmërinë dhe interpretueshmërinë e gjetjeve të vlerësimit dhe kufizojnë zhvillimin e ndërhyrjeve të mbështetura në evidencë në mjediset arsimore dhe të shëndetit mendor. Studimet në nivel botëror ndërkombëtare tregojnë në mënyrë të qëndrueshme se instrumentet e standardizuara të vlerësimit mund të përmirësojnë identifikimin e hershëm, saktësinë e referimit, planifikimin e trajtimit dhe monitorimin e progresit, kur integrohen në mënyrë të përshtatshme në sistemet shkollore dhe të shëndetit

mendor (Basheer et al., 2025; Oddleifson et al., 2025; Thomson et al., 2025). Këto konsiderata marrin një rëndësi të veçantë në kontekste me burime të kufizuara dhe në tranzicion, ku instrumentet e shkurtra, të aksesueshme dhe psikometrikisht të qëndrueshme mund të ndihmojnë në reduktimin e barrierave ndaj vlerësimit dhe të lehtësojnë ndërhyrjen e hershme (Cottin et al., 2022; Stewart et al., 2022). Edhe në kontekstin shqiptar, profesionistët që punojnë në fushën e shëndetit mendor të fëmijëve dhe adoleshentëve kanë theksuar nevojën për protokolle më të strukturuar vlerësimi, praktika të standardizuara dokumentimi dhe procedura më të qarta referimi, të afta për të mbështetur identifikimin e hershëm dhe vazhdimësinë e kujdesit (Qirjako et al., 2024).

Në këtë kontekst, zhvillimi i instrumenteve të përkthyer, të përshtatura kulturalisht, të validuara dhe të standardizuara për adoleshentët shqiptarë përfaqëson jo thjesht një kontribut metodologjik, por edhe një hap të rëndësishëm drejt përmirësimit të infrastrukturës më të gjerë të kujdesit për shëndetin mendor të adoleshentëve dhe të mbështetjes psikosociale në Shqipëri. Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE), Identity Style Inventory-Version 5 (ISI-5) dhe Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES) vlerësojnë tri dimensione plotësuese të funksionimit adoleshent: distresin psikologjik dhe mirëqenien emocionale, procesimin e identitetit dhe vetëvlerësimin global.

YP-CORE është zhvilluar si një instrument i shkurtër vlerësues si dhe matës i ecurisë, i konceptuar specifikisht për adoleshentët, në kuadrin e një pakete të gjerë instrumentesh vlerësimi të Clinical Outcomes in Routine Evaluation (CORE System Trust, n.d.). I ndërtuar mbi gjuhë dhe formulime pohimesh që synojnë të pasqyrojnë përvojat zhvillimore të

adoleshentëve, ai ka shfaqur besueshmëri, ndjeshmëri ndaj ndryshimit dhe vlerë në mjedise klinike, këshillimi dhe shërbime komunitare, si një vlerësues shumë i mirë i distresit psikologjik dhe funksionimit tek të rinjtë (O'Reilly et al., 2016; Twigg et al., 2009). Studimet e përshtatjes ndërkulturore dëshmojnë se YP-CORE ka shfaqur cilësi të mira psikometrike edhe pas përshtatjes në gjuhë dhe kultura të ndryshme (Di Biase et al., 2021; Gergov et al., 2017; Valdiviezo-Oña et al., 2024).

Ndryshe nga YP-CORE që e vendos theksin tek stresi emocional, ISI-5 trajton procesimin e identitetit, një nga detyrat qendrore zhvillimore të adoleshencës. Duke u mbështetur në kuadrin socio-kognitiv të Berzonskit, stilet e identitetit i referohen dallimeve relativisht të qëndrueshme në mënyrën se si individët përpunojnë, interpretojnë dhe reagojnë ndaj informacionit të lidhur me identitetin. ISI-5 u zhvillua si një instrument i rishikuar për vlerësimin e orientimeve informative, normative dhe difuze-shmangëse të identitetit, së bashku me angazhimin ndaj identitetit (Berzonsky et al., 2013). Studimet ekzistuese përgjithësisht mbështesin besueshmërinë dhe strukturën faktoriale të tij, ndërkohë që theksojnë rëndësinë e ekzaminimit të performancës së tij psikometrike në kontekste specifike gjuhësore dhe kulturore (Monacis et al., 2016; Muttaqin, 2021).

Shkalla e Vetëvlerësimit e Rosenberg mbetet një nga instrumentet më të përdorura për vlerësimin e vetëvlerësimit global. I zhvilluar fillimisht për adoleshentët, ky instrument vlerëson ndjenjat e përgjithshme të vetëvlerësimit dhe vetëpranimit përmes një formati të shkurtër me 10 pohime (Rosenberg, 1965). Vetëvlerësimi lidhet në mënyrë të qëndrueshme me mirëqenien emocionale, reziliencën, funksionimin akademik dhe vulnerabilitetin

ndaj vështirësive të shumanshme gjatë adoleshencës. Megjithëse RSES ka treguar veti të qëndrueshme psikometrike në nivel ndërkombëtar, studimet e fundit vazhdojnë të eksplorojnë variacionet kulturore në dimensionalitet dhe funksionimin e pohimeve, veçanërisht në lidhje me pohimet e formuluar pozitivisht dhe negativisht (Khalaf et al., 2026; Moksnes et al., 2024).

Validimi paralel i këtyre tre instrumenteve është, për rrjedhojë, i rëndësishëm si në aspektin teorik, ashtu edhe në atë praktik. Së bashku, ato ofrojnë një kuadër konciz, por shumëdimensional, për vlerësimin e mirëqenies emocionale, zhvillimit të identitetit dhe vetëvlerësimit gjatë adoleshencës. Validimi i tyre mund të kontribuojë jo vetëm në zhvillimin e kërkimit shkencor, por edhe në krijimin e një infrastrukture bazë psikometrike për shkollat, shërbimet e këshillimit dhe mjediset komunitare të shëndetit mendor në Shqipëri.

Ky studimi synon të përkthejë, përshtasë kulturalisht, validojë dhe standardizojë YP-CORE, ISI-5 dhe RSES tek adoleshentët shqiptarë të moshës 11–17 vjeç, duke ekzaminuar vetitë e tyre psikometrike si në mënyrë të pavarur, ashtu edhe në raport me njëri-tjetrin brenda një kuadri shumëdimensional vlerësimi. Përmes vlerësimit të strukturës së tyre faktoriale, besueshmërisë, validitetit dhe karakteristikave normative, studimi synon të mbështesë zhvillimin e praktikave të vlerësimit të ndjeshme ndaj kontekstit kulturor për mjediset arsimore, klinike dhe kërkimore në Shqipëri.

Metodologjia

Dizajni i studimit

Për këtë studim u përdor një dizajn vlerësimi psikometrik për të ekzaminuar përshtatshmërinë, besueshmërinë, validitetin dhe stabilitetin kohor të tre instrumenteve

psikologjike ndërkombëtarisht të njohura, të administruara tek adoleshentët në Shqipëri: Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE), Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES) dhe Identity Style Inventory (ISI-5). Qëllimi kryesor ishte vlerësimi i cilësive psikometrike të versioneve shqiptare të këtyre instrumenteve si mjete plotësuese për vlerësimin e shëndetit mendor të adoleshentëve, mirëqenies emocionale, vetëvlerësimit dhe funksionimit të identitetit brenda kontekstit sociokulturor shqiptar.

Studimi ndoqi gjithashtu një objektiv më të gjerë përtej validimit të instrumenteve individuale: ndërtimin e një kuadri shumëdimensional për vlerësimin psikologjik të adoleshentëve në Shqipëri, përmes integritet të matjeve të distresit psikologjik, vetëvlerësimit dhe procesimit të identitetit. Vendimi për të përfshirë RSES u mbështet teorikisht në lidhjen e dokumentuar gjerësisht midis vetëvlerësimit të ulët dhe rritjes së distresit psikologjik, ndërsa ISI-5 u përfshi për të ekzaminuar mënyrën se si orientimet e procesimit të identitetit lidhen me funksionimin emocional të adoleshentëve. Të marra së bashku, këto tri instrumente ofrojnë një bazë më gjithëpërfshirëse për vlerësimin e validitetit konvergjent, divergjent dhe të konstruktit në dimensione të ndërlidhura të shëndetit mendor të adoleshentëve.

Stabiliteti kohor u vlerësua përmes një dizajni test-ritest me një interval dy javor ndërmjet administrimeve. Pjesëmarrësit plotësuan të gjithë paketën e instrumenteve në dy momente kohore: Time 1 (T1) dhe Time 2 (T2), duke mundur ekzaminimin e konsistencës së rezultateve me kalimin e kohës. Përveç stabilitetit kohor, studimi analizoi konsistencën e brendshme, validitetin e konstruktit dhe validitetin konvergjent, si edhe ndërlidhjet ndërmjet instrumenteve të përfshira.

Të gjitha procedurat metodologjike u përmbajtën standardeve ndërkombëtarisht të njohura për përshtatjen ndërkulturore dhe vlerësimin psikometrik të instrumenteve psikologjike, sipas udhëzimeve të International Test Commission (ITC, 2017).

Pjesëmarrësit

Studimi u zhvillua në dy faza, brenda një dizajni psikometrik validimi me matje të përsëritura, me pjesëmarrës të përzgjedhur nga adoleshentë shqiptarë të moshës 12–16 vjeç.

Faza 1 (T1). Llogaritjet e madhësisë së kampionit, të bazuara në një marzh gabimi prej 5%, treguan se nevojiteshin afërsisht 385 pjesëmarrës për të siguruar fuqi statistikore të mjaftueshme për procedurat psikometrike dhe analizat faktoriale të planifikuara. Rekrutimi u realizua në disa rajone të Shqipërisë, përfshirë Tiranën, Shkodrën, Elbasanin, Vlorën, Korçën dhe Kukësin, me qëllim arritjen e një përfaqësimi të arsyeshëm gjeografik. Në total, 595 adoleshentë plotësuan paketën fillestare të vlerësimit në T1.

Faza 2 (T2). Afërsisht dy javë pas administrimit fillestar, të gjithë 595 pjesëmarrësit u ftuan të plotësonin sërish të njëjtën paketë instrumentesh, për të mundur vlerësimin e besueshmërisë test-ritest dhe stabilitetit kohor. Prej tyre, 393 adoleshentë përfunduan ritestin. Për të mundur përputhjen e saktë longitudinale duke ruajtur anonimitetin, secilit pjesëmarrës iu caktua një kod unik identifikimi, i cili lidhte përgjigjet e tyre në T1 dhe T2. Pas kontrollit të përputhjes së kodeve, kampioni final longitudinal me të dhëna në të dy momentet e vlerësimit përbëhej nga 358 adoleshentë. Analizat psikometrike të raportuara në tabelat e rezultateve u kryen mbi rastet me të dhëna të plota dhe të përdorshme për variablat përkatëse (N = 249).

Pjesëmarrësit u rekrutuan nga mjedise të ndryshme shkollore përmes kampionimit konvenient, bazuar në aksesueshmërinë institucionale dhe gatishmërinë e shkollave në secilin qytet për të bashkëpunuar. Kriteret e përfshirjes kërkonin që pjesëmarrësit të ishin të moshës 12-16 vjeç, të zotëronin në mënyrë të mjaftueshme gjuhën shqipe për të plotësuar instrumentet e vetëraportimit dhe të jepnin pëlqimin e informuar, së bashku me pëlqimin prindëror ose të kujdestarit ligjor. Adoleshentët me vështirësi të konsiderueshme njohëse ose komunikimi, që mund të pengonin kuptimin e pyetësorëve, u përjashtuan nga studimi. Kampioni final longitudinal për përputhjen T1-T2 përbëhej nga 358 adoleshentë; madhësia efektive e kampionit ndryshonte sipas analizës dhe sipas plotësisë së të dhënave në variablat e përfshira.

Instrumentet

Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE)

Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE) është një instrument i shkurtër me vetëraportim, i zhvilluar brenda kuadrit më të gjerë të sistemit CORE, për të vlerësuar distresin psikologjik dhe mirëqenien emocionale tek adoleshentët. Megjithëse YP-CORE u projektua kryesisht për adoleshentë të moshës 11–16 vjeç, praktika sugjeron se ai mund të përdoret në mënyrë më fleksibile deri në moshën 18-vjeçare (CORE System Trust, n.d.). Instrumenti përbëhet nga 10 pohime që mbulojnë katër dimensionet: mirëqenien subjektive, funksionimin e përditshëm, simptomat psikologjike dhe përvojat e lidhura me riskun, ku secili pohim vlerësohet duke iu referuar javës së fundit. Përgjigjet jepen në një shkallë

Likert me 5 pikë, nga 0 (aspak) deri në 4 (shumicën ose gjithë kohës), ku rezultatet më të larta totale pasqyrojnë nivele më të larta të distresit psikologjik. Kërkimet e mëparshme ndërkombëtare kanë mbështetur besueshmërinë, ndjeshmërinë ndaj ndryshimit dhe dobishmërinë klinike të instrumentit si në popullata jo klinike, ashtu edhe në ato klinike (Twigg et al., 2009). Studimi aktual shqyrtoi vetitë psikometrike të përshtatjes në shqip të YP-CORE, me vëmendje të veçantë ndaj konsistencës së brendshme, stabilitetit kohor dhe vlefshmërisë së konstruktive.

Shkalla e Vetëvlerësimit Rosenberg (Self-Esteem Scale - RSES)

Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES; Rosenberg, 1965) është një nga instrumentet me vetëraportim më të përdorura për vlerësimin e vetëvlerësimit global dhe ndjenjës së vlerës personale. Instrumenti përbëhet nga 10 pohime, ndaj të cilave pjesëmarrësit përgjigjen përmes një formati të tipit Likert, që pasqyron shkallën e dakordësisë me pohime të formuluar si pozitivisht, ashtu edhe negativisht. Rezultatet më të larta tregojnë nivele më të larta të vetëvlerësimit global. RSES u përfshi në studim për të ekzaminuar validitetin konvergjent, duke u mbështetur në pritshmërinë teorikisht të argumentuar për një lidhje negative ndërmjet distresit psikologjik dhe vetëvlerësimit.

Inventari i Stileve të Identitetit – Versioni 5 (Identity Style Inventory – Version 5: ISI-5)

Identity Style Inventory (Version 5; ISI-5; Berzonsky et al., 2013) është një instrument shumëdimensional për vlerësimin e orientimeve të procesimit të identitetit dhe angazhimit ndaj identitetit. Ai vlerëson tre stile të dallueshme të

procesimit të identitetit: stilin informativ, normativ dhe difuz-shmangës, së bashku me një dimension që mat angazhimin ndaj identitetit. Pjesëmarrësit tregojnë shkallën në të cilën secili pohim karakterizon qëndrimet dhe sjelljet e tyre tipike, përmes një shkalle përgjigjeje të tipit Likert. ISI-5 u përfshi në studim për të eksploruar lidhjet ndërmjet modeleve të procesimit të identitetit dhe distresit psikologjik tek adoleshentët, si edhe për të kontribuar në vlerësimin më të gjerë të validitetit konvergjent dhe të konstruktiv të versionit shqiptar të YP-CORE.

Procesi i Përkthimit dhe Përshtatjes Kulturore

Përkthimi dhe përshtatja kulturore e YP-CORE, RSES dhe ISI-5 u realizuan në përpunime me udhëzimet e njohura ndërkombëtarisht për përshtatjen ndërkulturore të instrumenteve, sipas International Test Commission (ITC, 2017). Përkthimi fillestar i instrumenteve u krye në kuadër të projekteve të ndryshme: më vonë këto instrumente u përzgjedhën për të hartuar paketën e përdorur për këtë studim. Në të gjitha rastet, përkthimi është realizuar nga ekuipe multidisiplinare të përbëra nga profesionistë të shëndetit mendor, një përkthyes profesionist, studentë të psikologjisë dhe një person pa formim në shkencat humane apo sociale (lay person), i përfshirë për të minimizuar ndikimin e supozimeve profesionale gjatë procesit të përkthimit. Anëtarët e ekuipeve i përkthyen instrumentet në mënyrë të pavarur dhe paralelisht, pas së cilës versionet u rishikuan në ekip përmes diskutimesh pohim pas pohimi, me synim arritjen e ekuivalencës semantike, konceptuale dhe kulturore. Versionet paraprake u diskutuan më pas me adoleshentë të moshës 10–18 vjeç për të vlerësuar qartësinë, kuptueshmërinë dhe

përshtatshmërinë zhvillimore të gjuhës së përdorur.

Më pas u realizua përkthimi në të kundërt (back-translation) nga përkthyes dygjuhësh, të cilët nuk kishin njohuri paraprake mbi instrumentet origjinale, dhe versionet e rikthyera në anglisht u krahasuan në mënyrë sistematike me tekstet burimore përkatëse, me qëllim vlerësimin e ekuivalencës semantike, konceptuale dhe gjuhësore. Kur u paraqit e nevojshme, u kryen rregullime të vogla gjuhësore dhe kulturore për të siguruar përshtatshmëri zhvillimore, qartësi dhe kuptim kontekstual për popullatën shqiptare të adoleshentëve. Pilotimi i të tre instrumenteve ofroi evidenca shtesë mbi kuptueshmërinë dhe pranueshmërinë e pohimeve përpara fazës kryesore të mbledhjes së të dhënave.

Procedura

Mbledhja e të dhënave u zhvillua në mjedise shkollore pas sigurimit të autorizimeve institucionale dhe miratimit etik. Në Time 1 (T1), pjesëmarrësit plotësuan të gjithë paketën e vlerësimit, e cila përfshinte versionet shqiptare të YP-CORE, Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES) dhe Identity Style Inventory (ISI-5). Afërsisht dy javë më vonë, të njëjtët pjesëmarrës plotësuan një paketë identike në Time 2 (T2), me qëllim vlerësimin e besueshmërisë test–ritest dhe stabilitetit kohor.

Të gjithë pyetësorët u administruan në mënyrë digjitale përmes një aplikacioni online të dedikuar, ku pjesëmarrësit plotësuan paketën e vlerësimit në pajisje të vëna në dispozicion brenda mjedisit të klasës së tyre. Administrimi u zhvillua në kushte të standardizuara dhe u mbikëqyr gjatë gjithë kohës nga anëtarë të ekipit kërkimor, duke siguruar

konsistencë të mjedisit të mbledhjes së të dhënave ndërmjet shkollave dhe rajoneve të ndryshme. Përpara fillimit të pyetësorit, pjesëmarrësit u informuan mbi natyrën konfidenciale të studimit, karakterin vullnetar të pjesëmarrjes dhe anonimitin e përgjigjeve të tyre. Format online mundësoi regjistrim efikas dhe të unifikuar të të dhënave, minimizoi rrezikun e përgjigjeve të paplota përmes mekanizmave të integruar të kujtesës për plotësim dhe lejoi grumbullimin e menjëhershëm dhe të sigurt të të dhënave. Plotësimi i gjithë paketës kërkonte afërsisht 10–15 minuta.

Analiza Statistikore

Analizat e të dhënave u kryen përmes programit SPSS version 25. Përpara realizimit të analizave kryesore psikometrike, u ndërmorën procedura paraprake të kontrollit të të dhënave për të vlerësuar cilësinë e tyre, karakteristikat shpërndarëse dhe përshtatshmërinë për analiza faktoriale dhe procedura besueshmërie (Tabachnick & Fidell, 2019).

Kontrolli fillestar përfshiu ekzaminimin e vlerave të munguara, verifikimin e vlerave minimale dhe maksimale në nivel pohimi, si edhe identifikimin e përgjigjeve që dilnin jashtë intervalit të pritshëm të pikëzimit. Përpara krijimit të rezultateve totale, pohimet e formuluar në drejtim të kundërt u rikoduan sipas manualeve të instrumenteve, në mënyrë që rezultatet më të larta të kishin të njëjtin kuptim brenda secilës shkallë. Për të gjitha pohimet u llogaritën statistika përshkruese, përfshirë mesataret dhe devijimet standarde.

Gjithashtu, u inspektuan treguesit e shtrembërimit (*skewness*) dhe të kurtosis në nivel pohimi për të vlerësuar karakteristikat e shpërndarjes dhe devijimet nga normaliteti (Field, 2018;

Kline, 2016). Rastet që shfaqnin modele të pandryshueshme përgjigjeje në të gjitha pohimet u identifikuan si potencialisht treguese të përgjigjeve të pavëmendshme ose jo të vlefshme dhe u përjashtuan nga analizat, veçanërisht duke qenë se instrumentet përfshinin edhe pohime të formuluar në drejtim të kundërt.

Duke qenë se studimi kishte një dizajn longitudinal, u vlerësua gjithashtu mundësia e paragjykimit të lidhur me humbjen e pjesëmarrësve ndërmjet matjeve, përmes krahasimit të pjesëmarrësve që përfunduan vlerësimet në të dy momentet kohore me ata që morën pjesë vetëm në T1. Besueshmëria nëpërmjet konsistencës së brendshme për YP-CORE, RSES dhe ISI-5 u vlerësua veçmas në T1 dhe T2 duke përdorur koeficientin alfa të Cronbach-ut (Cronbach, 1951), ndërsa për secilin instrument dhe në secilin moment kohor u llogaritën gjithashtu koeficientët e besueshmërisë split-half.

Struktura faktoriale e YP-CORE, RSES dhe ISI-5 u ekzaminua përmes Analizës Faktoriale Eksploruese (Exploratory Factor Analysis - EFA), e realizuar mbi nënkampionin final me të dhëna të plota dhe të përdorshme në të dy valët e vlerësimit ($N = 249$). Përpara ekstraktimit të faktorëve, përshtatshmëria e matricës së korrelacioneve u vlerësua përmes treguesit Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) të përshtatshmërisë së kampionit dhe testit të sfericitetit të Bartlett-it (Bartlett, 1954; Kaiser, 1974). Vendimet mbi ruajtjen e faktorëve u mbështetën në kriterin e eigenvalue, inspektimin e scree plot dhe interpretueshmërinë teorike të faktorëve (Costello & Osborne, 2005).

Stabiliteti kohor përgjatë intervalit dyjavor u vlerësua përmes koeficientëve të korrelacionit intraklasor (Intraclass Correlation Coefficients – ICC), të

llogaritur ndërmjet rezultateve totale në T1 dhe T2, dhe të interpretuar në përputhje me standardet e vendosura për vlerësimin e stabilitetit (Koo & Li, 2016).

Gjithashtu, u kryen teste t për kampionët e lidhur (paired-samples t-tests) për të ekzaminuar nëse ekzistonin diferenca në nivelin mesatar ndërmjet rezultateve të T1 dhe T2, duke mundësuar identifikimin e ndryshimeve sistematike me kalimin e kohës, krahas vlerësimit të konsistencës së rezultateve. Për të gjitha testet statistikore u aplikua një prag rëndësie statistikore prej $p < .05$.

Konsiderata Etike

Studimi u zhvillua në përputhje me parimet etike të njohura për kërkimin psikologjik me popullata adoleshente. Pjesëmarrja ishte plotësisht vullnetare dhe procedurat e pëlqimit të informuar u përfunduan përpara fillimit të mbledhjes së të dhënave. Për pjesëmarrësit nën moshën 18 vjeç, u sigurua pëlqimi me shkrim nga prindërit ose kujdestarët ligjorë, së bashku me miratimin e vetë adoleshentëve, në përputhje me kërkesat etike institucionale.

Përpara administrimit të instrumenteve, të gjithë pjesëmarrësit u informuan mbi qëllimin e studimit, natyrën konfidenciale të përgjigjeve të tyre, karakterin vullnetar të pjesëmarrjes dhe të drejtën e pakushtëzuar për t'u tërhequr nga studimi në çdo moment, pa asnjë pasojë. Të gjitha të dhënat u anonimizuan plotësisht dhe u përdorën ekskluzivisht për qëllime kërkimore.

Rezultatet

Në fazën e parë të pastrimit të të dhënave, u kontrollua cilësia e përgjigjeve të pjesëmarrësve ku u identifikuan raste të

mundshme të përgjigjeve automatike. Në të gjitha instrumentet kishte pohime të formuluar në të kundërt (*reverse items*) dhe kur të gjitha përgjigjet ishin të njëjta pa asnjë lloj ndryshimi, pra pyetëtori kishte devijim standard zero, duke sugjeruar një plotësim mekanik të pyetësorëve, këta pjesëmarrës u eliminuan. Këto raste nuk u përfshinë në analizat përfundimtare, me qëllim ruajtjen e validitetit dhe besueshmërisë së rezultateve. Për bazën e të dhënave finale: nuk u përjashtua asnjë rast për YP-CORE në T1 dhe T2; për RSES/IVR u përjashtua 1 rast në T1 dhe 3 raste në T2; ndërsa për ISI-5 u përjashtua 1 rast në T1 dhe 6 raste në T2. Statistikat përshkruese dhe treguesit e konsistencës së brendshme paraqiten në Tabelën 1.

Në përgjithësi, instrumentet treguan besueshmëri të kënaqshme deri të mirë në të dy momentet e matjes. YP-CORE rezultoi me alfa të Cronbach-ut .83 në T1 dhe .81 në T2, duke sugjeruar konsistencë të mirë të brendshme për matjen e distresit psikologjik. RSES tregoi gjithashtu besueshmëri të lartë, me alfa .86 në T1 dhe .87 në T2. Brenda ISI-5, stili informativ, stili difuz-shmangës dhe angazhimi ndaj identitetit treguan vlera të mira të konsistencës së brendshme. Stili normativ paraqiti vlera më modeste, në kufirin e pranueshmërisë, ndaj interpretimi i kësaj nënshkalle duhet të bëhet me kujdes në studime të mëtejshme.

Në nivel përshkrues, YP-CORE kishte mesatare $M = 12.77$, $DS = 6.63$ në T1 dhe $M = 12.94$, $DS = 6.53$ në T2. Vetëvlerësimi, i matur përmes RSES, kishte mesatare $M = 32.96$, $DS = 4.92$ në T1 dhe $M = 33.17$, $DS = 5.17$ në T2. Për nënshkallët e ISI-5, mesataret ishin përgjithësisht të qëndrueshme në dy momentet e matjes, me ndryshime të vogla në stilin informativ, stilin normativ dhe angazhimin ndaj identitetit.

Tabela 1: Statistikat përshkruese dhe treguesit e besueshmërisë së shkallëve në T1 dhe T2

Shkalla	Koha	N	M	DS	Min	Max	α	Split-half SB
YP-CORE	T1	249	12.77	6.63	0	33	.83	.88
YP-CORE	T2	249	12.94	6.53	0	32	.81	.84
RSES	T1	249	32.96	4.92	12	40	.86	.87
RSES	T2	249	33.17	5.17	10	40	.87	.87
ISI Informativ	T1	249	35.82	5.26	17	45	.79	.78
ISI Informativ	T2	249	34.80	6.03	9	45	.85	.86
ISI Normativ	T1	249	28.69	5.35	14	45	.66	.74
ISI Normativ	T2	249	27.91	5.19	9	43	.67	.69
ISI Difuz-shmangës	T1	249	22.47	5.89	9	41	.71	.72
ISI Difuz-shmangës	T2	249	22.47	6.46	9	38	.78	.78
ISI Angazhim	T1	249	34.69	6.28	14	45	.81	.86
ISI Angazhim	T2	249	33.89	6.78	15	45	.84	.86

Shënim. M = mesatarja; DS = devijimi standard; α = alfa e Cronbach-ut; Split-half SB = koeficienti Spearman-Brown për besueshmërinë split-half.

Besueshmëria test-ritest dhe diferencat ndërmjet T1 dhe T2 paraqiten në Tabelën 2. YP-CORE tregoi stabilitet të mirë në intervalin dyjavor, me $r = .77$ dhe ICC = $.77$, ndërsa diferenca ndërmjet dy matjeve nuk ishte statistikisht domethënëse, $t(248) = -0.60$, $p = .552$. Kjo tregon se niveli i distresit psikologjik nuk ndryshoi në mënyrë sistematike gjatë periudhës së ritestimit. Edhe RSES tregoi stabilitet të mirë, me $r = .76$ dhe ICC = $.76$, dhe pa diferencë domethënëse ndërmjet T1 dhe T2, $t(248) = -0.94$, $p = .349$.

Nënshkallët e ISI-5 treguan stabilitet mesatar deri të mirë. Stili informativ kishte $r = .57$ dhe ICC = $.56$; stili normativ $r = .65$ dhe ICC = $.64$; stili difuz-shmangës $r = .68$ dhe ICC = $.68$; ndërsa angazhimi

ndaj identitetit kishte stabilitetin më të lartë brenda ISI-5, me $r = .79$ dhe ICC = $.78$. Diferencat mesatare nga T1 në T2 ishin statistikisht domethënëse për stilin informativ, stilin normativ dhe angazhimin, por madhësitë e efektit ishin të vogla ($dz = .18-.19$). Për këtë arsye, këto diferenca duhet të interpretohen si ndryshime të vogla në vetëraportim dhe jo si evidencë për ndryshim të mirëfilltë zhvillimor brenda një intervali dyjavor.

Marrëdhëniet ndërmjet instrumenteve mbështetën validitetin konvergjent dhe drejtimin teorik të pritshëm të lidhjeve. Siç paraqitet në Tabelën 3, YP-CORE lidhej negativisht me vetëvlerësimin ($r = -.62$, $p < .001$), duke treguar se adoleshentët që raportojnë më shumë

Tabela 2: *Stabiliteti test-ritest dhe krahasimet ndërmjet T1 dhe T2*

Shkalla	r	ICC	t	df	p	Mdiff T1-T2	dz
YP-CORE	.77	.77	-0.60	248	.552	-0.17	-.04
RSES	.76	.76	-0.94	248	.349	-0.21	-.06
ISI Informativ	.57	.56	3.06	248	.002	1.02	.19
ISI Normativ	.65	.64	2.76	248	.006	0.78	.18
ISI Difuz-shmangës	.68	.68	0.00	248	1.000	0.00	.00
ISI Angazhim	.79	.78	2.96	248	.003	0.80	.19

Shënim. r = korrelacioni Pearson ndërmjet T1 dhe T2; ICC = koeficienti i korrelacionit intraklasor; Mdiff T1-T2 = diferenca mesatare T1 minus T2; dz = madhësia e efektit për kampionë të lidhur.

distres psikologjik raportonin edhe nivele më të ulëta të vetëvlerësimit. YP-CORE lidhej negativisht edhe me angazhimin ndaj identitetit ($r = -.47, p < .001$), stilin normativ ($r = -.39, p < .001$) dhe stilin informativ ($r = -.23, p < .001$), ndërsa lidhej pozitivisht me stilin difuz-shmangës ($r = .30, p < .001$).

Në të njëjtën kohë, RSES lidhej pozitivisht me angazhimin ndaj identitetit ($r = .60, p < .001$), stilin normativ ($r = .35, p < .001$) dhe stilin informativ ($r = .23, p < .001$), ndërsa lidhej negativisht me stilin difuz-shmangës ($r = -.35, p < .001$). Këto lidhje sugjerojnë se vetëvlerësimi më i lartë shoqërohet me një ndjenjë më të qartë të drejtimit personal

dhe me përpunim më aktiv të çështjeve të identitetit, ndërsa vetëvlerësimi më i ulët lidhet më tepër me pasiguri dhe shmangje.

Përshtatshmëria e të dhënave për analiza faktoriale u mbështet nga treguesit KMO dhe testet e Bartlett-it. Për YP-CORE, KMO ishte .89 dhe testi i Bartlett-it rezultoi domethënës, $\chi^2(45) = 862.33, p < .001$. Faktori i parë shpjegoi 43.68% të variancës, duke ofruar mbështetje për përdorimin e rezultatit total si tregues i përgjithshëm i distresit psikologjik. Për RSES, KMO ishte .90 dhe Bartlett $\chi^2(45) = 992.28, p < .001$; faktori i parë shpjegoi 47.28% të variancës, duke mbështetur interpretimin e shkallës si matje e vetëvlerësimit global. Për pohimet

Tabela 3: *Korrelacionet ndërmjet YP-CORE, RSES dhe nënshkallëve të ISI-5 në T1*

Variabli	1	2	3	4	5	6
1. YP-CORE	1					
2. RSES	-.62***	1				
3. ISI Informativ	-.23***	.23***	1			
4. ISI Normativ	-.39***	.35***	.33***	1		
5. ISI Difuz-shmangës	.30***	-.35***	-.14*	.04	1	
6. ISI Angazhim	-.47***	.60***	.39***	.38***	-.53***	1

Shënim. * $p < .05$; *** $p < .001$. YP-CORE = distres psikologjik; RSES = vetëvlerësim global.

Tabela 4: Përshatshmëria faktoriale dhe varianca e shpjeguar

Instrumenti	N	KMO	Bartlett χ^2 (df)	P	Faktorë të ruajtur	Varianca e shpjeguar
YP-CORE	249	.89	862.33 (45)	< .001	1	43.68%
RSES	249	.90	992.28 (45)	< .001	1	47.28%
ISI-5 stil-et	249	.79	1687.65 (351)	< .001	3	37.75%

Shënim. Për ISI-5, analiza faktoriale eksploruese u realizua vetëm mbi pohimet e stileve të identitetit, pa përfshirë pohimet e angazhimit, në përputhje me udhëzimet e instrumentit.

Tabela 5: Ngarkesat faktoriale të pohimeve të YP-CORE dhe RSES në faktorin kryesor

YP-CORE	Ngarkesa	RSES	Ngarkesa
YP-CORE 1	.75	RSES 1	.76
YP-CORE 2	.75	RSES 2	.78
YP-CORE 3	.37	RSES 3	.56
YP-CORE 4	.67	RSES 4	.64
YP-CORE 5	.19	RSES 5	.55
YP-CORE 6	.81	RSES 6	.77
YP-CORE 7	.80	RSES 7	.68
YP-CORE 8	.69	RSES 8	.48
YP-CORE 9	.80	RSES 9	.75
YP-CORE 10	.48	RSES 10	.81

Shënim. Janë paraqitur vlerat absolute të ngarkesave faktoriale në faktorin kryesor. Ngarkesat negative në YP-CORE reflektonin orientimin e komponentit dhe nuk ndryshojnë interpretimin psikometrik.

e stileve të ISI-5, KMO ishte .79 dhe Bartlett $\chi^2(351) = 1687.65$, $p < .001$. Zgjidhja me tre faktorë shpjegoi 37.75% të variancës dhe ishte në përputhje të përgjithshme me ndarjen teorike ndërmjet stilit informativ, normativ dhe difuz-shmangës.

Ngarkesat faktoriale të YP-CORE dhe RSES treguan se shumica e pohimeve kishin ngarkesa të pranueshme në faktorin kryesor. Në YP-CORE, disa pohime kishin ngarkesa më të ulëta, veçanërisht pohimi 5, gjë që sugjeron nevojën për shqyrtim të mëtejshëm të funksionimit të

këtij pohimi në kontekstin shqiptar. Në RSES, ngarkesat në faktorin e parë ishin përgjithësisht të forta, megjithëse struktura e shkallës mund të ndikohet nga prania e pohimeve të formuluar pozitivisht dhe negativisht, një dukuri e dokumentuar në përdorimin ndërkombëtar të kësaj shkalle.

Për të plotësuar interpretimin e strukturës së ISI-5, ngarkesat e stileve të identitetit paraqiten në Tabelën 6. Stili informativ dhe ai difuz-shmangës u shfaqën më të qartë, ndërsa stili normativ kishte ngarkesa më të moderuara dhe disa mbivendosje me faktorët e tjerë.

Tabela 6: *Ngarkesat faktoriale të stileve të identitetit në ISI-5 në TI*

Pohimi	Informativ	Difuz-shmangës	Normativ
ISI 4	.26	.16	.31
ISI 8	.61	.02	.03
ISI 12	.52	.06	.23
ISI 16	.73	-.15	.03
ISI 20	.72	.06	-.01
ISI 24	.72	-.20	-.03
ISI 28	.61	-.23	.23
ISI 32	.62	-.07	.08
ISI 36	.70	.03	-.09
ISI 2	.27	-.43	.49
ISI 6	.19	.16	.46
ISI 10	.14	-.44	.46
ISI 14	.12	.21	.56
ISI 18	-.06	.05	.63
ISI 22	.00	-.08	.57
ISI 26	-.01	.37	.39
ISI 30	.04	-.29	.48
ISI 34	.47	-.03	.31
ISI 3	-.07	.42	-.07
ISI 7	-.12	.17	.39
ISI 11	-.28	.33	.35
ISI 15	.21	.47	.17
ISI 19	-.14	.62	.09
ISI 23	-.07	.65	.16
ISI 27	-.17	.62	.02
ISI 31	-.02	.54	.03
ISI 35	-.04	.71	-.18

Shënim. Ngarkesat $\geq |.40|$ janë theksuar. Itemet e angazhimit ndaj identitetit nuk u përfshinë në këtë analizë faktoriale, sepse ato përbëjnë një shkallë të veçantë sipas udhëzimeve të ISI-5.

Diskutime

Qëllimi i këtij studimi ishte të shqyrtonte vetitë psikometrike të versioneve shqiptare të YP-CORE, RSES dhe ISI-5 tek adoleshentët shqiptarë, duke i parë këto instrumente si pjesë të një pakete më të gjerë vlerësimi për shëndetin mendor, vetëvlerësimin dhe zhvillimin e identitetit. Në tërësi, rezultatet ofrojnë evidencë të favorshme për përdorimin e këtyre instrumenteve në kontekstin shqiptar, veçanërisht për qëllime kërkimore dhe vlerësuese në mjedise shkollore apo psikosociale. Kjo është me rëndësi, sepse infrastruktura psikometrike për adoleshentët në Shqipëri mbetet ende e kufizuar dhe shpesh praktika profesionale mbështetet në instrumente të përkthyer pa një dokumentim të mjaftueshëm të funksionimit të tyre lokal (Pjetrushaj & Melonashi, 2025; UNICEF Albania, 2024).

Një aspekt që duhet theksuar në interpretimin e rezultateve është kontrolli i kujdesshëm i cilësisë së të dhënave përpara analizave kryesore. Përjashtimi i rasteve me përgjigje të pandryshueshme në të gjitha pohimet ishte një hap i rëndësishëm metodologjik, sepse instrumentet përfshinin edhe pohime të formuluara në drejtim të kundërt. Pra, dhënia e së njëjtës përgjigje në të gjitha pohimet nuk mund të interpretohet si një profil psikologjik i qëndrueshëm, por si një tregues i mundshëm i plotësimit mekanik, të pavëmendshëm ose të pamjaftueshëm të pyetësorit. Nisur nga ky vendim besueshmëria e analizave përfundimtare është rritur ndjeshëm, sepse është reduktuar rreziku që rezultatet psikometrike të ndikohen nga modele përgjigjeje që nuk reflektojnë përmbajtjen reale të pohimeve (Field, 2018; Tabachnick & Fidell, 2019).

YP-CORE tregoi konsistencë të brendshme të mirë dhe stabilitet të

lartë test-ritest. Kjo është një gjetje e rëndësishme, pasi instrumenti është i shkurtër, praktik dhe i përshtatshëm për administrim në mjedise ku koha dhe burimet janë të kufizuara. Në këtë kampion, rezultatet e YP-CORE nuk ndryshuan në mënyrë domethënëse nga T1 në T2, çka sugjeron qëndrueshmëri të mirë afatshkurtër të matjes së distresit psikologjik. Kjo mbështet përdorimin e tij si një mjet i përshtatshëm për vlerësim fillestar dhe monitorim të përgjithshëm në kontekste shkollore, kërkimore dhe këshillimi, në përputhje me rolin që YP-CORE ka në literaturën ndërkombëtare si instrument i shkurtër për vlerësimin e funksionimit emocional të të rinjve (Twigg et al., 2009; O'Reilly et al., 2016).

Megjithatë, interpretimi praktik i YP-CORE duhet të mbetet i kujdesshëm. Instrumenti mund të ndihmojë në identifikimin e adoleshentëve që raportojnë më shumë distres psikologjik, por ai nuk duhet të përdoret i vetëm për vendimarrje diagnostike. Rezultatet e tij marrin kuptim më të plotë kur lexohen së bashku me informacionin kontekstual mbi funksionimin shkollor, marrëdhëniet familjare, marrëdhëniet me bashkëmoshatarët dhe ngjarjet stresuese të jetës. Në praktikën shkollore, kjo do të thotë se një rezultat i lartë duhet të shërbejë si sinjal për vlerësim të mëtejshëm dhe jo si etiketim i drejtpërdrejtë i një problemi klinik (Basheer et al., 2025; Thomson et al., 2025).

RSES tregoi veti shumë të mira psikometrike në këtë kampion. Konsistenca e brendshme ishte e lartë në të dy matjet dhe stabiliteti test-ritest ishte i fortë. Kjo sugjeron se versioni shqiptar i shkallës funksionon në mënyrë të qëndrueshme si matje e vetëvlerësimit global tek adoleshentët. Lidhjet me YP-CORE dhe ISI-5 ishin në përputhje me pritshmëritë teorike: vetëvlerësimi më i lartë lidhej

me më pak stres, më shumë angazhim ndaj identitetit dhe më pak shmangie në përpunimin e çështjeve personale. Këto marrëdhënie e mbështesin rolin e vetëvlerësimit si një tregues qendror i mirëqenies psikologjike gjatë adoleshencës (Rosenberg, 1965; Moksnes et al., 2024).

Në të njëjtën kohë, vetëvlerësimi nuk duhet kuptuar vetëm si një karakteristikë individuale e izoluar. Tek adoleshentët, ai ndërtohet dhe rinegociohet vazhdimisht në marrëdhënie me performancën akademike, pranimin nga bashkëmoshatarët, komunikimin familjar, perceptimin e trupit dhe pritshmëritë sociale. Për këtë arsye, lidhja e fortë ndërmjet vetëvlerësimit dhe distresit psikologjik në këtë studim sugjeron se ndërhyrjet që synojnë mirëqenien emocionale të adoleshentëve duhet të marrin parasysh edhe mënyrën se si ata e vlerësojnë veten, ndihen të pranuar dhe përfytyrojnë kompetencën personale (Patel et al., 2007; Sawyer et al., 2018).

Rezultatet për ISI-5 janë përgjithësisht mbështetëse, por kërkojnë një lexim më të kujdesshëm. Stili informativ, stili difuz-shmangës dhe angazhimi ndaj identitetit treguan besueshmëri të mirë ose të kënaqshme. Stili normativ, megjithëse i pranueshëm, pati vlera më të ulëta të konsistencës së brendshme. Kjo nuk e zhvlerëson nënshkallën, por sugjeron se ky dimension mund të jetë më kompleks në kontekstin shqiptar. Në kontekste ku familja, pritshmëritë sociale dhe normat kolektive kanë rol të rëndësishëm në vendimmarrjen e adoleshentëve, përgjigjet ndaj pohimeve normative mund të mos pasqyrojnë vetëm konformizëm, por edhe respekt për autoritetin, përkatësi familjare ose orientim drejt sigurisë sociale (Berzonsky et al., 2013; Monacis et al., 2016).

Kjo gjetje ka rëndësi teorike dhe kulturore. Në modelet perëndimore të zhvillimit të identitetit, orientimi

normativ shpesh interpretohet si prirje për të adoptuar vlera dhe qëllime të jashtme pa eksplorim të gjerë personal. Në kontekstin shqiptar, një interpretim i tillë duhet të nuancohet. Mbështetja tek familja dhe tek figurat e rëndësishme mund të përbëjë një burim stabiliteti për disa adoleshentë, ndërsa për të tjerë mund të kufizojë eksplorimin personal dhe autonominë. Prandaj, stili normativ mund të ketë domethënie të ndryshme në varësi të cilësisë së marrëdhënieve familjare, fleksibilitetit të normave sociale dhe nivelit të hapësirës që adoleshenti ka për të negociuar zgjedhjet e veta (Zahaj & Dimitrova, 2018; Sulstarova et al., 2025).

Një gjetje e rëndësishme lidhet me stilin difuz-shmangës. Ky stil ishte pozitivisht i lidhur me distresin psikologjik dhe negativisht i lidhur me vetëvlerësimin dhe angazhimin ndaj identitetit. Kjo mbështet idenë se shmangia e reflektimit mbi çështje personale, shtyrja e vendimeve dhe pasiguria në lidhje me drejtimin e jetës mund të shoqërohen me më shumë vështirësi emocionale tek adoleshentët. Në terma praktikë, kjo gjetje sugjeron se vështirësitë emocionale nuk duhen parë të shkëputura nga proceset e identitetit, veçanërisht në vlerësimet që realizohen në mjedise shkollore dhe këshillimi (Berzonsky et al., 2013; Muttaqin, 2021).

Në këtë kuptim, angazhimi ndaj identitetit mund të shihet si një element mbrojtës në funksionimin psikologjik të adoleshentëve. Ai nuk nënkupton domosdoshmërisht se zgjedhjet e adoleshentit janë përfundimtare ose të pandryshueshme, por se individi ka një ndjesi më të qartë orientimi dhe përkatësie ndaj vlerave, qëllimeve apo roleve të caktuara. Për praktikën e këshillimit, kjo nënvizon rëndësinë e punës me qëllimet personale, interesat, vlerat dhe pritshmëritë për të ardhmen, jo vetëm si çështje orientimi

akademik apo karriere, por edhe si pjesë e mirëqenies psikologjike (Cicchetti & Rogosch, 2002; Sawyer et al., 2018).

Në aspektin strukturor, rezultatet e analizave faktoriale ofrojnë mbështetje për përdorimin e instrumenteve, por tregojnë edhe disa pika që duhen ndjekur në kërkime të ardhshme. YP-CORE dhe RSES shfaqën faktorë të parë të fortë dhe të interpretueshëm, duke mbështetur përdorimin e rezultateve totale. Për ISI-5, struktura me tre stile u mbështet në përgjithësi, por stili normativ rezultoi më pak i pastër se dy stilet e tjera. Kjo sugjeron nevojën për analiza të mëtejshme, përfshirë analiza faktoriale konfirmuese dhe testim të invariancës sipas gjinisë, moshës apo rajonit (Costello & Osborne, 2005; Mokkink et al., 2024).

Nga pikëpamja praktike, ky studim kontribuon në zgjerimin e bazës psikometrike për vlerësimin e adoleshentëve në Shqipëri.

Instrumentet e shkurtra, të standardizuara dhe të përshtatura kulturalisht janë të rëndësishme në shkolla, shërbime këshillimi dhe mjedise komunitare, ku identifikimi i hershëm i vështirësive emocionale mund të mbështesë referimin dhe ndërhyrjen më të përshtatshme (Oddleifson et al., 2025; Stewart et al., 2022).

Megjithatë, studimi ka edhe kufizime. Të dhënat janë me vetëraportim, ndaj mund të ndikohen nga dëshirueshmëria sociale, niveli i reflektimit personal ose mënyra se si pjesëmarrësit kuptojnë pohimet. Gjithashtu, intervali test-ritest prej dy javësh është i përshtatshëm për vlerësimin e stabilitetit afatshkurtër, por nuk tregon mjaftueshëm mbi qëndrueshmërinë afatgjatë të instrumenteve. Për më tepër, të dhënat nuk duhet të interpretohen si tregues diagnostikë, sepse studimi kishte fokus psikometrik dhe jo klinik (Koo & Li, 2016).

REFERENCAT

- Barjamaj, V. (2026, January 29). *Youth Mental Health and Employment in Albania: What Young People Are Telling Policymakers - SCiDEV*. SCiDEV. <https://scidevcenter.org/2026/01/29/youth-mental-health-and-employment-in-albania-what-young-people-are-telling-policymakers/>
- Bartlett, M. S. (1954). A note on the multiplying factors for various chi-square approximations. *Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Methodological)*, 16(2), 296–298. <https://www.jstor.org/stable/2983697>.
- Basheer, S., Tan, S., David, R., Majumder, P., & Sayal, K. (2025). Review article: The acceptability and effectiveness of standardised diagnostic assessment approaches in children and young people's mental health services – An updated systematic review. *Child and Adolescent Mental Health*, 30, 364–374. <https://doi.org/10.1111/camh.70007>
- Berzonsky, M. D., Soenens, B., Luyckx, K., Smits, I., Papini, D. R., & Goossens, L. (2013). Development and validation of the revised Identity Style Inventory (ISI-5): Factor structure, reliability, and validity. *Psychological Assessment*, 25(3), 893–904. <https://doi.org/10.1037/a0032642>
- Bodinaku, B. (2022). Një eksplorim i tipareve të ideacionit paranoid dhe hostilitetit në shoqërinë shqiptare [An exploration of constructs of hostility and paranoid ideation in the Albanian society]. *Social Studies Journal*, 16(6), 41–50.
- Bodinaku, B., Evans, C., & Pokorny, D. (2024). Interpreting differences in questionnaire scores in the context of cultural location: A country case study of Symptom Check List-90-Revised data from Albania, Germany and the USA. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 13(4), 159–170. <https://doi.org/10.1111/camh.70007>

- org/10.36941/ajis-2024-0106
- CORE System Trust. (n.d.). Clinical Outcomes in Routine Evaluation (CORE) system. <https://www.coresystemtrust.org.uk/>
- Costello, A., & Osborne, J. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: four recommendations for getting the most from your analysis. *Research, and Evaluation Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 10(7), 7. <https://doi.org/10.7275/jyj1-4868>
- Cottin, M., Blum, K., Konjufca, J., Quevedo, Y., Kaaya, S., Behn, A., Schmeck, K., Sharp, C., & Zimmermann, R. (2022). Digital use of standardised assessment tools for children and adolescents: can available paper-based questionnaires be used free of charge in electronic format? *BMC Psychiatry*, 22(1). <https://doi.org/10.1186/s12888-022-04023-w>
- Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16(3), 297–334. <https://doi.org/10.1007/bf02310555>
- Di Biase, R., Evans, C., Rebecchi, D., Baccari, E., Saltini, A., Bravi, E., Palmieri, G., & Starace, F. (2021). Exploration of psychometric properties of the Italian version of the Core Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE). *Research in Psychotherapy: Psychopathology, Process and Outcome*, 24(2). <https://doi.org/10.4081/rippo.2021.554>
- Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics* (5th ed.). Sage.
- Gergov, V., Lahti, J., Marttunen, M., Lipsanen, J., Evans, C., Ranta, K., Laitila, A., & Lindberg, N. (2017). Psychometric properties of the Finnish version of the Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE) questionnaire. *Nordic Journal of Psychiatry*, 71(4), 250–255. <https://doi.org/10.1080/08039488.2016.1270352>
- International Test Commission. (2017). ITC Guidelines for Translating and Adapting Tests (Second Edition). *International Journal of Testing*, 18(2), 101–134. <https://doi.org/10.1080/15305058.2017.1398166>
- Kaiser, H. F. (1974). An Index of Factorial Simplicity. *Psychometrika*, 39(1), 31–36. <https://doi.org/10.1007/bf02291575>
- Khalaf, A., Ziad, R., Ny, P., & Hammarlund, C. S. (2026). Psychometric properties of Rosenberg's self-esteem scale among adolescents: a Rasch model analysis. *Frontiers in Psychology*, 17. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2026.1704135>
- Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling* (4th ed.). Guilford Press.
- Koo, T. K., & Li, M. Y. (2016). A Guideline of Selecting and Reporting Intraclass Correlation Coefficients for Reliability Research. *Journal of Chiropractic Medicine*, 15(2), 155–163. <https://doi.org/10.1016/j.jcm.2016.02.012>
- Mokkink, L. B., Elsmann, E. B. M., & Terwee, C. B. (2024). COSMIN guideline for systematic reviews of patient-reported outcome measures version 2.0. *Quality of Life Research*. <https://doi.org/10.1007/s11136-024-03761-6>
- Moksnes, U. K., Espnes, G. A., Eilertsen, M. E. B., Bjørnsen, H. N., Ringdal, R., & Haugan, G. (2024). Validation of Rosenberg self-esteem scale among Norwegian adolescents – psychometric properties across samples. *BMC Psychology*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/s40359-024-02004-0>
- Monacis, L., de Palo, V., Sinatra, M., & Berzonsky, M. D. (2016). The Revised Identity Style Inventory: Factor Structure and Validity in Italian Speaking Students. *Frontiers in Psychology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00883>
- Muttaqin, D. (2021). Psychometric Properties of Identity Style Inventory-5 Indonesian Version: Factor Structure, Reliability, and Criterion Validity. *Jurnal Psikologi*, 48(1), 23. <https://doi.org/10.22146/jpsi.46179>
- Oddleifson, C., Vengurlekar, I. N., Hendrix,

- C., Levis, T., Anderson, E., Eklund, K., & Kilgus, S. (2025). A Scoping Review of Validity Evidence for Technology-Mediated Assessments of Youth Mental Health. *School Mental Health*. <https://doi.org/10.1007/s12310-025-09760-3>
- O'Reilly, A., Peiper, N., O'Keefe, L., Illback, R., & Clayton, R. (2016). Performance of the CORE-10 and YP-CORE measures in a sample of youth engaging with a community mental health service. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 25(4), 324–332. <https://doi.org/10.1002/mpr.1500>
- Patel, V., Flisher, A. J., Hetrick, S., & McGorry, P. (2007). Mental health of young people: a global public-health challenge. *The Lancet*, 369(9569), 1302–1313. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(07\)60368-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(07)60368-7)
- Pjetrushaj, S., & Melonashi, E. (2025). Exploring the Landscape of Child and Adolescent Mental Health Care in Albania - Current Situation and Mental Health Services. *Polis*, 23(2), 96–111. <https://doi.org/10.58944/wxvw6025>
- Qirjako, G., Qosja, A., Çumashi, R., Kuneshka, L., & Burazeri, G. (2024). Abuse and neglect correlates of poor mental health among 15-year-old schoolchildren in a southeast European country. *Child Abuse & Neglect*, 157, 107081. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2024.107081>
- Qosja, A., Çumashi, R., Burazeri, G., Bukli, M., & Qirjako, G. (2025). Prevalence and socio-demographic correlates of mental health indices among schoolchildren in Albania. *Scandinavian Journal of Public Health*. <https://doi.org/10.1177/14034948251326827>
- Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton University Press.
- Sawyer, S. M., Azzopardi, P. S., Wickremarathne, D., & Patton, G. C. (2018). The Age of Adolescence. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 2(3), 223–228. [https://doi.org/10.1016/s2352-4642\(18\)30022-1](https://doi.org/10.1016/s2352-4642(18)30022-1)
- Solmi, M., Radua, J., Olivola, M., Croce, E., Soardo, L., Salazar de Pablo, G., Il Shin, J., Kirkbride, J. B., Jones, P., Kim, J. H., Kim, J. Y., Carvalho, A. F., Seeman, M. V., Correll, C. U., & Fusar-Poli, P. (2021). Age at onset of mental disorders worldwide: large-scale meta-analysis of 192 epidemiological studies. *Molecular Psychiatry*, 27(1), 281–295. <https://doi.org/10.1038/s41380-021-01161-7>
- Stewart, S. L., Celebre, A., Semovski, V., Hirdes, J. P., Vadeboncoeur, C., & Poss, J. W. (2022). The interRAI Child and Youth Suite of Mental Health Assessment Instruments: An Integrated Approach to Mental Health Service Delivery. *Frontiers in Psychiatry*, 13. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.710569>
- Sulstarova, A., Bodinaku, B., Zahaj, S., Sula, G., & Hysi, G. (2025). Trauma, Emotional Neglect, and Developmental Vulnerability in Children: Evidence from Albania. *Behavioral Sciences*, 15(12), 1608–1608. <https://doi.org/10.3390/bs15121608>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2019). *Using multivariate statistics* (7th ed.). Pearson.
- Thomson, L., Newman, K., Ewart, C., Bhardwaj, A., Dubicka, B., Marshall, T., Gledhill, J., Lang, A., Sprange, K., & Sayal, K. (2025). Barriers and facilitators to using standardised diagnostic assessments in child and adolescent mental health services: a qualitative process evaluation of the STADIA trial. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://doi.org/10.1007/s00787-025-02678-w>
- Twigg, E., Barkham, M., Bewick, B. M., Mulhern, B., Connell, J., & Cooper, M. (2009). The Young Person's CORE: Development of a brief outcome measure for young people. *Counselling and Psychotherapy Research*, 9(3), 160–168. <https://doi.org/10.1080/14733140902979722>
- UNICEF Albania. (2021). *Impact of COVID-19 on poor mental health in children and young people is 'tip of the iceberg'*. <https://www.unicef.org/albania/press-releases/impact-covid-19-poor-mental-health-children-and-young-people->

- tip-iceberg-unicef
- UNICEF Albania. (2024, January 12). *Health Behaviour in School-aged Children: 11, 13, and 15 years old*. <https://www.unicef.org/albania/reports/health-behaviour-school-aged-children-11-13-and-15-years-old>.
- Valdiviezo-Oña, J., Ortiz-Mancheno, N., Valdivieso-Arias, G., Erazo-Pérez, D., Rodríguez-Lorenzana, A., Evans, C., & Paz, C. (2024). Assessing the suitability and psychometric properties of the Spanish version of the YP-CORE for adolescents in Latin America: A study in Ecuador. *BMC Psychology*, 12(1). <https://doi.org/10.1186/s40359-024-02169-8>
- World Health Organization. (2025, September 1). *Mental health of adolescents*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health>
- World Health Organization Regional Office for Europe. (2025). *Child and youth mental health in the WHO European Region: Status and actions to strengthen the quality of care*. WHO Regional Office for Europe. <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2025-12824-52598-81473>
- Zahaj, S., & Dimitrova, R. (2018). The influence of identity styles on adolescents' psychological problems in postcommunist Albania. In N. Lebedeva, R. Dimitrova, & J. Berry (Eds.), *Changing values and identities in the post-communist world* (pp. 281–294). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-72616-8_16

ABSTRACT

This study aimed to translate, culturally adapt, validate, and standardize three self-report instruments for the assessment of adolescent mental health in Albania: the Young Person's Clinical Outcomes in Routine Evaluation (YP-CORE), the Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES), and the Identity Style Inventory–Version 5 (ISI-5). The study was conducted with 595 Albanian adolescents aged 12–16 years recruited from several regions of the country, while psychometric analyses were performed on the final sample with complete data (N = 249). Procedures included translation and cultural adaptation in accordance with International Test Commission guidelines, administration at two time points with a two-week interval, and examination of internal consistency, test–retest reliability, factor structure, and convergent validity. The findings indicated that both YP-CORE and RSES demonstrated good internal consistency and high temporal stability, while most ISI-5 subscales showed satisfactory reliability. Correlations among the instruments were consistent with theoretical expectations: psychological distress was negatively associated with self-esteem and identity commitment, and positively associated with the diffuse-avoidant identity style. Factor analyses generally supported the theoretical structures of the instruments, although several items and subscales require further examination within the Albanian context. The results suggest that the Albanian versions of the YP-CORE, RSES, and ISI-5 represent promising instruments for the assessment of emotional well-being, self-esteem, and identity processes among adolescents. The study contributes to the expansion of the psychometric infrastructure for child and adolescent mental health assessment in Albania and supports the development of culturally responsive assessment practices in educational, clinical, and research settings.

Keywords: *adolescent mental health; psychometric validation; cultural adaptation; psychological assessment; identity styles; self-esteem.*

ETIKA ANTROPOLOGJIKE SIPAS KËNDVËSHTRIMIT TË IMMANUEL KANT NË RAPORT ME BIODIVERSITETIN NATYROR

Silvana AGO

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Etikës dhe Filozofisë

E-mail: silvana.ago@unitir.edu.al

Jetmira FEKOLLI

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Etikës dhe Filozofisë

E-mail: jetmira.fekolli@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Ky punim trajton marrëdhënien midis filozofisë morale të Immanuel Kant dhe antropologjisë, duke u përqendruar veçanërisht te mbrojtja e kafshëve dhe etika mjedisore. Autorët argumentojnë se, sipas këndvështrimit antropologjik të Kantit, njeriu ka detyrime morale jo vetëm ndaj qenieve racionale, por edhe ndaj qenieve jo-racionale, përfshirë të gjitha speciet e gjalla. Në këtë kuptim, mbrojtja e kafshëve dhe e ekosistemit konsiderohet pjesë e përgjegjësisë morale njerëzore. Punimi thekson se mendimi kantian është kompleks dhe shpesh i vështirë për t'u interpretuar, sidomos në raport me dimensionin psiko-antropologjik të etikës. Megjithatë, filozofia morale e Kantit shihet si një bazë e rëndësishme për zhvillimin e etikës mjedisore moderne dhe për reflektimin mbi mirëqenien e kafshëve, duke mbështetur idenë se dëmtimi i natyrës dhe i qenieve të gjalla bie ndesh me detyrat morale të njeriut.

Fjalë kyçe: *Kant, antropologji, etikë, qenie racionale, ekosistem.*

Dr. **Silvana AGO** është pedagoge dhe studiuese në fushat sociale, veçanërisht në filozofi, sociologji dhe antropologji socio-kulturore. Ajo kontribuon si pedagoge në Universitetin e Tiranës, pranë Departamentit të Filozofisë.

Dr. **Jetmira FEKOLLI** është pedagoge në Universitetin e Tiranës, eksperte në fushën e filozofisë, etikes dhe sociologjisë. Ajo është lektore, autore e shumë artikujve shkencorë, sh dhe pjesëmarrëse në shumë konferenca brenda dhe jashtë Shqipërisë. Ajo është gjithashtu bashkautore e disa librave në fushën e saj akademike.

Hyrje

Sipas shumë autorëve etika e Kantit ka pikënisje antropocentrike. Filozofë të cilët janë marrë me të, kryesisht me diskursin Kantian mbi gjykimin e tij për qëniet irracionale dhe ato racionale, shpesh here e kane gjykuar për këtë qëndrim. Shumë studiues ndër ta edhe Peter Singer, për shembull, thekson se

Kanti shquhet për një qasje antropocentrike për sa kohë ai vë në lojë qëllimin e kafshëve. Kjo sepse ai përjashton kafshët nga konsiderata e moralit, pra nga ajo që buron direkt nga morali. Nga analizat e bëra deri më tani ne kemi parë që nga Aristoteli e deri tek Kanti shumë studiues i konsiderojnë ata si antropocent - të vendosësh njeriun në qëndër (Singer, 2009: 57).

Marrin shembullin e veprës “Politika” të Aristotelit ku ai thekson se “natyra i ka vendosur të gjitha gjerat në funksion të njeriut” (Aristoteli, [350 B.C.] 1998: 115). Me konceptin “Zoon Politicon” ai sqaron se njeriu është qenie natyraliste politike. Aristoteli jep qartësisht aftësitë e njerëzve për te vepruar siç ai e quan kafshe politike. Kjo e shpjegon më së miri gjykimin mbi antropocentrizmin e tij.

Koncepti “antropocent” shpesh herë merret në konotacion negativ sepse e vendos dijetarin në pozitë e një (*non human*). Një nga thëniet më të njohura të Kantit është se

Qeniet racionale kanë vullnete sepse janë në gjendje të zgjedhin në bazë të parimeve dhe të vendosin qëllime të siguruara nga arsyeja, në vend që të motivohen tërësisht

nga dëshirat dhe impulset natyrore (Kant, 1997: 147).

Sipas gjykitimit të tij Kanti hodhi themelet e bazës filozofike modern mbi konceptin e qenieve të gjalla dhe sidomos atyre racionale. Sipas tij, vetë njohja na vjen nga arsyeja. Në këtë kontekst Kanti është filozofi që e ndau filozofin në tre segmente:

- a) njohja racionale që ai e quan njohjen “*logjike*”
- b) njohja irracionale që ai e quan “*fizike*” mënyra sesi bota është ndërtuar dhe njohja e trete;
- c) njohja “*etike*” të cilën ai e quante ligjin e lirisë (në Kant, 1997b, pp. 9-50).

Tek shtrira e tij antropologjike ai e konsideron njeriun si qenie e vetme që vepron në botë. Sipas tij njeriu është jo vetëm një objekt natyror (*siç e përcakton biologjia dhe shkencat e tjera të natyrës*) po si një subjekt që përdor arsyen, ndërmjet gjykitimit lirisë dhe gjykitimit moral (Kant, [1798] 2006: 87).

E parë në këtë kontekst ajo që e veçon parimin kantian, ndoshta edhe në ndryshim me klasikët e tjerë dhe sidomos Aristotelin, është qasja e tij me pragmatizmin, duket sikur Kant ndryshe nga Aristoteli e vendos antropologjinë larg biologjisë, dhe këtu kemi parasysh Aristotelin e që individin e quan njeriun një (Zoon -politicon), antropologjia kantiane ka thelb individin si qenie tërësisht racionale, morale që vepron në botë. Për Kantin antropologjia është pragmatiste, kjo është edhe arsye pse ai cilësohet si antropocent në gjykimin e tij sepse ai vendos njerëzit mbi çdo qenie tjetër. (Kant, 2006: 92).

Ekspozimi i Kantit sipas “formulës së njerëzimit” “i përmendur ne tekstin “Groundwork of the Metaphysics of Morals” që lidhet me **imperativin kategorik** “Vepronë mënyrë të tillë që ti trajtosh njerëzit si në personin tënd edhe tjetrit si qëllimi dhe kurrë si mjet” (Kanti, 2002: 45-89).

Në këtë diskurs ai i dallon personat (qeniet racionale të konsideruara si qëllime në vetvete, domethënë si diçka që nuk mund të përdoret thjesht si mjet) nga gjërat, të cilat, thotë ai, “*kanë vetëm një vlerë relative*” (Kanti, 2002, pp. 45-89). Duke u nisur nga vet gjykimit të tij vetë njerëzit janë qenie të cilat e krijojnë vet gjykimin e tyre, ato kanë domenin e tyre të gjykimit, dhe sipas tij logjika është domeni i arsyes së pastër, prandaj Kanti e ngre gjykimin njerëzore midis fizikes dhe etike. Pikërisht ky gjykim është ai që i bën njerëzit njerëz dhe jo kafshët.

Përveç kësaj, Kanti thotë se në “Doktrinën e Virtytit” qeniet njerëzore kanë detyra në lidhje me qeniet joracionale, është detyra indirekte në lidhje me natyrën dhe qeniet joracionale” (në: Kanti, 2002, pp. 45-89).

Sipas Sarkar (2024) ai thekson se: “sipas gjykimit kantian qeniet njerëzore nuk kanë detyra të drejt për drejta ndaj bimëve dhe kafshëve për sa kohë ata nuk janë qenie racionale për këtë arsye nuk kanë qëllime ne vetvete” (Sarkar, 2024, pp. 132-141).

Sarkar 2024 sqaron se kjo do të thotë se koncepti i tij për detyrat indirekte kontribuon në etikën mjedisore sepse të paktën ai justifikon kafshët mirëqenien dhe mbrojtjen e mjedisit. Njeriu është i pajisur me ndjeshmëri, dhembshuri, dashamirësi çka do të thotë ai duhet ta mbroj aktivitetin njerëzore, veprimtaria njerëzore nuk sjell gjë tjetër veçse ruajtjen e tyre jo sepse ato

janë kafshë dhe bimë por sepse nuk duhet të cenojnë integritetin e tyre moral (Sarkar, 2024, pp. 132-141).

Natyra racionale si qëllim në vetvete sipas gjykimit Kantian

Për të kuptuar rrëfimin e Kantit për vlerën e natyrës dhe të qenieve racionale, duhet të shqyrtojmë dy koncepte të rëndësishme që shfaqen si në Groundwork (GMS) ashtu edhe në Metafizikën e Moralit (MS), domethënë, “vullnet” dhe “fund”. Sipas gjykimit të Kantit çdo element që të zëvendësohet ka një çmim, sipas konceptit të tij asgjë nuk e zëvendëson njeriun (Kant, 1997, pp. 119-128).¹

Kanti thotë se:” Gjithçka në natyrë funksionon sipas ligjeve, por është vetëm në dorën e qenies njerëzore të komandoje ligjësinë pra “vetëm një qenie racionale ka aftësinë të veprojë në përputhje me përfaqësimin e ligjeve, domethënë në përputhje me parimet, ose ka vullnet. Meqenëse arsyeja kërkohet për nxjerrjen e veprimeve nga ligjet, vullneti nuk është gjë tjetër veçse arsye praktike. Domethënë, sipas kategorizimit kantian vetëm vullneti është ai i cili na çon në një drejtim të ri nëpërmjet arsyes, vetëm qenia njerëzore e ka vullnetin racionale për ta bërë këtë. Sipas tij meqenëse arsyeja nevojitet për të nxjerrë veprime nga ligji vullneti nuk është gjë tjetër veçse arsye praktike (Kant, 2012 pp. 119-128).

Në këtë këndvështrim sipas tij kafshët ndjekin dëshirat e tyre tërësisht instiktive dhe prirjet e tyre për të ngrënë, për të shmangur dëmtimet dhe për t’u riprodhuar. Bimët nuk kanë një sistem nervor dhe përgjigjet e tyre ndaj stimujve si drita ose prekja janë të ngadalta. Por as kafshët dhe as bimët nuk janë në gjendje të

¹ Po aty Kant na shpjegon mbi konceptin dhe rëndësinë që ka njohja njerëzore mbi aftësinë e tij për të vepruar ne përputhje me përfaqësimin e ligjeve.

veprojnë në bazë të arsyes. Kanti shpjegon pse vullneti duhet të përcaktohet nga një fund: Vullneti konsiderohet si një aftësi për të përcaktuar veten për të vepruar në përputhje me përfaqësimin e ligjeve të caktuara. Një kapacitet i tillë mund të gjendet vetëm te qeniet racionale. Tani, ajo që i shërben vullnetit si bazë objektive e vetëvendosjes së tij është një përfundim (Zweck) qëllim, dhe kjo, nëse jepet. E thënë më në mënyrë eksplicite sipas autorit *Zweck* nuk është thjesht një synim empirik por një qëllim objektiv, në këtë kontekst sipas parimit kantian njohja është kryesisht objektive, sepse bazohet në qeniet racionale dhe subjektive sepse bazohet tek përvoja e jetuar (Kant, 1996).

Në hyrje të "*Doktrinës së Virtytit*", Kanti shprehet se gjithmonë ka një raport midis asaj që ai e quan "Zweck" qëllimin e vullnetit të lirë dhe atë që ai e quan "Etika",

e cila na siguron një çështje (një objekt zgjedhjeje të lirë), pra një qëllim të arsyes së pastër të cilën ajo e përfaqëson si një qëllim që është gjithashtu objektivisht i nevojshëm, d.m.th. një fund që, për sa i përket qenieve njerëzore, është detyrë ta kemi" (Sarkar, 2024: 135).

Fundi është pra, një objekt i zgjedhjes së lirë, dhe përfaqësimi i tij e përcakton atë si një veprim. Çka do të thotë që fundi në vetvete është një vullnet, pra nuk është një ide abstrakte por një vendim i marrë nga arsyeja i cili në fund bëhet një liri veprimi.²

Sipas Christine Korsgaard (1996) çdo veprim ka fundin e tij dhe ky nuk duhet të jetë një akt i natyrës, por një veprim i lirë i agjentit. Për autorin kjo do të thotë që qëllimet morale nuk janë thjesht normative. E nisur në këtë këndvështrim sipas autores

gjykimi kantian nuk mbështetet vetëm tek subjekti por tek përsosmëria e tij.

Sipas Allen Wood (2008) gjykimi kantian ngjason me humanizmin etik, ku nuk do të thotë që virtyti është sentimentalist por ai është një formë kërkesë respektin për individin si qëllim në vetvete këtë këndvështrim duhet të ketë një fund të tillë dhe një imperativ kategorik që i përgjigjet atij dhe parimit etik në humanizmin kantian. Kjo do të thotë se qëllimet që janë njëkohësisht detyra, përkatësisht përsosja e dikujt dhe lumturia e të tjerëve, nuk janë krijuar nga impulset e ndjeshme të natyrës njerëzore, por nga vullneti i lirë i një individi.

Raporti midis arsyes njerëzore dhe iracionalitetit të kafshëve

Siç pamë më sipër, raporti midis arsyes njerëzore dhe vullneti i një qenieje racionale drejtohet gjithmonë drejt një qëllimi që ai i jep vetes. Pra e thënë edhe më qarte individi me arsye ka objektiva të qarta mbi qëllimet e tija. Pasi kemi sqaruar lidhjen e vullnetit me qëllimin e arsyes së pastër, tani mund të analizojmë siç duhet vlerën e natyrës dhe të kafshëve joracionale. Në këtë mënyrë, Kanti argumenton se qëllimi si parim objektiv do të jetë natyra racionale:

Tani them se qenia njerëzore dhe në përgjithësi çdo qenie racionale ekziston si qëllim në vetvete, jo thjesht si një mjet për t'u përdorur nga kjo sipas gjykimit të tij; përkundrazi, në të gjitha veprimet e tij duhet të konsiderohet gjithmonë në të njëjtën kohë si një fund (Kant, 2012: 93).

Kjo nënkupton, sipas tij, se çdo qenie njerëzore ka një vlerë në vetvete pra njeriu

² Raporti liri -vullnet i Immanuel Kant. Këtu kemi një pikë shumë të rëndësishme për *kuptimin e fundit* (Zweck) në raport me Willkür-in - *zgjedhjen e lirë*.

nuk duhet trajtuar kurrë si mjet por si një qëllim. Kanti i jep rëndësi vlerës që ka njeriu duke e përjashtuar nga konteksti i instrumentalizimit.

Pas këtij fragmenti, Kanti paraqet dallimin midis personave dhe sendeve:

qeniet, ekzistenca e të cilave nuk mbështetet në vullnetin tonë, por në natyrën, nëse janë qenie pa arsye, prapëseprapë kanë vetëm një vlerë relative, si mjet, dhe për këtë arsye quhen sende, ndërsa qeniet racionale quhen persona sepse natyra e tyre tashmë i dallon, si një qëllim në vetvete, domethënë si diçka që mund të mos përdoret thjesht si mjet, dhe kështu kufizon deri tani çdo zgjedhje (dhe është objekt respekti. Pra e thënë në mënyrë me filozofike por edhe në kontekstin antropologjik këndvështrimi i tij është fakti që ai nuk e sheh kurrë njeriun si një qenie biologjike por më shumë se kaq ai e sheh atë si një qenie racionale dhe autonome, si një qenie që i vendos vetes qëllime dhe si një subjekt që është i afte të marri detyrat (Kant, 1996: 47).

Në “Kritikën e arsyes praktike” Kanti vëren se respekti u drejtohet gjithmonë vetëm personave, dhe kurrë sendeve apo gjallesave të tjera pra diskursi kantina mbështet mbi parimi që arsyeja ju përket vetëm qenieve racionale pra njerëzve. Në raportin midis njerëzve dhe kafshëve ai thekson, në thelb, se këto të fundit mund të na zgjojnë prirjen, madje edhe dashurinë (p.sh., kuajt, qentë e kështu me radhë). Ose edhe frikën. Sikurse deti apo vullkanet, atë e krijon edhe një bishë grabitqare.³ Atëherë, natyra racionale duhet të shërbejë si kusht kufizues i të gjitha qëllimeve relative dhe arbitrare. Me fjalë të tjera, ky kusht kufizues mund

të përkthehet si detyrë për të mos trajtuar njerëzimin si një mjet të thjeshtë. Kjo është shprehur më qartë në “Metafizika e Moralit” (*Metaphysics of Morals*, botimi origjinal i Kantit i vitit 1797, tek i cili ai i jep rëndësi qëllimit përfundimtar njerëzor si qenie dhe kurrë si mjet). Kanti vetë e ka quajtur atë “Formula e Njerëzimit”. Pra, veproni që të përdorni njeriun, qoftë personin tuaj apo këdo tjetër gjithmonë si një qëllim. Asnjëherë thjesht si një mjet (Kant, 1997: 240).

Sipas Kantit, të gjitha qeniet racionale qëndrojnë nën ligjin që secila prej tyre duhet të trajtojë veten dhe të gjithë të tjerët si një qëllim dhe asnjëherë thjesht si një mjet. Por gjithmonë në të njëjtën kohë si qëllim në vetvete. Sipas këtij këndvështrimi kemi një bashkim sistematik të qenieve racionale nëpërmjet ligjeve të përbashkëta objektive. Pra një mbretëri, apo ligjësi, të vendosur nga vetë qenia antropologjike dhe jo thjesht biologjike (Kant, 1997). Qasja kantiane në këtë rast mbështet mbi faktin se *njeriu prej natyrës është biologjike por ai është edhe një konstrukcion antropologjik*. Ai nuk është vetëm qenie që riprodhon, por është një qenie e cila projekton, merr pushtet dhe udhëheq. Njeriu krijon norma kulturore dhe vendos hierarki gjinore dhe hierarki lloji të gjallesave të tjera (Kani, 2006).

Dinjteti njerëzor si vlerë absolute përballë interpretimeve natyraliste të etikës kantiane

Këndvështrimi kantian është interesant në kontekstin e tij sepse ai bën edhe një ndarje në pozicioni e njerëzve tek qëllimet dhe funksionet që ata kanë në botën e

³ Sipas parimit Kantian qeniet njerëzore janë ato që komandojnë gjallesat e tjera: çdo veprimi është i drejtuar nga njeriu, përmes arsyes.

qëllimeve. Në mbretërinë e qëllimeve, pra në një bashkësi ku të gjithë njerëzit trajtohen si qëllim, çdo gjë ka një çmim ose një dinjitet, të cilin Autman (2011: 68) e shpreh kështu:

ajo që ka një çmim mund të zëvendësohet me diçka tjetër si ekuivalentin e saj, çfarë nga ana tjetër është ngritur mbi çdo çmim dhe për këtë arsye nuk pranon se asnjë ekuivalent nuk ka një dinjitet.

Por ajo që përbën kushtin nën të cilin vetëm diçka mund të jetë një qëllim në vetvete nuk ka thjesht një vlerë relative, domethënë një çmim, por një vlerë të brendshme, domethënë dinjitet. Tani, morali është kushti kur vetëm një qenie racionale mund të jetë qëllim në vetvete, pasi vetëm përmes kësaj është e mundur të jesh një anëtar ligjvënës në mbretërinë e qëllimeve. Prandaj, morali, dhe njerëzimi për aq sa është i aftë për moral, është ai që ka dinjitet vetëm.

Natyra racionale duhet trajtuar si qëllim në vetvete, sepse ajo ka dinjitet. Megjithatë, interpretimet e fundit natyraliste të filozofisë së Kantit mund të sjellin njohuri të reja mbi këtë çështje. Frederick Rauscher (2015: 192) argumenton se,

në një etikë natyraliste kantiane nuk ka vend për asnjë pronë me vlerë të brendshme dhe se nuk ka asnjë pronë me vlerë reale në mënyrë të pavarur empirike të personat ose objektet në natyrë (intrinsic value).⁴

Sipas kësaj, vlera nuk është një pronë e ndonjë gjëje të pavarur nga agjenti moral, por një renditje e natyrës nga arsyeja. Kështu, një interpretim natyralist i etikës

së bazuar në detyrime të Kantit mund të përputhet me idealizmin moral në vend të realizmit moral. Sipas disa studiuesve të etikës kantiane, pretendimi se mjedisi është vendndodhja e vlerave reale që mbështesin vlerave shoqërore, kjo është e vështirë të vendoset nëse nuk respektohen normat shoqërore (O'Neill, 1997).

Në këtë mënyrë, idealizmi moral i Kantit mund të ofrojë arsye mjaft të forta për të mbrojtur dhe ruajtur mjedisin, duke përfshirë kafshët jo qeniet që ai i quan jo njerëzore. Për shembull, mund të vendosë detyra për mirëqenien e kafshëve dhe mbrojtjen e mjedisit pa angazhime të forta kundrejt tyre.

Më pas është e rëndësishme të shpjegohet se çfarë nënkupton Kanti me natyrë racionale. Në "The Groundwork" Kanti ([1785] 1997a) shprehet se,

vetë natyra racionale dallohet nga pjesa tjetër e natyrës nga kjo nënkupton zgjidhjen apo fundin që njerëzit i japin problemit, se ajo i jep vetes një qëllim për të arritur në një përfundim (mund të shihet edhe Altman, 2011, pp. 88-97).

Detyrat e virtytit, ose detyrat etike, janë ato që nxisin disa qëllime të konfirmuara nga arsyeja, pra detyra që janë njëkohësisht qëllime. Ato janë përsosmëria e dikujt dhe lumturia e të tjerëve. Qëllimi përfundimtar i njeriut është arritja e lumturisë, e cila mund të përfitohet vetëm nëse ai vlerëson normat etiko-sociale. Shumë nga detyrat etike në "Doktrinën e Virtytit" bazohen në mënyrë eksplicite në parimin e njerëzimit. Kjo nënkupton se parimi kantian nuk qëndron tek antropocentrizmi por tek roli që ka njeriu si qenie e veçantë për të

⁴ Sipas "Naturalism and Realism in Kant's Ethics" (Cambridge, 2015) vlera nuk mund të vërtetohet empirikisht nëse nuk studiohen në kontekstin e përgjithshëm moral. Kanti besonte tek vlerat e përbashkëta shoqërore dhe mendonte se individët përfitojnë kur i shohin vlerat shoqërore si normativa të së mirës së përbashkët.

rregulluar botën. Kanti e lidh moralin, si dhe etikën si pjesë të rëndësishme të tij, duke theksuar rëndësisë dhe rolin që ka njeriu në raport me moralin dhe etikën.

Kufijtë e moralit kantian përballë mbrojtjes së natyrës dhe ekosistemit në vetvete

Sipas Kantit, ndarja më themelore midis detyrave etike është midis detyrave ndaj vetes dhe detyrave ndaj të tjerëve. Detyrat ndaj vetes janë ato që kërkohen për shkak të respektit për njerëzimin në personin tonë, pra ajo që na kërkohet ne nga vetvetja, për vet dinjitetin e natyrës që ne kemi si qenie antropologjike (Kanti, 1996).

Si qenie të cilësuar nga konteksti biologjik dhe antropologjik, si dhe si qenie që kanë detyra ndaj të tjerëve, njerëzit kërkojnë fundin e lumturisë së tyre. Ne e respektojmë njerëzimin duke promovuar qëllimet e vendosura nga qeniet racionale, të lidhura me idenë e lumturisë së një personi (Kant, 1997). Detyrat ndaj të tjerëve dallohen, më tej, në *detyra respekti* dhe *detyra dashurisë*. Kanti e lidh detyrën me moralin (etikën njerëzore) i cili ka një qëllim fillestar, mbrojtjen e ekosistemit.

Kanti argumenton se nuk mund të ketë detyra të drejtpërdrejta në lidhje me natyrën në tërësi dhe me qeniet joracionale. Detyrat që ne kemi ndaj ekosistemit, apo edhe ndaj kafshëve, janë detyra indirekte në lidhje me to. Sipas tij, këto detyra janë detyrime ndaj tyre për shkak të një “amfibolie në konceptet morale të reflektimit”, pra një keqkuptim që na bën të ngatërrojmë një “detyrë” ndaj një lidhjeje me qeniet e tjera (Altman, 2011: 120).

Ato mund t’u referohen objekteve të tjera (përveç personave) ose objekteve që janë vërtet persona por mjaft të padukshëm, domethënë atyre që nuk

mund të paraqiten në shqisat e jashtme. Sipas tij, objektet e para (jo njerëzore) mund të jenë thjesht lëndë inorganike (minerale), ose materie e organizuar për riprodhim edhe pse ende pa ndjesi (bimë). Ose edhe pjesa të natyrës të pajisura me ndjesi dhe zgjedhje (kafshët). Kanti në doktrinën e tij mbi “Doctrine of Virtyte” argumenton se nuk ekzistojnë detyra të drejtpërdrejta midis qenieve irracionale apo natyrës, por objekte të natyrës morale. Kjo nënkupton që njeriu prej natyrës së tij e ndjen moralisht se duhet ti përgjigjet nevojave të natyrës nga parimi i moralit (Kanti, 1996). Sipas Kantit nuk është detyra morale në vetvete por refleksioni mbi moralin, ai që e bind njeriun (për nga kultura antropologjike dhe psikologjike) të mbështesin sigurinë mbi qeniet e tjera jo racionale (Kanti, 1996).

Si rezultat diskursi kantian synon të krijojë themele të shëndosha midis objekteve dhe jo objekteve, midis kafshëve dhe organizmave të tjera. Sipas tij, ne nuk kemi detyrime morale, por dëshira morale për t’i mbrojtur ato. Në këtë këndvështrimi, sipas tij, ajo që ka rendësi është trajtimi i vetë subjektit në raport me natyrën dhe qeniet e gjalla. Pra këndvështrimi kantian mbështet mbi argumentin se detyra e individëve është që moralisht të kuptojnë pozicionin e tyre si qenie racionale dhe pastaj të sigurojnë mbrojtjen e natyrës. Po aty Kanti (1996) trajton konceptin “animus destructionis”, që nënkupton moralin nga i cili njeriu nuk duhet të jete faktor shkatërrues ndaj natyrës por përkundrazi një mbrojtës i saj.

Kanti, shpesh here në leksionet e tij të hapura i jepte rëndësi vlerësimi ekologjik të jetës së bimëve dhe i entiteteve natyrore jo të gjalla. Vet sistemi ekologjik, pra ekosistemi mund të ndihmojë në nxitjen e prirjeve që e bëjnë njeriun më të pirur për të përmbushur detyrat e tij ndaj qenieve

njerëzore dhe atyre të bio-diversitetit. Pra ai thekson se agjentët moral pra njerëzit nuk duhet të jenë “spiritus destructionis” shpirtra shkatërrues të qenieve të gjalla. Kjo nënkupton sipas tij se njeri duhet të ketë një vlerë morale të cilës duhet ti mbështetet një vlerë të brendshme për të kultivuar një qasje sa më pozitive ndaj këtyre gjallesave (Kant, 1997).

Kjo, sipas interpretimit të Wood (2008) nevoja për të dashur gjëra të tjera jashtë nesh nuk duhet të jetë egoiste. Dhe se njeriu nuk mund të kënaqet pa pasur një interes specifik, nga pikëpamja morale. Kanti pohon se të mos kujdesesh për shkatërrimin e entiteteve të bukura natyrore është në kundërshtim me parimet e detyrës së një qenieje njerëzore ndaj parimit moral. Të qenit moral përfshin lidhjen me veten dhe me natyrën. Kjo në një mënyrë që nuk është thjesht egoiste. Vlerësimi i florës së bukur dhe entiteteve jo të gjalla kultivon një prirje të ngjashme, pasi në këtë mënyrë njeriu admiron entitetet e bukura, përveç prirjes për t'i shërbyer interesave të veta. Sipas Wood (1998), Kanti thotë se detyra jonë për të çuar përpara përsosmërinë tonë morale kërkon që ne të vlerësojmë dhe ruajmë bukurinë natyrore për hir të saj. Ai thotë gjithashtu se Kanti me sa duket pranon se bukuria natyrore mund të ketë vlerë për hir të saj (dhe jo thjesht si mjet) pa qenë natyrë racionale, në kuptimin e ndonjë qenieje racionale.

Analiza përfundimtare e perspektivës kantiane mbi njeriun dhe ekosistemin

Sipas Kantit, për nga këndvështrimi moral, njerëzit duhet ta shohin njëri-tjetrin si qenie që meritojnë respekt. Kushti bazë është trajtimi i të tjerët si qëllime dhe jo si mjete. Në lidhje me detyrat ndaj qenieve

të gjalla joracionale, Kantit është gjithashtu i prerë: nuk duhet të jemi aspak mizor me kafshët. Nëse jemi, kjo na bën më të pirur për të qenë mizorë edhe me njerëzit. Kanti shkruan, në thelb, se trajtimi i dhunshëm dhe mizor i kafshëve është shumë i kundërt me sjelljen e një qenieje njerëzore ndaj vetvetes. Trajtimi i dhunshëm dhe mizor i kafshëve dobëson apo edhe çrrënjës gradualisht prirjen për marrëdhënie të moralshme me njerëzit e tjerë (shih, Kanti, 2006: 87-95). Kjo nënkupton më së miri se qeniet njerëzore duhet të përmbahen nga trajtimi i dhunshëm dhe mizor i kafshëve. Sepse një trajtim i tillë do të bëjë që njerëzit të dështojnë në detyrat e tyre të drejtpërdrejta ndaj njëri-tjetrit.

A është etika e Kantit antropocentrike?

Antropocentrizmi është pikëpamja se kriteri për të pasur vlerë të qenësishme është të jesh pjesëtar i species “Homo Sapiens” dhe se vetëm qeniet njerëzore janë moralisht të rëndësishme. Ndërsa antiteza, versionet e ndryshme të cilat qëndrojnë kundër antropocentrizmit (raciocentrizmi, sentientizmi, biocentrizmi) përfaqësojnë pikëpamjen se të paktën disa qenie johumane kanë vlerë të qenësishme dhe se mund të përdoren disa kriterë për të vlerësuar se cilët johumanë duhet të jenë moralisht të konsiderueshëm. Sintetizmi është pikëpamja që të gjithë organizmat që kanë gjendje, psikologji, ose përvoja mendore, janë moralisht të konsiderueshme; ndërsa biocentrizmi është pikëpamja që mbështet mendimin se të gjitha gjallesat janë drejtpërdrejt qenie që meritojnë vëmendje përsa kohe i japin rëndësi veprimit qoftë edhe nëpërmjet instinktit.

E parë këto raporte Kanti prek shumë aspekte të botës së gjallë. Pavarësisht se në qendër vendos njeriun, ai nuk mund të konsiderohet një antropocent përderisa ai vendos njeriun në funksion të të gjitha gjallesave.

REFERENCES

- Altman, M. C. (2011). *Kant and applied ethics: The uses and limits of Kant's practical philosophy* (pp. 66–70; 88–97; 120). Wiley-Blackwell.
- Aristotle. ([350 BC] 1998). *Politics*, Hackett Publishing Company.
- Kant, I. ([1785] 1997a). *Groundwork of the metaphysics of morals*, Cambridge University Press.
- Kant, I. ([1785] 2012). *Groundwork of the metaphysics of morals*, Cambridge University Press.
- Kant, I. ([1797] 1996). *The metaphysics of morals* (M. J. Gregor, Trans., p. 47). Cambridge University Press.
- Kant, I. ([1798] 2006). *Anthropology from a pragmatic point of view*, Cambridge University Press.
- Kant, I. ([1798] 2006). *Anthropology from a pragmatic point of view*, Cambridge University Press.
- Kant, I. (1997b). *Lectures on ethics*, Cambridge University Press.
- Kant, I. (2002). *Groundwork for the Metaphysics of Morals*, Yale University Press.
- Korsgaard, C. M. (1996). *Creating the kingdom of ends*. Cambridge University Press.
- Rauscher, F. (2015). “Naturalism and realism in Kant’s ethics”, In A. Reath & J. Timmermann (Eds.), *Kantian ethics* (pp. 189–195; 207–224). Oxford University Press.
- Sarkar, P. K. (2024). “Kantian view on environmental ethics: Some observations”, *Journal of Philosophy and the Life-World*, pp. 132–141.
- Singer, P. (2009). *Animal liberation* (40th anniversary ed., p. 57). HarperCollins.
- Wood, A. W. (2008). *Kantian ethics* (Chapter 2). Cambridge University Press

ABSTRACT

This paper examines the relationship between Immanuel Kant’s moral philosophy and anthropology, with a particular focus on animal protection and environmental ethics. The authors argue that, from Kant’s anthropological perspective, human beings have moral obligations not only toward rational beings but also toward non-rational beings, including all living species. In this sense, the protection of animals and ecosystems is regarded as an integral part of human moral responsibility. The paper emphasizes that Kant’s thought is complex and often difficult to interpret, particularly with regard to the psycho-anthropological dimension of ethics. Nevertheless, Kant’s moral philosophy is viewed as an important foundation for the development of modern environmental ethics and for reflection on animal welfare, supporting the idea that harming nature and living beings is incompatible with humanity’s moral duties.

Keywords: *Kant, anthropology, ethics, rational beings, ecosystem.*

DEMOKRACIA PJESËMARRËSE DHE FUQIZIMI I QYTETARËVE NË PROCESET E POLITIKËBËRJES

Fiona TODHRI

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Punës Sociale dhe Politikës Sociale

E-mail: fiona.todhri@unitir.edu.al

Estela FERKO

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Punës Sociale dhe Politikës Sociale

E-mail: estela.ferko@unitir.edu.al

PËRMBLEDHJE

Ky studim analizon përfshirjen qytetare në proceset e hartimit të politikave sociale në nivelin e qeverisjes vendore në Shqipëri, me fokus në bashkitë Patos, Mat dhe Elbasan. Qëllimi kryesor është identifikimi i faktorëve institucionalë, socialë dhe strukturorë që ndikojnë në intensitetin dhe cilësinë e angazhimit qytetar në proceset vendimmarrëse lokale. Hulumtimi mbështetet në një qasje cilësore, duke përdorur intervista gjysmë të strukturuar me 31 pjesëmarrës, kryesisht aktorë kyç të administratës vendore dhe përfaqësues komunitarë, të përzgjedhur përmes kampionimit të qëllimshëm. Gjetjet tregojnë se, megjithëse ekzistojnë mekanizma formalë të konsultimit dhe informimit publik, pjesëmarrja qytetare mbetet e kufizuar dhe shpesh simbolike, pa ndikim të drejtpërdrejtë në vendimmarrje. Kjo situatë pasqyron një hendek të qëndrueshëm midis pjesëmarrjes procedurale dhe asaj substanciale. Faktorët kufizues përfshijnë mungesën e besimit institucional, kufizimet socio-ekonomike dhe pabarazitë territoriale, veçanërisht në zonat rurale, të cilat ndikojnë në aksesin dhe efikasitetin e angazhimit qytetar. Duke u mbështetur në teoritë e demokracisë pjesëmarrëse dhe kapitalit social, studimi argumenton se kalimi drejt një modeli më substancial të

angazhimit kërkon forcimin e mekanizmave të dialogut, rritjen e transparencës dhe institucionalizimin e feedback-ut në procesin e politikëbërjes lokale.

Fjalë kyçe: *pjesëmarrja qytetare, politika sociale, qeverisja vendore, transparenca, llogaridhënia.*

Fiona TODHRI është pedagoge në Fakultetin e Shkencave Sociale dhe ka 22 vjet përvojë në mësimdhënie në arsimin e lartë. Ajo është gjithashtu studiuese në fushat e shkencave sociale dhe shëndetit publik.

Estela FERKO është doktorante në Fakultetin e Shkencave Sociale dhe ka një përvojë të gjatë në mësimdhënie në fushat e komunikimit dhe politikave sociale.

Hyrje

Demokracia nuk është aq shumë një formë qeverisjeje, sa është një kulturë që i jep shprehje një mënyre demokratike jetese, pa të cilën demokracia politike nuk mund të ekzistojë. Dewey shton se demokracia është një mënyrë jetese e udhëhequr nga një besim funksional në mundësitë e natyrës njerëzore. Pra, ajo nënkupton besim në potencialet e natyrës njerëzore ashtu siç ato shfaqen në çdo qenie njerëzore, pavarësisht racës, ngjyrës, gjinisë, prejardhjes dhe familjes, apo pasurisë materiale dhe kulturore. Siç thekson Thomas M. Alexander (2020) në analizat e tij mbi Dewey-n, kjo kuptimësi e demokracisë duhet parë si pjesë e një tradite pragmatiste që e koncepton demokracinë si mënyrë jetese dhe jo thjesht si strukturë institucionale.

Në librin e tij *“Teoria e Demokracisë e Rishikuar”*, Giovanni Sartori (1987) bën një analizë gjithëpërfshirëse të konceptit të demokracisë, duke trajtuar si bazat teorike, ashtu edhe zbatimin praktik të saj. Në këtë vepër, Sartori shqyrton përkufizimet dhe interpretimet e ndryshme të demokracisë, duke vënë në dukje kompleksitetin dhe kontradiktat e saj të brendshme. Ai analizon sfidat e qeverisjes demokratike, si dhe rolin kritik të institucioneve politike në formësimin e sistemeve demokratike. Përmes një analize të detajuar dhe një qasjeje krahasuese, Sartori ofron njohuri mbi mekanizmat që mbështesin ose pengojnë

demokracinë, duke paraqitur në fund një perspektivë të nuancuar mbi mënyrën se si idealet demokratike mund të realizohen në shoqëritë moderne. Në këtë kuadër teorik, edhe ky studim synon t’u qaset këtyre dimensioneve të demokracisë, duke u mbështetur në këtë këndvështrim analitik për të shqyrtuar marrëdhënien ndërmjet pjesëmarrjes qytetare dhe funksionimit të demokracisë në nivel lokal.

Literatura mbi demokracinë empirike dhe shtetin e mirëqenies thekson lidhjen ndërmjet opinionit publik dhe output-it të politikave publike. Autorë si Esping-Andersen (1990), Huber & Stephens (2001), si dhe Pierson (1994) argumentojnë se strukturat institucionale dhe preferencat qytetare ndërveprojnë në mënyrë dinamike, duke ndikuar në zhvillimin dhe konsolidimin e politikave sociale përmes mekanizmave të feedback-ut. Kjo perspektivë teorike është e rëndësishme për këtë studim, pasi ndihmon në analizimin e mënyrës se si pjesëmarrja dhe perceptimet qytetare mund të ndikojnë (ose të mos ndikojnë) në formësimin e politikave sociale në nivel lokal dhe në proceset e vendimmarrjes publike.

Në përgjithësi, vendimmarrjet politike ndodhin brenda mjediseve komplekse sociale, politike dhe administrative, ku duhet të merren në konsideratë aktorë të shumtë, qëllime shpesh kontradiktore dhe llogaritje shumëdimensionale të koston së oportunitetit, si para, gjatë dhe pas marrjes së një vendimi. Duke pasur parasysh gamën e gjerë të problemeve të

mundshme politike, zgjidhjeve, kushteve, pritshmërive dhe sjelljeve të përfshira në procesin e politikëbërjes, dizajni i suksesshëm i politikave përballet me shumë barriera dhe pengesa potenciale, të cilat gjenerojnë një nivel të lartë pasigurie lidhur me realizueshmërinë dhe dëshirueshmërinë e opsioneve të caktuara të politikave krahasuar me alternativa të tjera (Howlett & Migone, 2025).

Në veprën “Ekonomia politike amerikane në perspektivë globale” Harold Wilensky (2002) analizon ndikimin e globalizimit në politikat ekonomike dhe sociale, me theks të veçantë në ndërveprimin midis ndërkombëtarizimit të financave dhe autonomisë së institucioneve monetare, faktorë që kanë ndikuar në rishpërndarjen e kompetencave të shtetit dhe në sfidimin e modeleve tradicionale të shtetit të mirëqenies. Megjithatë, Wilensky argumenton se, pavarësisht presioneve të globalizimit, shteti kombëtar mbetet një aktor qendror në formësimin e politikave publike, kohezionit social dhe identitetit politik. Në këtë kuadër, ai thekson se dallimet ndërmjet vendeve në performancën ekonomike dhe sociale lidhen kryesisht me zgjedhjet institucionale dhe orientimet politike të brendshme, duke sugjeruar ekzistencën e një hapësire reale për politika më të barabarta dhe gjithëpërfshirëse në demokracitë bashkëkohore.

Në vijim të kësaj perspektive, efektiviteti i politikave publike mund të analizohet nga disa këndvështrime, përfshirë kapacitetin e qeverive për të adresuar problemet shoqërore, ekspertizën e vendimmarrësve dhe rolin e shkencave sociale në përmirësimin e rezultateve të politikave. Paralelisht, çështja e kontrollit qytetar ngre pyetje thelbësore mbi mënyrën se si formësohen politikat publike dhe shkallën në të cilën qytetarët ndikojnë në proceset vendimmarrëse. Kjo perspektivë

nxit reflektim mbi funksionimin e institucioneve demokratike, përfshirë mekanizmat elektoralë, si dhe mbi vazhdimësinë e problemeve strukturore si pabarazia, korrupsioni, cilësia e shërbimeve publike dhe llogaridhënia e kufizuar. Në këtë mënyrë, evidentohet kompleksiteti i qeverisjes demokratike dhe hendeku i vazhdueshëm midis mekanizmave formalë të demokracisë dhe rezultateve të saj substanciale.

Në veprën “Procesi i vendimmarrjes: shtatë kategori të analizës funksionale”, Lasswell bën thirrje për një përditësim të kuptimit të procesit të vendimmarrjes së qeverisjes (1956: 1). Lasswell ishte një nga të parët që e trajtoi në mënyrë eksplicite procesin e përgjithshëm të hartimit të politikave publike në terma të “fazave” ose “stadeve”. Ai e përdor këtë term për t’iu referuar një sërë hapash të veçantë dhe të njëpasnjëshëm, të cilët në parim mendohet se zhvillohen në rend kronologjik, nga iniciativa, përmes formulimit dhe vendimmarrjes, deri te vlerësimi dhe përfundimi i politikës. Më konkretisht, Lasswell (1956) dallon atë që ai i quan shtatë “fazat” e “procesit të vendimmarrjes”... Në këtë kuadër, Lasswell integron elementë thelbësorë të shkencës së politikave publike, duke përfshirë kategoritë e vlerave, procesin shoqëror, këndvështrimin analitik dhe orientimin drejt zgjidhjes së problemeve. Në këtë mënyrë, procesi i vendimmarrjes vendoset brenda një sistemi heuristik që ndihmon në ndërtimin e një harte të plotë të problemeve politike dhe alternativave të mundshme të ndërhyrjes.

Carole Pateman, në veprën e tij “Pjesëmarrja dhe teoria demokratike” (1970) argumenton se ekziston një dallim thelbësor midis teorive të demokracisë pjesëmarrëse dhe atyre të demokracisë përfaqësuese, duke theksuar se ideja

e një “teorie klasike” të unifikuar të demokracisë është një mit i riprodhuar në literaturë. Sipas saj, teoritë e demokracisë pjesëmarrëse nuk janë thjesht normative ose preskriptive, por ofrojnë gjithashtu plane konkrete veprimi dhe mekanizma institucionalë për avancimin drejt një sistemi më thellësisht demokratik.

Studiuesit të demokracisë Robert Putnam i njohet autorësia e konceptit kapital social. Ai e koncepton kapitalin social si një të mirë publike që përfshin potencialin për pjesëmarrje, orientimin qytetar dhe nivelin e besimit ndërpersonal të disponueshëm në qytete, rajone apo shtete (Putnam, 1993; Putnam, 2002). Sipas Putnam, kapitali social zhvendoset nga një karakteristikë individuale në një tipar kolektiv, duke u bërë një atribut i matshëm në nivel agregat. Në këtë kuptim, ai përfaqëson një burim shoqëror që karakterizon kulturën politike të shoqërive moderne dhe lidhet drejtpërdrejt me nivelin e besimit dhe bashkëpunimit. Sipas Putnam, kapitali social përbëhet nga elemente të organizimit shoqëror, si rrjetet sociale, normat dhe besimi, të cilat lehtësojnë veprimin kolektiv dhe bashkëpunimin për përfitim të ndërsjellë (Putnam, 1993: 35). Kjo qasje e vendos kapitalin social në nivelin e strukturave kolektive, duke theksuar se ai nuk është thjesht një atribut individual, por një karakteristikë e organizimit shoqëror që ndikon në sjelljen e individëve. Në këtë mënyrë, kapitali social bëhet një koncept i matshëm dhe i krahasueshëm ndërmjet qyteteve, rajoneve dhe shteteve, duke reflektuar nivelin e besimit dhe aftësinë për bashkëpunim në një shoqëri të caktuar (Putnam, 1993).

Ky studim synon të analizojë pjesëmarrjen qytetare në proceset e hartimit dhe zbatimit të politikave sociale në nivel lokal në Shqipëri, me fokus në

mënyrën se si perceptimet dhe preferencat e qytetarëve artikuloohen dhe integrohen në vendimmarrjen publike. Duke u bazuar në një qasje krahasuese ndërmjet tre njësive të qeverisjes vendore—Patos, Mat dhe Elbasan—kërkimi identifikon hendekun midis pjesëmarrjes formale dhe ndikimit substancial, si dhe shqyrton faktorët institucionalë, socialë dhe strukturorë që ndikojnë në këtë dinamikë. Në vijim të literaturës mbi demokracinë pjesëmarrëse dhe përgjegjshmërinë institucionale, studimi e koncepton politikëbërjen si një proces dinamik dhe ndërveprues, ku qytetarët nuk janë vetëm përfitues të politikave publike, por edhe aktorë potencialë në formësimin e tyre. Në këtë kuadër, pjesëmarrja kuptimplotë konsiderohet një element thelbësor që ndikon si në efektivitetin e politikave sociale, ashtu edhe në cilësinë e qeverisjes demokratike në nivel lokal.

Metodologjia e Studimit

Studim u mbështetet në një qasje kërkimore cilësore, e cila është veçanërisht e përshtatshme për eksplorimin dhe interpretimin e thelluar të fenomeneve komplekse sociale, sidomos të ndërveprimit ndërmjet qytetarëve dhe institucioneve publike në kontekstin e qeverisjes vendore. Në përputhje me epistemologjinë konstruktiviste, qasja cilësore mundëson analizimin e mënyrës se si individët i japin kuptim përvojave të tyre dhe se si këto kuptime formësojnë perceptimet mbi pjesëmarrjen në proceset e politikëbërjes (Creswell, 2014; Kvale & Brinkmann, 2009). Strategjia metodologjike synon të analizojë si dimensionet strukturore, ashtu edhe ato kulturore të pjesëmarrjes qytetare, me fokus të veçantë në mënyrën se si qytetarët perceptojnë, përjetojnë dhe vlerësojnë përfshirjen e tyre në hartimin

dhe zbatimin e politikave sociale në nivel lokal. Në këtë kuptim, pjesëmarrja trajtohet jo vetëm si mekanizëm institucional, por edhe si proces shoqëror i ndërtuar përmes ndërveprimit, besimit dhe praktikave të komunikimit.

Studimi përdor dizajnin e studimit të shumëfishtë të rasteve (multiple case study), në përputhje me qasjen analitike të Yin (2018), i cili mundëson një analizë të thelluar, krahasuese dhe të ndjeshme ndaj kontekstit të proceseve reale të qeverisjes në mjedise të ndryshme. Rastet e mara në bashkitë Patos, Mat dhe Elbasan, janë zgjedhur me qëllim për të siguruar variacion në kontekstet socio-institucionale dhe për të mundësuar përgjithësim analitik, dhe jo statistikor. Mbledhja e të dhënave fokusohet te aktorët kryesorë institucionalë, përfshirë zyrtarë të qeverisjes vendore dhe aktorë të tjerë relevantë të përfshirë në komunikimin dhe zbatimin e politikave publike. Vëmendje e veçantë i kushtohet mekanizmave të komunikimit dhe modeleve të ndërveprimit ndërmjet institucioneve dhe qytetarëve, përfshirë kanalet formale dhe joformale të angazhimit. Në tërësi, kjo qasje metodologjike mundëson një kuptim të plotë të pjesëmarrjes qytetare si një proces dinamik, shumëaktorësh dhe të formësuar nga ndërveprimi institucional, praktikat e komunikimit dhe faktorët kontekstualë lokalë.

Qëllimi dhe objektivat e studimit

Qëllimi i këtij studimi është të analizojë pjesëmarrjen qytetare në proceset e hartimit dhe zbatimit të politikave sociale në nivel lokal në Shqipëri, me fokus të veçantë në bashkitë Patos, Mat dhe Elbasan. Studimi synon të kuptojë mënyrën se si qytetarët përfshihen në proceset e qeverisjes vendore dhe se si kjo pjesëmarrje reflektohet në praktikat e politikëbërjes.

Objektivat e këtij studimi janë identifikimi dhe analiza kritike e faktorëve nxitës dhe kufizues që formësojnë angazhimin qytetar si formë e pjesëmarrjes demokratike në nivel lokal. Në veçanti, studimi synon të shqyrtojë mënyrën se si këta faktorë ndikojnë në proceset vendimmarrëse dhe në cilësinë e ndërveprimit ndërmjet qytetarëve dhe institucioneve publike. Gjithashtu, synohet të vlerësohet në çfarë mase pjesëmarrja qytetare kontribuon në krijimin e një qeverisjeje më të përgjegjshme, transparente dhe gjithëpërfshirëse në nivel vendor.

Dizajni i Studimit

Intervistat gjysmë të strukturuar

Instrumenti i intervistës gjysmë të strukturuar u zhvillua mbi bazën e një rishikimi të thelluar të literaturës përkatëse, duke u mbështetur në studime empirike dhe burime ndërkombëtare për të siguruar përputhshmëri me standardet e kërkimit cilësor (Creswell, 2014; Kvale & Brinkmann, 2009). Ai u konceptua si një instrument fleksibel, por njëkohësisht i strukturuar, i dizajnuar për të mundësuar mbledhjen e të dhënave të pasura cilësore përmes eksplorimit të perceptimeve dhe përvojave të pjesëmarrësve. Udhëzuesi i intervistës u organizua në pesë dimensione kryesore: përfaqësimi qytetar, transparenca dhe llogaridhënia, bashkëpunimi ndërinstitutional dhe me shoqërinë civile, analiza dhe shkëmbimi i njohurive, si dhe zbatimi dhe vlerësimi i politikave publike. Përpara mbledhjes së të dhënave, instrumenti iu nënshtrua një procesi pilotimi me pjesëmarrës me karakteristika të ngjashme me kampionin final, me qëllim vlerësimin e qartësisë, koherencës dhe përshtatshmërisë së pyetjeve; rezultatet e pilotimit çuan në rishikime të formulimeve dhe përmirësim

të strukturës së instrumentit. Vlefshmëria u siguroa përmes vlefshmërisë përmbajtësore (content validity), duke garantuar përputhje të plotë me dimensionet teorike të pjesëmarrjes qytetare dhe qeverisjes lokale, ndërsa besueshmëria u forcua përmes përdorimit të një protokollit të standardizuar intervistimi dhe aplikimit konsistent të udhëzuesit në të gjitha rastet. Rigoroziteti interpretativ u mbështet gjithashtu nga dokumentimi sistematik i procesit kërkimor (audit trail), duke rritur transparencën dhe gjurmueshmërinë e analizës. Në përputhje me parimet e reflektivitetit në kërkimin cilësor, studiuesi ka reflektuar vazhdimisht mbi pozicionin e tij/saj gjatë procesit të intervistimit dhe interpretimit të të dhënave, me qëllim minimizimin e ndikimit të paragjykimëve subjektive dhe forcimin e kredibilitetit analitik të gjetjeve.

Metodat e kampionimit

Në kërkimin cilësor, strategjitë e kampionimit klasifikohen në kampionim probabilitar dhe joprobabilitar. Sipas literaturës metodologjike (Creswell, 2014; Bryman, 2016), zgjedhja e strategjisë së kampionimit përcaktohet nga objektivat e kërkimit, pozicioni epistemologjik dhe natyra interpretative e fenomenit të

studiuar. Ndërsa kampionimi probabilitar përdoret kryesisht në kërkime sasiore për të mundësuar përgjithësim statistikor, kërkimi cilësor synon kuptim të thelluar, interpretim kontekstual dhe analizë të proceseve sociale. Në këtë kuadër, kampionimi i qëllimshëm (purposive sampling) është strategjia kryesore e përdorur në këtë studim, në përputhje me logjikën e studimit të rastit (case study), ku qëllimi është kuptimi i thelluar i fenomenit dhe jo përgjithësimi statistikor (Creswell & Poth, 2018; Yin, 2018). Përzgjedhja e pjesëmarrësve u bazua në këto kritere: (1) njohuri të avancuara mbi kontekstin lokal të qeverisjes; (2) njohje të strukturave institucionale dhe proceseve vendimmarrëse; (3) kuptim të dinamikave socio-ekonomike lokale; (4) përvojë në hartimin dhe/ose zbatimin e politikave sociale; dhe (5) përfshirje në ndërveprime institucionale dhe komunitare në nivel bashkie. Këto kritere synuan identifikimin e informantëve kyç (key informants) të aftë për të ofruar të dhëna të pasura, relevante dhe analitike të vlefshme. Në përputhje me qasjen e Patton (2015), kampionimi u orientua drejt përzgjedhjes së rasteve informacion-bërëse (information-rich cases), ndërsa u ruajt edhe variacioni ndërmjet roleve institucionale për të siguruar diversitet perspektivash dhe

Tabela: *Kategoritë e të intervistuarve*

Kategoria e të intervistuarve	Përshkrimi
Drejtorë të strukturave administrative	Persona përgjegjës për drejtimin e drejtorive në nivel bashkie
Specialistë	Punonjës të administratës publike me detyra teknike dhe profesionale
Anëtarë të këshillit bashkiak	Përfaqësues të zgjedhur në organin vendimmarrës lokal
Përfaqësues të komunitetit	Individë që përfaqësojnë interesat dhe zërin e komunitetit lokal
Organizata jo-fitimprurëse	Përfaqësues të organizatave të shoqërisë civile të përfshira në çështje sociale dhe komunitare

për të forcuar triangulimin analitik. Kjo qasje është konsistente me parimet e rigorozitetit në kërkimin cilësor, ku theksi vendoset mbi thellësinë e të dhënave dhe jo mbi përfaqësimin statistikor. Në total, studimi përfshiu **31 pjesëmarrës**, të përzgjedhur nga njësitë e qeverisjes vendore në bashkitë Patos (10), Mat (10) dhe Elbasan (11), duke mundësuar një analizë krahasuese ndërkontekstuale të praktikave të pjesëmarrjes qytetare.

Gjetjet e studimit

Nga pjesëmarrja formale drejt pjesëmarrjes substanciale

“Pjesëmarrja qytetare kërkon hapa shtesë për të informuar qytetarët, pasi përpjekjet aktuale nuk kanë qenë të mjaftueshme; ajo mbetet ende në nivele të ulëta.”

Bazuar në intervistat e zhvilluara me informatorë kyç në tre bashkitë e përzgjedhura, kryesisht zyrtarë të qeverisjes vendore, gjetjet tregojnë se, në nivel formal, ekzistojnë përpjekje të vazhdueshme për të informuar qytetarët përmes kanaleve të ndryshme të komunikimit mbi çështje që lidhen me interesat e tyre. Institucionet përdorin kanale të ndryshme të njoftimit publik, duke demonstruar një angazhim procedural ndaj transparencës. Megjithatë, në lidhje me përfshirjen e qytetarëve, një çështje kryesore mbetet niveli i ulët i interesit publik, i cili lidhet ngushtë me mënyrën se si institucionet angazhohen me komunitetin. Proceset e informimit dhe konsultimit iniciohen nga Kryetari i Bashkisë, ndërsa konsultimet publike drejtohen nga Këshilli Bashkiak, i cili ka rol mbikëqyrës dhe vendimmarrës në këtë proces. Megjithatë, pavarësisht se mekanizmat formalë të informimit dhe konsultimit janë të mirëstrukturuar në

nivel procedural, mbetet për t'u vlerësuar nëse këto procedura përkthehen në një ndikim real dhe të drejtpërdrejtë të qytetarëve në proceset vendimmarrëse. Të dhënat cilësore tregojnë se një sfidë e vazhdueshme është niveli i ulët i angazhimit qytetar, duke evidentuar një hendek midis instrumenteve formale të pjesëmarrjes dhe zhvillimit të një kulture aktive të përfshirjes komunitare. Në këtë kontekst, pjesëmarrja qytetare në Bashkinë e Patosit karakterizohet nga ekzistenca e mekanizmave formalë të informimit dhe konsultimit, por përballet me angazhim të kufizuar, veçanërisht në zonat urbane.

“Arsyet kryesore që lidhen me mos-pjesëmarrjen në dëgjuesat publike ose konsultimet janë, ndër të tjera, niveli i informacionit dhe ndërgjegjësisimit të qytetarëve.”

Një tjetër pretendim i ngritur nga stafi bashkiak lidhet me nivelin e ulët të ndërgjegjësisimit qytetar dhe mungesën e angazhimit, shpesh i atribuar mungesës së përgjegjësisë qytetare. Në këtë kontekst, referimi ndaj “nivelit intelektual” si arsye për mos-pjesëmarrje kërkon një interpretim më të kujdesshëm dhe kritik, pasi rrezikon ta reduktojë një fenomen kompleks në një shpjegim individualist. Nga një perspektivë teorike, pjesëmarrja qytetare lidhet ngushtë me konceptin e kapitalit social, ku rrjetet sociale, besimi dhe normat e bashkëpunimit ndikojnë drejtpërdrejt në nivelet e angazhimit qytetar. Kështu, pjesëmarrja e ulët nuk mund të shpjegohet vetëm nga karakteristikat individuale, por edhe nga mungesa e kushteve strukturore që nxisin ndërveprimin dhe besimin institucional. Për më tepër, sipas teorive të angazhimit qytetar, pjesëmarrja ndikohet nga një sërë faktorësh, përfshirë burimet individuale si koha, arsimi dhe të ardhurat,

si dhe niveli i mobilizimit institucional dhe mundësitë e krijuara për përfshirje. Kjo nënkupton se mungesa e pjesëmarrjes nuk duhet të interpretohet thjesht si “mungesë vullneti” nga qytetarët, por si produkt i një ndërveprimi kompleks midis faktorëve strukturorë dhe institucionalë. Ky kuadër teorik reflektohet qartë në rastin e Bashkisë së Matit, ku pjesëmarrja qytetare ndikohet ndjeshëm nga obligimet e përditshme dhe prioritetet socio-ekonomike, duke e vendosur përfshirjen publike në një pozicion dytësor. Në këtë kontekst, përpjekjet e bashkisë për të përdorur metoda të komunikimit të drejtpërdrejtë, si kontaktet derë më derë, përfaqësojnë një qasje proaktive për të tejkaluar këto barrierë dhe për t’i afruar institucionet me komunitetin. Në këtë drejtim, çështja e besimit institucional dhe transparencës shfaqet si një nga sfidat më kritike. Megjithatë proceset e konsultimit janë të strukturuar dhe funksionale, mungon një mekanizëm i qartë dhe i qëndrueshëm i feedback-ut ndaj qytetarëve. Qytetarët shpesh shprehin shqetësimet e tyre, por nuk marrin përgjigje të qarta mbi rezultatin e kërkesave të tyre. Kjo krijon një ndjenjë dekurajimi dhe ul motivimin për pjesëmarrje të ardhshme.

“Pjesëmarrja qytetare ndikohet nga faktorë si niveli i ulët arsimor dhe njohuritë e kufizuara mbi legjislacionin, të cilat kufizojnë aftësinë e qytetarëve për t’u angazhuar efektivisht në proceset vendimmarrëse.”

Arsyet e identifikuara për pjesëmarrje të ulët—obligimet e përditshme dhe indiferenca—tregojnë një kombinim të faktorëve strukturorë dhe kulturorë. Nga njëra anë, qytetarët përballen me kufizime kohore dhe prioritetet ekonomike; nga ana tjetër, ekziston një distancë emocionale

dhe e besimit ndaj proceseve publike, e shprehur si indiferencë. Ky aspekt i fundit është veçanërisht i rëndësishëm, pasi tregon mungesë të perceptimit të ndikimit në vendimmarrje. Një nga faktorët kryesorë ndikues është dimensionin social dhe kulturor. Nga njëra anë, vërehet mungesë interesi dhe pjesëmarrje aktive të disa qytetarë, e lidhur me nivelin arsimor dhe njohuritë e kufizuara mbi legjislacionin. Nga ana tjetër, përmendet edhe elementi i “mentalitetit”, i cili mund të interpretohet si trashëgimi e një kulture të kufizuar të angazhimit qytetar dhe një perceptim i ulët i vetë-efikasitetit në raport me institucionet publike.

“Pavarësisht përpjekjeve për njoftim dhe organizim, pjesëmarrja mbetet e ulët, duke reflektuar mungesën e pjesëmarrjes ‘të vërtetë’. Kjo lidhet me faktin se procesi i pjesëmarrjes perceptohet më shumë si proces politik, gjë që ndikon në nivelin e besimit të qytetarëve.”

Në të njëjtën kohë, bashkitë kanë ndërmarrë përpjekje konkrete për të adresuar këtë hendek përmes strategjive të ndryshme të informimit dhe ndërgjegjësimit, përfshirë komunikimin derë më derë. Kjo qasje përputhet me modelet e “qeverisjes së afërt me qytetarin” (governance outreach), ku administrata publike nuk pret pjesëmarrjen, por e nxit atë duke iu afruar fizikisht dhe socialisht komuniteteve. Praktika të tilla kontribuojnë pozitivisht në ndërtimin e besimit institucional, i cili sipas literaturës është një parakusht kyç për rritjen e pjesëmarrjes qytetare. Sa më i lartë niveli i besimit në institucione, aq më e madhe është gjasat që qytetarët të angazhohen në proceset publike. Në përfundim, analiza sugjeron se interpretimet që lidhin mos-pjesëmarrjen vetëm me faktorë individualë janë të pamjaftueshme. Një

qasje më e balancuar duhet të marrë parasysh ndërveprimin midis faktorëve individualë, strukturorë dhe institucionalë, duke vendosur përgjegjësinë për rritjen e pjesëmarrjes jo vetëm mbi qytetarët, por edhe mbi institucionet lokale. Faktorë si distanca fizike, struktura urbane, mungesa e ndërmjetësve lokalë dhe dominimi i komunikimit formal institucional kontribuojnë në uljen e nivelit të angazhimit qytetar. Kjo e transformon pjesëmarrjen nga një proces ndërveprues dhe dialogjik në një praktikë kryesisht procedurale, ku qytetarët më shumë informohen sesa përfshihen realisht në vendimmarrje. Nga një perspektivë më e gjerë analitike, ky rast sugjeron se urbanizimi dhe organizimi territorial mund të ndikojnë drejtpërdrejt në cilësinë e pjesëmarrjes qytetare, duke kërkuar që institucionet lokale të zhvillojnë mekanizma alternativë ndërmjetësimi dhe komunikimi të përshtatur me specifikat kontekstuale.

Nga konsultimi formal drejt ndikimit real në vendimmarrje

“Pjesëmarrja qytetare kërkon hapja shtesë për informimin e qytetarëve, pasi masat e ndërmarrja deri tani nuk kanë qenë të mjaftueshme; niveli i saj mbetet i ulët. Në zonat rurale, kryepleqtë dhe drejtuesit lokalë luajnë një rol ndërmjetësues në komunikimin me komunitetin. Ndërsa në Patos, struktura të tilla komunitare mungojnë, dhe komunikimi mbështetet kryesisht në organizimin institucional të vetë bashkisë.”

Analiza e të dhënave cilësore tregon se, në nivel institucional, ekzistojnë mekanizma të formalizuar për informimin dhe konsultimin e qytetarëve, përfshirë dëgjesat publike, konsultimet online, takimet e hapura me autoritetet lokale

dhe komunikimin përmes rrjeteve sociale. Këto instrumente përbushin kërkesat procedurale të transparencës dhe krijojnë një kuadër ligjor-administrativ për përfshirjen e publikut në proceset vendimmarrëse. Megjithatë, duke u mbështetur në dallimin midis demokracisë procedurale dhe asaj substanciale, këto gjetje evidentojnë një hendek kritik midis pjesëmarrjes formale dhe pjesëmarrjes me ndikim. Ndërsa pjesëmarrja formale nënkupton ekzistencën e hapësirave konsultative dhe të drejtën për të shprehur opinionet, pjesëmarrja me ndikim nënkupton që kontributet e qytetarëve të integrohen realisht në vendimet përfundimtare.

Gjetjet tregojnë se, megjithëse strukturat pjesëmarrëse janë të mirëpërcaktuara institucionalisht, angazhimi qytetar mbetet i kufizuar, veçanërisht në zonat urbane. Sfida kryesore nuk është vetëm ofrimi i informacionit, por krijimi i një kulture të qëndrueshme dialogu dhe reciprociteti ndërmjet institucioneve dhe qytetarëve. Mungesa e mekanizmave të strukturuar të feedback-ut, perceptimi i ndikimit të kufizuar dhe distanca institucionale nga komuniteti dobësojnë motivimin për pjesëmarrje. Këto dinamika theksojnë se besimi, rrjetet sociale dhe ndërveprimi reciprok janë parakushte thelbësore për angazhim qytetar efektiv. Në këtë kontekst, kalimi nga një model procedural në një model *deliberativ* të pjesëmarrjes kërkon: (a) forcimin e mekanizmave të llogaridhënies; (b) sigurimin e raportimit sistematik mbi mënyrën se si kontributet e qytetarëve reflektohen në vendime; (c) fuqizimin e strukturave ndërmjetësuese komunitare; dhe (d) zhvillimin e formave të vazhdueshme dhe jo episodike të angazhimit. Këto elemente janë në përputhje me qasjet e qeverisjes deliberative, të cilat theksojnë dialogun e

vazhdueshëm dhe mësimin reciprok midis shtetit dhe shoqërisë.

Një sfidë kryesore e identifikuar nga autoritetet lokale është niveli i lartë i indiferencës qytetare, shpesh i lidhur me mungesën e besimit, perceptimin e ndikimit të kufizuar dhe distancën institucionale. Megjithatë, e interpretuar përmes teorisë së angazhimit qytetar dhe kapitalit social, kjo indiferencë nuk duhet të kuptohet vetëm si apati individuale, por si rezultat strukturor i marrëdhënieve të dobëta të besimit dhe ndërveprimit reciprok midis institucioneve dhe qytetarëve. Një sfidë tjetër lidhet me strategjitë e komunikimit, të cilat nuk janë plotësisht efektive në mobilizimin e grupeve të ndryshme shoqërore, veçanërisht të të rinjve dhe qytetarëve ekonomikisht aktivë. Kjo pasqyron një problem më të gjerë të identifikuar në literaturën mbi qeverisjen pjesëmarrëse: mospërputhjen midis modeleve institucionale të komunikimit dhe realiteteve të përditshme sociale të qytetarëve.

Roli i komunikimit institucional në pjesëmarrjen qytetare

“Për të nxitur pjesëmarrjen qytetare, Bashkia e Matit ka përdorur kanale të ndryshme komunikimi, si mediat lokale dhe rrjetet sociale, duke publikuar në mënyrë të përsëritur njoftime informuese me qëllim rritjen e ndërgjegjësimit dhe angazhimit të qytetarëve.”

Komunikimi institucional përfaqëson një nga dimensionet më të rëndësishme në promovimin dhe konsolidimin e pjesëmarrjes qytetare në nivel lokal. Siç evidentohet në rastin e Bashkisë së Matit, institucionet lokale përdorin kanale të ndryshme komunikimi, përfshirë mediat lokale dhe rrjetet sociale, për të publikuar në mënyrë të vazhdueshme

njoftime informuese me qëllim rritjen e ndërgjegjësimit dhe përfshirjes së qytetarëve. Megjithatë, ky model komunikimi mbetet kryesisht njëdrejtimësh dhe informativ në natyrë dhe nuk garanton domosdoshmërisht angazhim aktiv të komunitetit. Edhe pse kuadri ligjor—veçanërisht Ligji nr. 146 “Për njoftimin dhe konsultimin publik”—ofron një bazë të fortë për proceset pjesëmarrëse, zbatimi i tij në praktikë përballet me sfida të rëndësishme. Një nga problemet kryesore lidhet me nivelin vazhdimisht të ulët të pjesëmarrjes qytetare, duke sugjeruar se ekzistenca e thjeshtë e mekanizmave formalë nuk është e mjaftueshme për të siguruar përfshirje efektive. Në këtë kontekst, strukturat komunitare dhe nëpunësit administrativë lokalë luajnë një rol ndërmjetësues kyç midis institucioneve dhe qytetarëve. Komunikimi i hershëm, i qartë dhe i vazhdueshëm i objektivave dhe proceseve vendimmarrëse është thelbësor për ndërtimin e besimit dhe rritjen e pjesëmarrjes. Po ashtu, përdorimi i gjuhës së thjeshtë dhe të kuptueshme rrit aksesueshmërinë e informacionit dhe mbështet përfshirjen e grupeve më të gjera shoqërore. Reforma administrativo-territoriale ka zgjeruar ndjeshëm si shtrirjen territoriale ashtu edhe kompetencat e bashkive, duke rritur kompleksitetin e komunikimit institucional dhe nevojën për kapacitete më të forta administrative. Në këtë kuadër, konsultimi publik nuk duhet të trajtohet si një aktivitet i rastësishëm, por si një proces i vazhdueshëm që shoqëron gjithë ciklin e politikave—nga vlerësimi i nevojave deri te zbatimi dhe monitorimi. Megjithatë, si në Bashkinë e Matit ashtu edhe në Bashkinë e Elbasanit, sfidat lidhen jo vetëm me ekzistencën e kanaleve të komunikimit, por edhe me cilësinë, aksesueshmërinë dhe efektivitetin e tyre. Mungesa e informacionit të

thjeshtuar, e formateve të përshtatura të komunikimit dhe e mekanizmave ndërveprues kufizon aftësinë e qytetarëve për të marrë pjesë në mënyrë kuptimplote. Komunikimi i bazuar kryesisht në njoftime rrit aksesin në informacion, por nuk garanton pjesëmarrje aktive, veçanërisht në mungesë të komunikimit të personalizuar dhe ndërveprimit të drejtpërdrejtë me komunitetin.

“Gjuha e thjeshtuar është një element themelor në përmirësimin e efektivitetit të ndërveprimit midis institucioneve dhe qytetarëve. Përdorimi i një gjuhe të qartë, të kuptueshme dhe të drejtpërdrejtë e bën komunikimin më të aksesueshëm dhe më të kuptueshëm, duke lehtësuar kuptimin publik të informacionit dhe proceseve vendimmarrëse.”

Një dimension i rëndësishëm i komunikimit institucional lidhet gjithashtu me transparencën në politikat fiskale dhe buxhetore. Qytetarët shpesh nuk kanë njohuri të mjaftueshme mbi kufizimet buxhetore apo ndarjen e kompetencave ndërmjet institucioneve, gjë që krijon pritshmëri jorealiste. Në këtë kuadër, komunikimi i qartë, i thjeshtë dhe transparent mbi kapacitetet dhe kufizimet institucionale është thelbësor për forcimin e besimit publik dhe përmirësimin e marrëdhënieve midis qytetarëve dhe institucioneve. Në përfundim, analiza sugjeron se komunikimi institucional është një përcaktues kyç i cilësisë së pjesëmarrjes qytetare. Kalimi nga një model komunikimi informativ drejt një modeli ndërveprues dhe gjithëpërfshirës kërkon jo vetëm përmirësime në mjete dhe kanale, por edhe një rikonceptualizim të marrëdhënieve midis institucioneve dhe qytetarëve, të bazuar në dialog, besim dhe përgjegjësi të përbashkët.

Nga pjesëmarrja formale drejt pjesëmarrjes substanciale: roli i faktorëve mundësues dhe kufizues

“Edhe pse vërehet një nivel i caktuar i pjesëmarrjes dhe interesit nga qytetarët, ndikimi i tyre në proceset vendimmarrëse mbetet i kufizuar. Kërkesat kryesore të qytetarëve lidhen me çështje të infrastrukturës, mundësitë e punësimit dhe përmirësimin e shërbimeve sociale.”

Faktorët kufizues në pjesëmarrjen në vendimmarrje

Faktorët strukturorë luajnë gjithashtu një rol të rëndësishëm. Angazhimet e përditshme, presionet ekonomike dhe pabarazitë territoriale—veçanërisht në zonat rurale—kufizojnë aksesin në hapësirat pjesëmarrëse dhe reduktojnë mundësitë për angazhim të qëndrueshëm. Nga perspektiva e qeverisjes pjesëmarrëse, kjo reflekton pabarazi në aksesin ndaj “strukturave të mundësisë” të nevojshme për përfshirje kuptimplotë qytetare. Për më tepër, barrierat socio-kulturore ndikojnë në mënyrën se si qytetarët artikulojnë nevojat e tyre. Nënraportimi i çështjeve sensitive, si dhuna në familje, reflekton stigmatizimin social, normat kulturore dhe perceptimin e kufizuar të sigurisë në ndërveprimet institucionale. Këto gjetje janë në përputhje me teorinë e angazhimit qytetar, e cila thekson se pjesëmarrja formohet jo vetëm nga dizajni institucional, por edhe nga normat kulturore, identiteti dhe vetë-efikasiteti i perceptuar. Në tërësi, këto gjetje sugjerojnë se, edhe pse ekzistojnë mekanizma formalë të pjesëmarrjes, angazhimi kuptimplotë kërkon adresimin e një kombinimi faktorësh, përfshirë pabarazitë strukturore, deficitin e besimit institucional dhe kufizimet socio-kulturore.

Faktorët mundësues dhe përpjekjet për fuqizim

Nga ana tjetër, të dhënat identifikojnë disa faktorë mundësues që synojnë forcimin e pjesëmarrjes qytetare. Një faktor kyç është përpjekja institucionale për fuqizimin e grupeve të nënpërfaqësuar, veçanërisht grave në zonat rurale, përmes nismave për ndërtimin e kapaciteteve dhe përfshirjes së tyre në buxhetimin me pjesëmarrje. Megjithatë, gjetjet tregojnë një tension kritik midis përfshirjes formale dhe fuqizimit substancial. Edhe pse pjesëmarrja mund të rritet në aspektin sasior, ajo nuk shoqërohet domosdoshmërisht me artikulumin e nevojave specifike për grupe të caktuara. Gratë dhe burrat shpesh shprehin shqetësime të ngjashme bazike, ndërsa çështjet gjinore mbeten kryesisht të paartikuluara. Kjo pasqyron një hendek midis pjesëmarrjes formale dhe fuqizimit substancial, ku përfshirja nuk përkthehet automatikisht në zë apo ndikim.

Mungesa e kërkesave për shërbime si kujdesi për fëmijët e përforcon këtë model. Nga perspektiva socio-kulturore, kjo reflekton vazhdimësinë e roleve tradicionale gjinore, ndërgjegjësimin e kufizuar mbi të drejtat dhe normat e brendësuar shoqërore. Në kuadër të literaturës mbi kapitalin social dhe pjesëmarrjen gjinore, kjo sugjeron se përfshirja strukturore duhet të shoqërohet me strategji të synuara fuqizimi që rrisin ndërgjegjësimin dhe artikulumin e zërit qytetar.

Në këtë kontekst, masa institucionale si zhvendosja e takimeve në hapësira neutrale dhe më të aksesueshme përfaqësojnë praktika të rëndësishme mundësuese. Këto ndërhyrje reduktojnë barrierat fizike dhe simbolike të pjesëmarrjes dhe janë në përputhje me qasjet e qeverisjes gjithëpërfshirëse, të cilat theksojnë aksesueshmërinë, sigurinë

dhe përshtatjen kontekstuale në proceset pjesëmarrëse.

Në përgjithësi, kalimi nga pjesëmarrja formale drejt asaj substancialë formësohet nga ndërveprimi i faktorëve institucionale, strukturorë dhe socio-kulturore. Edhe pse ekzistojnë mekanizma mundësues si nismat për fuqizim dhe praktikrat gjithëpërfshirëse, efektiviteti i tyre kufizohet nga deficitet e besimit, pabarazitë në akses ndaj hapësirave pjesëmarrëse dhe normat kulturore të rrënjësura thellë.

Dimensioni institucional dhe kufizimet e tij

“Në nivel institucional, bashkitë kanë zhvilluar një sistem relativisht të konsoliduar të informimit publik dhe konsultimit të qytetarëve përmes dëgjësive publike dhe përdorimit të mjeteve të ndryshme të komunikimit. Këto përpjekje përfaqësojnë një hap të rëndësishëm drejt forcimit të transparencës procedurale dhe pjesëmarrjes formale, duke treguar një konsolidim gradual të praktikave të qeverisjes pjesëmarrëse në nivel lokal.”

Si rezultat, krijohet një pabarazi midis përfshirjes formale dhe ndikimit real. Transparenca është e domosdoshme, por jo e mjaftueshme në mungesë të mekanizmave të feedback-ut, reagimit institucional dhe fuqizimit qytetar përgjatë gjithë ciklit të politikave. Në përgjithësi, reformat institucionale kanë forcuar dimensionin informues të pjesëmarrjes, ndërsa dimensionet deliberative dhe vendimmarrëse mbeten të pazhvilluara. Kalimi nga modeli i “informimit të hapur” drejt një modeli të “qeverisjes ndërvepruese” kërkon krijimin e mekanizmave të strukturuar të feedback-ut që lidhin konsultimin me vendimmarrjen.

“Problemet kryesore lidhen me nivelin e ulët të pjesëmarrjes dhe përfshirjen e kufizuar të grupeve të interesit në proceset vendimmarrëse. Në këtë kuadër, njësitë vendore duhet të forcojnë bashkëpunimin me strukturat komunitare, të cilat mund të shërbejnë si hallka ndërmjetësuese për komunikim më efektiv me qytetarët.”

Gjetjet tregojnë se kërkesat e qytetarëve përqendrohen kryesisht në fusha si infrastruktura, punësimi, shërbimet sociale dhe strehimi. Ky model pasqyron një pjesëmarrje të orientuar drejt nevojave imediate socio-ekonomike, më shumë sesa drejt çështjeve strategjike të politikave publike. Modeli ndikohet nga disa faktorë të ndërlidhur. Së pari, kushtet materiale ndikojnë drejtpërdrejt në prioritetet e pjesëmarrjes, pasi në kushte pasigurie ekonomike angazhimi orientohet drejt mbijetesës. Së dyti, niveli i arsimimit dhe ndërgjegjësimit qytetar ndikon në kompleksitetin e kërkesave të artikuluara. Së treti, ndjenja e efikasitetit politik luan rol kyç; kur qytetarët nuk besojnë se pjesëmarrja sjell rezultate konkrete, angazhimi i tyre mbetet i kufizuar dhe pragmatik, duke reflektuar mungesë të cikleve efektive të feedback-ut. Dimensionet kulturore dhe psikologjike e përforcojnë këtë situatë. Mosbesimi institucional, përvojat negative dhe normat e dobëta të pjesëmarrjes reduktojnë gatishmërinë për të artikulluar kërkesa më komplekse. Roli i ndërmjetësve institucionalë dhe shoqërorë është vendimtar; kur ata kufizohen në mbledhjen e kërkesave dhe jo në fuqizimin qytetar, pjesëmarrja mbetet kryesisht procedurale dhe jo transformuese.

Diskutime

Duke u mbështetur në perspektivën e John Dewey mbi demokracinë si një proces

i “jetës së përbashkët” dhe zhvillimit kolektiv, pjesëmarrja qytetare në nivel lokal duhet të kuptohet si një mekanizëm themelor për ndërtimin e të mirës publike. Megjithatë, në linjë me kritikën e Giovanni Sartorit mbi demokracinë procedurale, gjetjet e këtij studimi tregojnë një hendek të qartë midis ekzistencës së mekanizmave formalë të pjesëmarrjes dhe ndikimit të tyre substancial në vendimmarrje. Edhe pse institucionet lokale kanë krijuar hapësira për informim dhe konsultim publik, këto nuk përkthehen në ndikim real qytetar, duke konfirmuar kufizimin e demokracisë në dimensionin e saj procedural. Në kuadrin e Lasswell-it mbi ciklin e politikëbërjes, pjesëmarrja qytetare mbetet e përqendruar kryesisht në fazat e para të politikave (informim dhe konsultim), ndërsa fazat e vendimmarrjes dhe vlerësimit mbeten kryesisht të mbyllura ndaj ndikimit qytetar.

Nga perspektiva e Lasswell-it, një sistem efektiv politikash kërkon integrimin e vazhdueshëm të input-it qytetar në të gjitha fazat e policy cycle. Megjithatë, gjetjet tregojnë një shkëputje midis input-it dhe output-it politik, ku kontributet e qytetarëve nuk përkthehen në vendime detyruese apo në mekanizma të strukturuar feedback-u. Në linjë me Sartorin dhe O’Donnell (2007), kjo situatë mund të interpretohet si një formë e demokracisë kryesisht procedurale ose delegative, ku institucionet ruajnë kontrollin mbi vendimmarrjen, ndërsa qytetarët mbeten në rol konsultativ. Nga perspektiva e Pateman, kjo nënkupton dështim të demokracisë pjesëmarrëse për të prodhuar qytetarë aktivë me ndikim real në qeverisje.

Teoria e kapitalit social e Robert Putnam-it ofron një shpjegim të rëndësishëm për kufizimet e pjesëmarrjes substancialë. Putnam argumenton se

besimi, rrjetet shoqërore dhe normat e reciprocitetit janë parakushte për angazhim efektiv qytetar. Gjetjet e këtij studimi sugjerojnë një nivel të ulët të këtyre komponentëve, veçanërisht në zonat urbane, ku ndërveprimi social dhe strukturat ndërmjetësuese janë më të dobëta. Në këtë kontekst, mungesa e kapitalit social dobëson jo vetëm angazhimin qytetar, por edhe funksionimin e ciklit të Lasswell-it, duke reduktuar efektivitetin e feedback-ut institucional dhe duke kufizuar aftësinë e sistemit për të mësuar nga qytetarët.

Në vijim të Pateman, pjesëmarrja nuk duhet parë vetëm si instrument për përmirësimin e politikave, por edhe si proces formues për qytetarin demokratik. Megjithatë, gjetjet tregojnë se përfshirja qytetare mbetet kryesisht formale dhe nuk prodhon transformim të roleve qytetare. Në këtë drejtim, Sartori do ta interpretonte këtë si një dominim të demokracisë procedurale mbi atë substanciale, ndërsa Putnam do të theksonte se mungesa e ndërveprimit të qëndrueshëm institucional–qytetar çon në erozion të mëtejshëm të kapitalit social. Lasswell, nga ana tjetër, do të nënvizonte mungesën e institucionalizimit të feedback loops si një dështim strukturor në lidhjen e fazave të politikëbërjes.

Gjetjet gjithashtu tregojnë se pjesëmarrja qytetare është e kufizuar kryesisht në artikullimin e nevojave imediate socio-ekonomike, si infrastruktura, punësimi dhe shërbimet sociale. Ky orientim pragmatik reflekton ndikimin e kushteve materiale, por edhe mungesën e kapaciteteve informative dhe institucionale për të artikuluar kërkesa më strategjike. Në kuadrin e Putnam-it, kjo lidhet me nivelin e ulët të kapitalit social dhe edukimit qytetar, ndërsa në kuadrin e Pateman, tregon mungesë të zhvillimit të kompetencave

demokratike përmes pjesëmarrjes. Në të njëjtën kohë, Lasswell ndihmon në interpretimin e këtij fenomeni si një kufizim në fazën e artikullimit të input-it politik, i cili nuk arrin të përkthehet në ndikim në fazat pasuese të ciklit.

Një dimension tjetër i rëndësishëm lidhet me rolin e institucioneve dhe ndërmjetësve socialë. Edhe pse ekzistojnë struktura formale konsultimi, mungesa e mekanizmave të qëndrueshëm të feedback-ut dhe ndërmjetësimit social kufizon efektivitetin e pjesëmarrjes. Nga perspektiva e Sartorit, kjo përforcon karakterin formal të demokracisë lokale; nga Pateman, kufizon zhvillimin e pjesëmarrjes si praktikë emancipatore; ndërsa nga Putnam, tregon dobësi në rrjetet horizontale të bashkëpunimit. Lasswell, në këtë kontekst, thekson se mungesa e një cikli të plotë komunikimi politik midis shtetit dhe qytetarëve pengon transformimin e input-it në output efektiv politik.

Në përfundim, analiza e integruar teorike e Sartorit, Pateman, Putnam dhe Lasswell tregon se pjesëmarrja qytetare në nivel lokal në Shqipëri karakterizohet nga një tranzicion i papërfunduar midis demokracisë procedurale dhe asaj substanciale. Sartori shpjegon kufizimin institucional të pjesëmarrjes, Pateman mungesën e transformimit demokratik, Putnam deficitin e kapitalit social dhe Lasswell fragmentimin e ciklit të politikëbërjes. Ky kombinim teorik sugjeron se përmirësimi i pjesëmarrjes kërkon jo vetëm reforma institucionale, por edhe forcim të kapitalit social, institucionalizim të feedback-ut dhe zgjerim të dimensionit deliberativ të demokracisë lokale. Vetëm në këtë mënyrë pjesëmarrja mund të kalojë nga një praktikë formale në një mekanizëm substancial të qeverisjes demokratike.

Përfundime të studimit mbi pjesëmarrjen qytetare dhe qeverisjen vendore

Studimi i realizuar në tre njësi të qeverisjes vendore (Patos, Mat dhe Elbasan) tregon se, pavarësisht ekzistencës së mekanizmave formalë për transparencë dhe pjesëmarrje qytetare, pjesëmarrja substanciale dhe ndikimi real i qytetarëve në vendimmarrje mbeten të kufizuara. Institucionet lokale kanë zhvilluar struktura dhe procedura për informim dhe konsultim publik të mbështetura nga kanale të ndryshme komunikimi; megjithatë, këto mekanizma mbeten kryesisht proceduralë dhe nuk garantojnë gjithmonë përfshirje efektive.

Ekziston një hendek i qartë midis pjesëmarrjes formale dhe asaj substanciale. Ky hendek lidhet kryesisht me mungesën e mekanizmave efektivë të feedback-ut, gjë që kufizon komunikimin e vazhdueshëm mbi mënyrën se si trajtohen kontributet e qytetarëve. Si pasojë, dobësohet besimi institucional dhe ulet perceptimi i ndikimit real të pjesëmarrjes.

Pjesëmarrja ndikohet nga një ndërthurje faktorësh strukturorë, socialë dhe kulturorë. Në zonat rurale, strukturat ndërmjetësuese lehtësojnë përfshirjen, ndërsa në zonat urbane mungesa e tyre dhe distanca më e madhe midis institucioneve dhe qytetarëve e reduktojnë angazhimin aktiv. Niveli i ulët i ndërjegjësismit qytetar dhe mungesa e njohurive mbi kuadrin ligjor e institucional e kufizojnë më tej pjesëmarrjen.

Përpjekjet për përfshirjen e grave dhe grupeve vulnerabël janë të pranishme, por shpesh mbeten formale dhe nuk shndërrohen në fuqizim substancial. Kjo lidhet me aftësinë e kufizuar për të artikuluar dhe përfaqësuar nevoja specifike, si dhe me kufizimet institucionale dhe buxhetore që pengojnë zbatimin e kërkesave të qytetarëve.

Shoqëria civile dhe bashkëpunimi institucional luajnë një rol të rëndësishëm,

por ende të fragmentuar. Organizatat e shoqërisë civile veprojnë si ndërmjetës dhe mbështesin grupet vulnerabël; megjithatë, përfshirja e tyre nuk është e institucionalizuar në mënyrë sistematike në proceset e politikëbërjes. Edhe bashkëpunimi ndërinstitucional kufizohet nga kapacitetet administrative, niveli i transparencës dhe barrierat në komunikim.

Sfidat kryesore përfshijnë koordinimin e dobët ndërmjet aktorëve, kufizimet financiare, nivelin e ulët të besimit reciprok dhe mungesën e mekanizmave të qartë të bashkëpunimit. Këta faktorë në tërësi kufizojnë ndikimin e aktorëve joqeveritarë dhe ndikojnë negativisht në cilësinë dhe reagueshmërinë e politikave publike.

Konsiderata etike

Autorët deklarojnë se ky punim është origjinal, nuk është botuar më parë dhe nuk është në shqyrtim për publikim në ndonjë revistë tjetër. Të gjitha të dhënat dhe metodat janë raportuar në mënyrë të saktë dhe transparente, në përputhje me standardet e integritetit akademik, duke përfshirë citimin e duhur, shmangien e plagjiaturës dhe përdorimin etik të burimeve.

Kërkimi me pjesëmarrje njerëzore

Ky studim është realizuar në përputhje me parimet e Deklaratës së Helsinkit. Të gjithë pjesëmarrësit janë informuar plotësisht mbi qëllimin e studimit, procedurat e përfshira dhe të drejtat e tyre, përfshirë të drejtën për t'u tërhequr në çdo moment pa pasoja negative. Pëlqimi i informuar është marrë nga të gjithë pjesëmarrësit përpara përfshirjes së tyre në studim. Pjesëmarrja ka qenë vullnetare dhe janë marrë masa të rrepta për të garantuar konfidencialitetin dhe anonimitetin. Në këtë studim nuk janë publikuar të dhëna që mund të identifikojnë pjesëmarrësit, dhe të gjitha të dhënat janë trajtuar në mënyrë që të mbrojnë privatësinë e tyre.

REFERENCAT

- Bryman, A. (2016). *Social research methods* (5th ed.). Oxford University Press.
- Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4th ed.). SAGE Publications.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press.
- Howlett, M., & Migone, A. (2025). Beyond evidentiary uncertainty: Mitigating political risks in policy designs. *Policy Design and Practice*, 8(3), 379–391. <https://doi.org/10.1080/25741292.2025.2529624>
- Huber, E., & Stephens, J. D. (2001). *Development and Crisis of the Welfare State: Parties and Policies in Global Markets*. University of Chicago Press.
- Lasswell, H. D. (1956). *The decision process: Seven categories of functional analysis*. University of Maryland Press.
- O'Donnell, G. (2007). *Dissonances: Democratic critiques of democracy*. University of Notre Dame Press.
- Pateman, C. (1970). *Participation and democratic theory*. Cambridge University Press.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). SAGE Publications.
- Pierson, P. (1994). *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment*. Cambridge University Press.
- Putnam, R. D. (1993). "Bowling alone: America's declining social capital", *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Putnam, R. D. (2002). *Democracies in flux: The evolution of social capital in contemporary society*. Oxford University Press.
- Sartori, G. (1987). *The theory of democracy revisited*. Chatham House Publishers.
- Thomas, M. Alexander. 2020. "Toward a culture of Democracy", *Dewey Studies*, Vol. 4, No. 1, 2020, pp. 18–24.
- Wilensky, H. L. (2002). *American political economy in global perspective*. University of California Press.

ABSTRACT

This study examines citizen participation in social policy-making processes at the local governance level in Albania, focusing on the municipalities of Patos, Mat, and Elbasan. The primary objective is to identify the institutional, social, and structural factors that influence the intensity and quality of citizen engagement in local decision-making processes. The research adopts a qualitative approach, employing semi-structured interviews with 31 participants, mainly key actors from local administrations and community representatives, selected through purposive sampling. The findings indicate that, although formal mechanisms for public consultation and information-sharing exist, citizen participation remains limited and often symbolic, with little direct influence on decision-making. This situation reflects a persistent gap between procedural and substantive participation. Constraining factors include a lack of institutional trust, socio-economic limitations, and territorial inequalities, particularly in rural areas, which affect both access to and the effectiveness of civic engagement. Drawing on theories of participatory democracy and social capital, the study argues that a transition toward a more substantive model of citizen engagement requires strengthening dialogue mechanisms, enhancing transparency, and institutionalizing feedback within the local policymaking process.

Keywords: *Citizen participation, social policy, local governance, transparency, accountability.*

REFLEKTIM MBI KONCEPTIN E DEMAGOGUT DHE DEMAGOGJISË NË ANTIKITET

Marsida MINGA

Akademia e Forcave të Armatosura

Fakulteti i Sigurisë dhe Mbrojtjes

E-mail: marsidaheta8@gmail.com

marsida.heta@aaf.mil.al

Zana STRAZIMIRI

Universiteti i Tiranës

Fakulteti i Shkencave Sociale

Departamenti i Filozofisë

E-mail: zanastrazimiri@yahoo.com

PËRMBLEDHJE

Ky punim është një përpjekje për të reflektuar mbi një aspekt fenomenologjik të demokracisë siç është ai i demagogjisë e figurës së demagogut që e ka shoqëruar atë historikisht, pavarësisht specifikës së konteksteve të ndryshme socio-politike në hapësirë dhe kohë. Sot, kur fenomeni i populizmit dhe i demagogëve populiste kërcënon gjerësisht demokracinë përfaqësuese, është i nevojshëm thëllimi në studimin e tij, si një praktikë demokratike, por që e kufizon konceptin e demokracisë, kuptimin e përmbajtjen e saj të vërtetë. Në punim synohet rikthimi dhe ripërcaktimi në mënyrë kritike i nocionit të demagogjisë e të demagogut, duke u mbështetur në qasjet e mësimet e autorëve antikë, pasi trashëgimia e tyre mbetet e rëndësishme për të kuptuar e vlerësuar fenomenin dhe kontekstet që lidhen me të. Studimi i tyre lejon gjurmimin e bazës ideologjike të demagogjisë e gjenezës së disa çështjeve themelore dhe të përsëritura që mbeten ende të hapura sot, për të parandaluar që demagogjia e praktika jodemokratike, të afta të duken demokratike, të zëvendësojnë demokracinë, duke synuar madje një pushtet autokratik.

Fjalë kyç: *demokraci, demagog, demagogji, retorikë*

Msc. **Marsida MINGA** ndjek studimet doktorale pranë Universitetit të Tiranës, Fakulteti i Shkencave Sociale, Departamenti i Filozofisë. Marsida zotëron një diplomë Bachelor në Filozofi (2011) dhe një diplomë Master i Shkencave në Filozofi Sociale (2013). Që nga viti 2023 ajo ndjek studimet doktorale

me fokus në filozofi politike, duke u përqendruar në ndërveprimet midis populizmit dhe elitarizmit në demokraci. Ajo është Asistent/Lektore për shkencë sociale dhe leadership në Fakultetin e Sigurisë dhe Mbrojtjes, Akademia e Forcave të Armatosura. Marsida është e interesuar në Shkencë Sociale, Etikë, Komunikim, Politikë, Media.

Prof. Asoc. Dr. **Zana STRAZIMIRI** ka një karrierë të gjatë si pedagoge pranë Departamentit të Filozofisë, Fakulteti i Shkencave Sociale, Universiteti i Tiranës. Fusha e mësimdhënies e kërkimit të saj shkencor ka qenë “Historia e filozofisë antike e mesjetare” dhe “Filozofia morale”. Duke filluar nga viti 2026, ajo kontribuon pranë këtij departamenti si pedagoge e jashtme.

Hyrje

Fenomeni i populizmit po karakterizon hapur e progresivisht demokracitë përfaqësuese, madje një mënyrë për të tipizuar konjunkturën aktuale politike jo vetëm në Evropë është evidentimi i ngritjes në pushtet të politikanëve që përshkruhen më së miri si “demagogë” e i retorikës së tyre demagogjike.

Lidhja midis populizmit bashkëkohor dhe demagogjisë është e shpeshtë, si në literaturën akademike, ashtu edhe në debatin politik. Me ngritjen e partive dhe politikanëve populistë, të majtë apo të djathtë, studiuesit u janë referuar trashëgimisë e mësimëve nga demokracitë e Greqisë së lashtë, përqendruar në “demagogët” e tyre. Madje duhet patur parasysh se demagogjia, nisur fillimisht nga Greqia klasike, ka qenë një shqetësim kryesor për mendimtarët politikë, pasi përcaktonte diskutimet mbi tema kyçe të natyrës e difekteve të demokracisë, leadershipit politik, retorikës publike, kundërvënieve midis fraksioneve oligarkike dhe popullore apo të natyrës së regjimit më të mirë.

Reflektimi mbi kuptimin e përmbajtjen e termave “demagog” e “demagogji” që në gjenezën e tyre, si politikisht, por edhe historikisht, ka rëndësi e orienton për ta kuptuar fenomenin, por e nevojshme edhe sot për të ruajtur e mbrojtur demokracinë, kur praktika të caktuara brenda saj e të konsideruara demokratike, në fakt, e cenojnë dhe nuk e garantojnë atë. Nga ana tjetër, nëse nuk ka ndërgjegjësim, edukim

dhe emancipim të vetë masave lidhur me praktika të këtij lloji, ato do të vazhdojnë të jenë një erozion i brendshëm i shoqërisë demokratike. Siç thotë Piero Buscioni, do të ketë turma të paditura për sa kohë që do të ketë demagogë banalë, dhe do të ketë demagogë banalë për sa kohë që do të ketë turma të paditura.

Në punim do referohen dhe analizohen qasje mbi konceptet e demagogjisë e demagogut në fushën e mendimit antik, duke përzgjedhur Aristofanin, Platonin dhe Aristotelin. Rikthimi tek disa nga kritikët më të ashpër të demokracisë athinase mund të gjykohet me interes për të parë nëse në vlerësimet e tyre mund të identifikohen elementë, qasje e konkluzione që vlejnë për të kuptuar edhe më mirë krizën aktuale si dhe analogjitë në ballafaqimin me to të populistëve të sotëm demagogë, në ruajtje të shëndetit të demokracisë.

“Kalorësit” – një satirë kundër demagogjisë

Demokracia dhe demagogjia janë të dy fjale me origjinë greke, të lidhura me përvojën politike të Greqisë klasike. Termi u shfaq së pari në shekullin e 5-të p.e.s., në Athinë, një periudhë që u dallua për ndarje të rëndësishme shoqërore-politike midis aristokracisë dhe popullit, në kontekstin e një procesi demokratizimi. “Demagog” lidhet me dy fjalë: *δημαγωγός* (demagogos) dhe *δημηγόρος* (demegoros), që kanë rrënjë të ngjashme, ndaj dhe ndajnë një kuptim

të ngjashëm. Parashtesat e pranishme në të dyja këto fjalë, përkatësisht emrat “δημα” dhe “δημη” rrjedhin nga e njëjta fjalë, “δῆμος” (demos), që do të thotë popull. Prapashtesa e të parës rrjedh nga folja “ἄγω” (ago), që do të thotë të udhëheqësh, ndërsa e dyta është një formë e foljes “ἀγορεύω” (agoreuo), që do të thotë të flasësh në një kuvend. Por dy foljet rrënjësore janë të lidhura ngushtë (Ober, 1989).

Sidoqoftë, tej konotacionit negativ të konsoliduar gjatë shekujve, vetë termi “demagog” e ka origjinën në një qasje neutrale dhe përshkruese. Edhe kur përdorej, termi zakonisht u referohej politikanëve si “udhëheqës të popullit”. Të ishte demagog nënkuptonte të bëje politikë dhe termi mbetej përshkrues.

Studiuesi i njohur i antikitetit grek, Moses Finley, duke pohuar përdorimin e termit në kuptim neutral, argumenton se demagogët ishin një element struktural në sistemin politik athinas e ky term ishte njëloj i aplikueshëm për të gjithë udhëheqësit, pavarësisht klasës apo pikëpamjeve; ata gjykoreshin individualisht jo thjesht nga mënyrat e taktikat që përdornin, por nga performanca e tyre. Finley shprehet gjithashtu se në Athinën demokratike të gjithë politikanët duhet të ishin deri diku “demagogë”, pasi, në kushtet e mungesës së mbështetjes së partive politike të organizuara, pushteti i tyre varej në mënyrë të pashmangshme nga aftësia për të fituar pëlqimin e ‘demosit’ në kuvendet publike, kryesisht përmes retorikës (Finley, 1962).

Figura të shquara të jetës politike të antikitetit, si Themistokliu, Perikliu dhe Kleoni u quajtën të gjithë “demagogë”, pavarësisht vlerësimit të veprimeve të tyre politike. Edhe studiuesja Melissa Lane ka argumentuar qartë se grekët e lashtë nuk bënë dallim midis “politikanit të mirë” dhe “demagogut të keq”: ata mund të

dallonin padyshim midis një burrështetasi të mirë dhe një të keq, por nuk e përdornin fjalën “demagog” për të identifikuar dhe përshkruar domosdoshmërisht një politikan të keq. Kuptim i termit do ndryshojë gradualisht nga neutral në përbuzës, negativ dhe, sipas Lane, dy filozofë dhe kritikë të demokracisë, Platoni dhe Aristoteli, do luajnë një rol kyç në një transformim të tillë (Lane, 2012).

Shfaqja e parë e termit “demagog” i takon komedisë së Aristofanit, “Kalorësit” (424 p.e.s.), një komedi politike me një strukturë alegorike, që konsiderohet si një nga veprat më të mira të komedianit, një metaforë e situatës politike athinase të asaj kohe.

Autori ironizon dhe i kundërvihet demagogut Kleon (politikan dhe strateg athinas i rëndësishëm por kontrovers i shekullit të 5 p.e.s, aktiv gjatë Luftës së Peloponezitet, por edhe parlamentit të Athinës që e konsideron përgjegjës për gjendjen në të cilën është katandisur vendi, për paaftësi në drejtimin e jetës së vendit, për prirje luftënxitëse, duke u bërë kështu vegël, në duart e demagogëve si Kleoni.

Komedia është një kritikë e drejtpërdrejtë e politikave luftënxitëse të Athinës gjatë Luftës së Peloponezitet. Është Athina post-periklane në një dekadencë marramendëse, e gjuhëzuar para një klase politike mashtruese, plot me demagogë, aq dinakë sa dhe lakmitarë, mendjengushtë dhe të padobishëm. Është një Athinë e rraskapitur nga vite lufte vëllavrasëse siç ishte Lufta e Peloponezitet, e cila i vuri përballë athinasit kundër grekëve të tjerë, kryesisht spartanëve, ku përfituesit e saj nuk ishin sigurisht qytetarët e Athinës. Aristofani është shumë i vetëdijshëm për këtë dhe e sulmon hapur, mbi të gjitha, politikanin demokrat Kleon, përfaqësuesin kryesor të fraksionit luftënxitës.

Komedia e Aristofanit denoncon

me ironi të pamëshirshme degjenerimin e demokracisë në Athinë. Vepra ka një aktualitet të spikatur, pasi ekspozon demagogjinë dhe tregon metodat e përdorura nga demagogët (të aftë për të manipuluar popullin me lajka, frikë dhe premtime boshe) për të fituar pushtet, idenë e degjenerimit të debatit politik e lehtësinë me të cilën njerëzit mund të mashtrohen brenda kuvendeve ose procedurave demokratike. Skena e komedisë është shtëpia e Demosit të Pniksit; Demosi (populli), një personazh me një emër të qartë, transparent, që paraqitet në mënyrë alegorike si i zoti i shtëpisë, ndërsa politikanët si shërbëtorët të tij. I vlerësuar në aspektet e tij më të ulta, si masë pa ideale, ai ka qëllim vetëm kënaqësitë shqisore e zbavitjet, duke simbolizuar demokracinë e degjeneruar. Ky është qëndrimi antidemagogjik i autorit që shpreh me forcë atë panoramë të Athinës së kohës, si qytet i mashtruesve, demagogëve, veseve, politikanëve të pandershëm, për të cilën do flasë më vonë Platoni.

Demosi është një plak injorant që, ndonëse ka një dinakëri të lindur, i ndjeshëm ndaj lajkave të shërbëtorëve të vet, e le veten të drejtohet e mashtrohet nga njëri prej tyre, Paflagoni, figuracioni komik i të gjithëfuqishmit luftënxitës Kleon. Paflagoni është një njeri i korruptuar, me një profesion të përbuzshëm si regjës lëkurësh e të cilit Aristofani i referohet vazhdimisht për ta degraduar më tej portretin e tij. Ky sharlatan, që vjedh dhe shpërdoron pronën e Popullit, mbart një sërë tiparësh negative, si servilizmin, sjelljen lajkatare e hipokrite ndaj zotërisë së tij, ndërsa tregohet i ashpër e dhunues ndaj njerëzve të thjeshtë si vetja. Falë karakterit të tij të keq e mënyrave prej demagogu, me oratorinë e zhurmshme dhe të pahijshme, ka fituar simpatinë e mbështetjen e Popullit, ndaj sillet sikur të ishte zoti i shtëpisë.

Dy prej shërbëtorëve përpiqen ta largojnë Paflagonin, duke nxitur pikërisht një tjetër demagog ta zëvendësojë atë në “bërjen e politikës”, Kukurecaxhiun Agorakriti, me një emër shumë aludues që do të thotë “i zgjedhur nga sheshi”. Aristofani demaskon kështu rënien e praktikave të mira demokratike të shkaktuara nga veprimet e demagogëve, një rënie për të cilën nuk ka ilaç (për sa është e vërtetë që fundi i Paflagonit do përkohë me triumfin e Kukurecaxhiut, edhe më i përbuzshëm dhe negativ se ai).

Por çfarë cilësish duhet të ketë dikush që të merret me politikë? Për ta joshur e për të kapërcyer frikën e mosbesimin e Kukurecaxhiut në këtë rol, për shkak të mungesës së dijeve e kulturës, shërbëtorët e qetësojnë duke i thënë se “demagogjia s’i ka hije më njeriut që është i ditur e i ndershëm, por vetëm një xhahili të shpëlarë” (Aristofani, 1962:27), se ai është i përshtatshëm pikërisht se “bëhet i madh, duke qenë dinak, rezil e arrogant” (Aristofani, 1962:26). Portreti i demagogut e nevojës që Populli ka për të thellohet më tej; njëri nga shërbëtorët e këshillon Kukurecaxhiun lidhur me detyrat që ka përpara e që fare mirë mund t’i realizojë: “Trazoji, mpleksi çështjet... fashitja mendjen popullit me fjalka të ëmbla prej gjellbërësi. Ç’i duhet një demagogu, ti i ke në sërë: zërin të çjerrë, fisin fundërrinash dhe sjelljet prej rrugaçi! I ke të gjitha ç’i duhen në zanat qeveritarit (Aristofani, 1962:29). Përdorimi i fjalës “demagog” nga Aristofani duket se ka natyrë përshkruese, atë të qeverisjes, të të bërit politikë.

Sulmet e Aristofanit ndaj shoqërisë së kohës janë kritika ndaj përfaqësuesve të padenjë të rendit demokratik. Aristofani mendon se Populli, Demosi duhet të ushtronte pushtetin e dhënë me më shumë ndërjegjësim e vigjilencë, për

të mos lejuar politikanët ta mashtrojnë duke mbushur xhepat e tyre dhe duke përndjekur kundërshtarët e tyre:

Të madh e të fuqishëm o Popull e ke pushtetin/ Secili ta ka frikën sikur t'ishe mbret!/Po ty të heq prej hundësh lehtë kushdo/ gëzohesh dhe kur të bëjnë lajka/ por edhe kur mashtrohesh rri e dëgjon me goj' hapur, këdo që mban fjalime/ dhe mendja e pranishme shkon larg me fluturime" (Aristofani, 1962: 91)

Komedia shfaqet ekstremisht agresive, me një satirë therëse që manifestohet edhe në fjalorin tejet të ashpër në gojën e personazheve. Sidoqoftë në fundin e komedisë, autori përpiket ta rehabilitojë disi Demosin, duke treguar se nuk është aq i mefshtë, por se qëllimisht i lë njerëzit që të vjedhin e pasurohen prej tij që në vazhdim drejtësia t'i bëjë të kthejnë mbrapsht gjithçka. Me këtë mbrojtje duket se Aristofani përpiket që të shmangë akuzën se po fyen pushtetin. Ai ve në gojën e Popullit fjalët: "Në qoftë se kujtoni që mendt'e mia vanë/nuk paski tru në flokë/ me kast bëj budallanë/ Ma kënda dita ditës ta kem sofrën shtruar/T'ushqej dhe një ministër, kusar të diplomuar/ që kur zë fryhet tepër, e shtrihet zdrëng përdhe/ e ngre e më t'i qepem edhe ta bëj pelte!/ Sa herë më vjedhin unë hiqem se nuk shoh asgjë./ por jam vigjilent dhe më vonë i detyroj të vjellin ato që më kanë vjedhur/ duke u vendosur në fyt hinkën e votës, lakun e votimit gjyqësor" (Aristofani, 1967: 92)

Në fund, Populli gjen si aleat Korin e përbërë nga Kalorësit, e vetmja milici e qëndrueshme qytetare, fisnikë athinas që përfaqësojnë një fraksion konservator, armiqësor ndaj Kleonit. Ndërkaq, Agorakriti, rivali intrigant, edhe më i neveritshëm e mashtrues se Paflagoni, do marrë fitoren dhe do e ridrejtojë Popullin në rrugën e duhur; tashmë ky i fundit do të ketë qeverinë që meriton, ndërsa

demokracia athinase ishte shndërruar në demagogjike.

Duket se e gjithë kjo histori i shërben autorit për të prezantuar një tezë politike me të vërtetë paradoksale: Athinasve, që u mungon kriteri i përzgjedhjes së lidershit dhe e lenë veten të gënjen nga lajkatarë të "thekur", nuk mund të çlirohen nga abuzimet e Kleonit, nëse ky i fundit nuk do të zëvendësohet nga dikush edhe më mjeran e i paturpshëm se ai. Pak kohë pas kësaj komedie shumë të suksesshme, vetë Kleoni u rizgjodh, si një konfirmim i diagnozës e prognozës së Aristofanit!

Ngjan si një analogji me të sotmen; në një kontekst shoqëror ku populizmi është i përhapur, qytetarët, të zhgënjyer nga politika e sloganeve boshe, polarizimi i debatit publik, luhaten midis mosbesimit ndaj atyre në qeveri dhe iluzionit të shpëtimit nga një udhëheqës i ardhshëm karizmatik.

Platoni mbi demagogun e demagogjinë

Nëse Aristofani e përdori termin "demagog" nga një qasje përshkruese, neutrale, me Platonin e Aristotelin, dy filozofët e mëdhenj - kritikë të demokracisë, kuptimi do ndryshojë në negativ.

Duke lexuar Platonin, kupton se kjo prirje për të besuar në premtimet e rreme të demagogëve ka pasoja dramatike; në këndvështrimin e tij, shkaqe institucionale dhe strukturore, sociale dhe antropologjike, e bëjnë të natyrshëm degjenerimin demagogjik të regjimit demokratik. Demagogjia, e rrënjësuar në vetë *ethos*-in e themeleve të demokracisë e degjeneron atë në një regjim autokratik.

Në të vërtetë, lidhur me rolin e Platonit në kristalizimin e nocionit negativ të "demagogut" si antiteza e "burrit të shtetit", literatura akademike

u është referuar disa prej dialogëve më të rëndësishëm të tij. Në to, si një kritik radikal i demokracisë, Platoni këmbëngul për lidhjen e brendshme, sipas tij të pashmangshme, midis demagogjisë e demokracisë, një regjim ku njerëzit, të shtyrë nga dëshira irracionale dhe thelbësisht injorantë, vendosin për çështje themelore të jetës kolektive, pa pasur aftësinë e mjaftueshme për ta bërë këtë. Qasja kritike e Platonit përqendrohet në rolin e sofistëve dhe demagogëve që përkeqësojnë efektet e dëmshme të injorancës masive. Top of Form

Në dialogun *Gorgias* (një dialog i hershëm, 386 p.e.s.) Sokrati kritikon ashpër retorikën sofiste, duke e quajtur atë një formë “lajkatimi” ose “bindjeje” të zhveshur nga e vërteta etike; teksti sulmon demagogjinë, duke argumentuar se pushteti politik duhet të bazohet në drejtësi dhe jo në manipulimin e masave. Në dialog ballafaqohen portretet e kundërta të burrështetasit të mirë dhe të keq, nga këndvështrimi i moralit, dijeve dhe retorikës.

Çështja e demokracisë ofron të *Gorgias* sfondin për konfliktin midis retorëve-sofistë, artit retorik dhe filozofëve - zotëruesve të dijes së vërtetë, shkencës. Në fokus janë udhëheqësit popullorë të Athinës demokratike e veçanërisht instrumenti i tyre kryesor politik, retorika; vlerësimi i demokracisë zhvillohet kryesisht përmes analizës së retorikës. Protagonizmi i Sokratit nënkupton pikërisht përballjen e filozofit/filozofisë me retorët/retorikën, përmes një mizanskene domethënëse, me personazhe të njohur të kohës, midis të cilëve Gorgias që, pas Protogorës, ishte më i njohuri midis sofistëve. Hulumtimi përqendrohet në çështjen nëse retorika është apo jo një *techné*, mjeshtëri, art, apo ka karakterin e dijes së vlefshme. Sokrati mohon pretendimin mbi retorikën si një

teknikë, art, mjeshtëri dhe pohon se ajo është “një praktikë empirike” (Platone, 1991). Ashtu si në dialogë të tjerë, argumenti që qëndron në themel të këtij refuzimi është pjesërisht epistemologjik dhe pjesërisht aksiologjik. Retorika, në fakt, nuk ka një fushë njohëse të përcaktuar dhe shprehet në një aktivitet kryesisht negativ, përkatësisht lajkatimin e instinkteve më të këqija të masave: “A mendoni se retorët flasin gjithmonë duke pasur parasysh më të mirën, të shqetësuar vetëm që qytetarët, në sajë të fjalimeve të tyre, të bëhen më të mirë, apo oratorët politikë synojnë gjithashtu vetëm t’i kënaqin qytetarët dhe, për përfitimin e tyre personal, pa menduar fare për të mirën e përbashkët, u flasin njerëzve sikur të ishin fëmijë, duke kërkuar vetëm t’i kënaqin ata, pa u shkuar ndërmend fare nëse duke vepruar kështu njerëzit bëhen më të mirë apo më të këqij?” (Platone, 1991).

Në këtë kontekst, Platoni, me gojën e Sokratit, analizon figurën e Gorgias e tregon kontradiktën e brendshme të saj e doktrinës që përfaqëson; Gorgias këmbëngul se mund të mësojë artin e vet prej retori pa u marrë drejtpërdrejt me drejtësinë, pasi rëndësi ka që thjesht të mendojë drejt e ta përdorë drejt këtë mjeshtëri.

Retorika, nga çduket, prodhon atë tip bindjeje që të mbush mendjen, e jo atë tip bindjeje e aftë të mësojë rreth të drejtës e të padrejtës...Retorika prodhon bindje por pa dije (Platone, 1991).

Lidhur me çështjen e dijes, të njohjes se ç’është e drejta, sipas Platonit kjo është strukturalisht e pamundur, pasi retorika, nga vetë natyra e saj, u takon dukjeve e jo njohjes të natyrës së gjërave. Fakti që dishepujt i bëjnë një përdorim të padrejtë retorikës, nënkupton që e keqja, në një farë mënyre, është edhe tek mjeshtri, edhe tek

instrumenti. Madje të dy dishepujt e Gorgias në dialog shfaqen të tillë: Polo i Agrigjendës paraqitet si një njëri fanatik i artit të vet, retorikës, impulsiv dhe i paduruar, me parime morale që lënë për të dëshiruar, që nuk vlerëson se retori duhet të njohë ç'është e drejta. Kalikle, dishepulli tjetër, ka humbur çdo parim etik dhe e çon retorikën në kufij ekstremë; Platoni e ka portretizuar si personazhin që mbart në vete gjithçka që mund të prodhonte retorika e politika demokratike, e dëmtuar nga tendencat demagogjike në Athinën e asaj kohe.

Duke evidentuar kontrastin e thellë midis filozofëve dhe retorëve, Platoni kontribuoi në formësimin e tipareve kryesore të debatit mbi demagogjinë për shekujt në vijim. Nga qasje etike, epistemologjike e politike, ai e demaskon demagogjinë përsa argumenton karakterin e mangët moral të demagogut, gatishmërinë e tij për të ndjekur vetëm interesat personale, mungesën e njohurive thelbësore që e pengojnë atë të zhvillojë ide se çfarë është e drejtë dhe e mirë për qytetin dhe marrëdhënien e tij thjesht instrumentale me njerëzit. Duke bërë dallimin midis burrështetasit dhe demagogut, në mënyrë analoge midis filozofit dhe sofistit, ajo që i karakterizon dhe i dallon filozofin dhe burrështetasin nga pretendentët dhe mashtruesit është zotërimi i njohurive të vërteta, që përfshijnë shkencën politike. Sipas tij, përmes një edukimi të gjatë dhe të hollësishëm ata kanë kuptuar të vërtetën rreth çështjeve më të rëndësishme për një qenie njerëzore dhe zotërimi i një dijeje të tillë u jep atyre të drejtën të sundojnë, madje edhe mbi ligjet. Një koncept i tillë pasqyrohet, për shembull, në portretizimet kontrastuese të Perikliut dhe Kleonit në *Kalorësit* e Aristofanit dhe *Luftën e Peloponezisë* të Tukididit (si dhe te Aristoteli dhe Ciceroni), ku Perikliu përfaqëson burrështetasin ideal dhe Kleoni demagogun tipik.

Për Platonin, aftësia e retorëve është e zhveshur nga çdo implikim moral dhe dije thelbësore. Ata janë specialistë në aftësinë për të hamendësuar shijet, dëshirat dhe mendimet e njerëzve dhe për t'i manipuluar e lajkatur ata përmes retorikës, ndaj ky lloj politikanësh nuk është në gjendje të edukojë njerëzit dhe t'i udhëheqë ata drejt së mirës. Retorët, sipas fjalëve të Sokratit, “përqendrohen vetëm në kënaqësinë e qytetarëve, duke përcmuar interesin e përbashkët për hir të interesit të tyre privat”, ndërsa roli i tyre duhet të jetë që “të kujdesen që qytetarët të bëhen sa më të mirë të jetë e mundur” (Platone, 1991).

Platoni, me gojën e Sokratit, argumenton se filozofët e duan dhe e ndjekin dijen, urtësinë, mençurinë dhe, duke vepruar kështu, mund të përmirësojnë virtytet e bashkëqytetarëve të tyre dhe të kontribuojnë në bërjen e qytetit më të drejtë, që janë qëllimet më autentike të burrit të shtetit. Sipas tij, lidershipi i mirë politik konsiston në ngritjen e qytetarisë në virtyt, çka ka të bëjë me dijen. Në një nga fragmentet e Gorgias, Sokrati thotë se: “udhëheqësi i mirë, që zotëron mjeshtërinë politike, ...vetëm ai që është i përgatitur t'i bëjë njerëzit më të virtytshëm dhe më të ditur, është burrë shteti” (Platone, 1991). Ai pohon:

unë besoj të jem ndër të paktit athinas, për të mos thënë i vetmi që tentoj artin e vërtetë politik. Dhe vetëm kur të ushtrohemi me virtyt, vetëm atëherë jeta mund t'i dedikohet politikës....Fjalimet që unë mbaj herë pas here nuk synojnë kënaqësinë, por atë që është më e mira” (Platone, 1991: 520-521).

Kjo mishëron edhe konceptin e idealit platonian të udhëheqësit, pikërisht atë të mbretit-filozof.

Në një farë mënyre, Platoni radikalizonte një opinion përgjithësisht dominues në Athinën demokratike: ndërsa

përdorimi i aftë i retorikës nga politikanët vlerësohej shumë, në të njëjtën kohë, shihej me skepticizëm edhe në atë masë sa mund të përdorej edhe për qëllime amorale. Gjykohej se elokuenca ishte e nevojshme për udhëheqjen politike, por ajo duhet të shoqërohej gjithmonë me gjykim të mirë, virtyt dhe *paideia* - edukim i gjere, ku retorika ishte vetëm një pjesë (Ober, 1989: 183–188).

Përveç portretizimit të figurës së demagogut e tipareve të tij, Platoni ndalet veçanërisht në rolin që masat injorante luajnë në mbajtjen në këmbë e vitalizimin e demagogëve e demagogjisë. Kjo qasje ilustron në mënyrë të qartë nga një fabul e famshme tek *Gorgias*, ku bëhet një analogji: nëse një pastiçier e një mjek do të paraqiteshin para një jurie fëmijësh dhe i pari do u premtonte atyre ëmbëlsira të dëmshme ndërsa i dyti do u propozonte dietë dhe purgativë, ai që do triumfonte lehtësisht do ishte pastiçieri (Platone, 1991). Qartësisht, pas figurës së mjekut, nuk është e vështirë të dallosh atë të Sokratit, i ekzekutuar sepse u kishte thënë bashkëqytetarëve të tij të vërteta që nuk pëlqenin t'i dëgjonin. Si një autor thellësisht antidemokratik, Platoni kërkon të mbrojë tezën se vetëm të diturit kanë të drejtë të qeverisin; “fëmijët-popull”, që dëshirojnë kënaqësitë e pastiçierit dhe mbeten të shurdhër ndaj argumenteve jo komode të mjekut, pra turma, nuk arrin të kuptojë pasojat dramatike të demagogjisë.

Edhe dialogu tjetër i Platonit tek, *Republika* (1999), kryevepra filozofike e tij, që mbahet mend për alegorinë e shpellës, për përshekrimin e një shteti ideal të drejtuar nga filozofët-mbretër, për dënimin e poetëve, etj, është gjithashtu një libër kundër demagogëve, veçanërisht e rëndësishme lidhur me debatin mbi demagogjinë në demokraci.. Në Librin IX të *Republikës*, Platoni argumenton se

njerëzit më të mirë për të qeverisur komunitetin janë ata, sjellja e të cilëve drejtohet nga arsyeja. Të tjerët, tek të cilët arsyeja është e pafuqishme, duhet t'u nënshtrohen të parëve, ashtu si fëmijët duhet t'i nënshtrohen udhëzimit të baballarëve dhe mësuesve derisa të bëhen të rritur. Në këtë mënyrë, të gjithë do t'i nënshtrohen në mënyrë të barabartë komandës së arsyes, të brendshme dhe të drejtpërdrejtë në disa, të jashtme dhe të ndërmjetësuar në të tjerët (Platoni, 1999: 374-375).

Ky realizim i roleve udhëheqëse sipas shkallëve të racionalitetit nuk ekziston në demokraci, ku pushteti është të paktën formalisht në duart e shumicës së burrave të papjekur racionalisht. Këta fëmijë-burra pra, do të jenë të ekspozuar në mënyrë të pashmangshme ndaj manipulimit demagogjik; demagogjia rezulton të jetë një instrument me dy tehe skllavërimi, sepse i ekspozon masat ndaj lajkatimit të demagogëve që u drejtohen instinkteve të tyre më të këqija dhe i detyron vetë demagogët t'i nënshtrohen presionit të këtyre instinkteve (Vegetti, 2013).

Në Librin VI të Republikës, demagogu krahasohet me stallierin e “një kafshe të madhe dhe të fuqishme” që di mënyrat për ta kënaqur dhe zbutur atë, dhe e bën këtë teknikën e tij “politike”. Sidoqoftë, kjo është një teknikë e paaftë për të dalluar atë që është e nevojshme për qëllimet e manipulimit të kafshës nga ajo që është vërtet “e nevojshme, e drejtë dhe e bukur” (Platoni 1999: 241-241).

Për sa qëllimi i diskursit demagogjik është të tërheqë numrin më të madh të bashkëqytetarëve në anën e tij, ai është shpesh i ndryshueshëm, kameleon.; i varur nga rrethanat dhe ndjenjat e audiencës, imazhet e evokuara nga demagogët ndryshojnë për të ndikuar te qytetarët dhe për të stimuluar reagime të caktuara.

Demagogët paradigmaticë si Kleoni, të përshkruar si të korrumpuar dhe të paskrupullt nga Aristofani dhe Turkididi, arrijnë të ngjallin entuziazëm, nga njëra anë duke u bërë pëlqimi i audiencës së tyre përmes lajkave, dhe, nga ana tjetër, duke nxitur instinktet më të këqija të saj. Studiuesi i njohur i antikitetit, Mario Vegetti, pohon se për Platonin, përkushtimi ndaj kënaqësive të trupit dhe dëshira agresive për vetë-afirmim mbizotërojnë te shumica e njerëzve; “Homo democraticus” drejtohet nga shpirti “impulsiv,” i dëshirave (*epithymetikón*) dhe jo nga shpirti i tij “racional” (*loghistikón*). Platoni e hodhi poshtë në mënyrë drastike parakushtin e nënkuptuar ose të qartë antropologjik të demokracisë, pra disponueshmërinë natyrore të dhuntisë intelektuale për të gjitha qeniet njerëzore (Vegetti, 2013).

Një efekt anësor, por problematik i demagogjisë, është konformizmi, siç tregon Platoni në një analizë të jashtëzakonshme në Librin VI të Republikës lidhur me “shkaqet që përdhosin karakteret” e pasojat e “korrumpimit të shpirtit” nga edukimi demagogjik sofist. Është vërtet e vështirë, pohon ai, pasi është problematike, veçanërisht për një të ri, t’i rezistojë presionit të opinionit publik të gënijer nga sofistët (i cili këtu shprehet me dallgë sharjesh dhe lëvdatash). Përballë këtij presioni, ai duhet të përshtatet, të bindet, të përulet e të përfundojë duke “gjykuar njëlloj si turma”, duke “përfutur të njëjtat shije e duke u ngjarë atyre”. Jo vetëm kaq, por aty ku bindja dështon, funksionon shtërngesa, dhuna, “turpërime, gjoba, kërcënim me vdekje” (Platoni 1999: 241).

Duket se Platoni e ekzagjeron këtu në përshkrimin e shtypjes së ashpër të demokracisë athinase, por është e qartë se ai ka në mendje dënimin e Sokratit. Dhe më shumë sesa shtërngimi i dhunshëm, problematik është presioni i konsensusit,

konformizmit të masave, imponimi i mënyrave të jetesës dhe i mendimit të përbashkët. Sigurisht, konformizmi demokratik lejon gjithashtu një larmi të madhe mendimesh dhe sjelljesh, siç e bën të qartë analiza e e Platonit në Librin VIII, por në çdo rast, këto janë mosmarrëveshje brenda demokracisë, jo kundër demokracisë (Vegetti, 2013).

Shtuar demagogjisë dhe konformizmit, e keqja tjetër e regjimit demokratik është anarkia, refuzimi për t’iu nënshtruar ligjeve dhe normave që perceptohen si të dëmshme për lirinë, kundërvënja ndaj çdo forme autoriteti, moral apo politik, përveç asaj të demagogut “udhëheqës të popullit”. Në Librin VIII të Republikës, regjimi demokratik përshkruhet si regjimi më i këndshëm, në të cilin mund të zgjedhësh lirisht lloje të ndryshme jetese dhe kënaqësi të dëshirave. Nuk ka dyshim se demokracia dhe filozofia, dhe veçanërisht filozofia sokratike, lindën si pasardhëse të shoqërisë së *polis*-it. Por ato ishin rivale, çka e dëshmoi dhe historia tragjike e Sokratit. Prandaj, Platoni e konceptoi filozofinë e tij kryesisht si një terapi për të këqijat që preknin qytetin demokratik, anarkinë e vlerave, dorëzimin e fuqisë së vendimmarrjes tekave arbitrare të shumicës së paaftë dhe demagogëve të papërgjegjshëm, mbizotërimin e interesit privat mbi të mirën publike. Për më tepër, demaskimi i demokracisë “së mitur” demagogjike prej tij, mund të lexohet gjithashtu si një kontribut në përcaktimin e kushteve për mundësinë e një regjimi të pjekur demokratik, të aftë për vetëqeverisje (Vegetti, 2013). Si një kritik inteligjent i iluzioneve të demokracisë, ai i jep pikërisht filozofisë detyrën për të ndërtuar kushtet për formën më të mirë të jetës së përbashkët, të mishëruar në ëndrrën e shoqërisë së përsosur që do të zgjidhte njëherë e mirë edhe problemin e demagogëve e demagogjisë.

Në ato demokraci ku sundon ligji nuk ka demagogë, por në krye të shtetit gjënden qytetarët më të zgjedhur (Aristoteli)

Më pak letrar se Aristofani ose Platoni, Aristoteli është i vetmi që ka zhvilluar një teori të vërtetë të qeverisjes demagogjike në antikitet, e cila mbetet aktuale për të reflektuar edhe mbi degjenerimet populiste të kohës sonë. *Politika* është vepra ku termi përdoret qartë në një kuptim të dallueshëm negativ.

Në fakt, nëse për Platonin demokracia është një regjim i pakthyeshëm devijant, Aristoteli nuk duket të shfaqë një gjykim krejt negativ mbi këtë formë qeverisjeje; nëse një demokraci mbetet brenda kufijve të ligjit ajo nuk është e qortueshme, por në atë rast kur vepron “demokracia e demagogëve” të cilët minojnë fuqinë e ligjit për ta bërë demosin sovran, demokracia degjeneron. Pra ndryshe nga Platoni, Aristoteli nuk e barazoi demokracinë me demagogjinë. Ai e trajtoi këtë të fundit të lidhur me një formë specifike të regjimit demokratik, me manifestimin më të keq të këtij regjimi, një version i radikalizuar i saj ku nuk ekziston rendi e drejtësia, një formë korrupsioni në të cilën kontribuojnë si faktorët antropologjikë ashtu edhe institucionalë.

Sipas Aristotelit, një nga karakteristikat që na lejon të identifikojmë këtë shtrembërim të demokracisë është fakti se vendimmarrja kolektive nuk merr formën mbizotëruese të ligjit, por atë të dekretit individual. Në rastet kur populli zgjedh organet e pushtetit e ata që e lakmojnë pushtetin bëhen demagogë, atëherë këta të fundit bëjnë përpjekje të mëdha që popullit t'i sigurojnë pushtet absolut, madje më të madh se të ligjeve. Formalisht, populli mban pushtetin politik, por në realitet janë demagogët ata që e ushtrojnë atë, janë ata zot i mendimit të tij, “padron i opinioneve”

të tij e populli u bindet e sovraniteti popullor është kështu i instrumentalizuar. Qeverisja përmes dekretëve është vepër e tyre duke ndikuar e zënë në grackë asamblenë demokratike. Ky është rasti kur

... autoriteti suprem i përket masës dhe jo ligjit, gjë që ndodh kur vendimet e votuara nga asambleja popullore dhe jo ligji janë sovrane (kanë fuqi të madhe). Dhe kjo është vepër e demagogëve... Në të vërtetë, ligjet duhet të ushtrojnë autoritetin e tyre në çdo rast, ndërsa magjistratët dhe qytetarët duhet të ndërhyjnë në raste të veçanta. Meqë një demokraci është një nga format e qeverisjes, është e qartë se një regjim i tillë, në të cilin çdo gjë rregullohet me vendimet e asamblesë popullore, nuk mund të jetë një demokraci në kuptimin e vërtetë të fjalës, sepse asnjë vendim nuk është universal” (Aristoteli, 2003: 53).

Aristoteli paralajmëron për rrezikun që i kanoset demokracisë kur nuk sundon ligji pasi, sipas tij, demagogët

... i akuzojnë magjistratët e thonë se populli duhet të gjykojë dhe populli i ka për zemër akuzat, por kështu dërmohen institucionet politike. Dhe ndoshta do të kishte arsye ai që mallkonte këtë pushtet të popullit, i cili nuk lë të zerë vend një kushtetutë e vërtetë, sepse atje ku nuk kanë pushtet ligjet, nuk ka kushtetutë... (Aristoteli, 2003: 54).

Por ekziston edhe një element tjetër që karakterizon këtë “demokraci demagogjike” e që Aristoteli e ve në pah: përfaqësimi popullor, si aspekt i demokracisë në këtë formë të veçantë të saj, duket sikur mishëron popullin si një tërësi e paqartë, një masë homogene:

Në qytetet ku demokracia qeveris sipas ligjit nuk ka vend për demagogët dhe qytetarët më të mirë zënë vend në pushtet, ndërsa

demagogët lindin atje ku ligjet nuk janë sovrane; atëherë populli bëhet monark i vërtetë dhe një monark i formuar nga shumica, të cilët janë qytetare, jo të marrë një nga një, por në tërësi, të gjithë së bashku....” (Aristoteli, 2003: 54).

Aristoteli kap këtë aspekt të përvojës demagogjike ku demagogu e paraqet veten si zëdhënësin autentik të vullnetit të gjithë “popullit”. Ndërsa brenda kësaj tërësie ekzistojnë qytetarë që, si individë ose si anëtarë të grupeve apo organizimeve të ndryshme, shprehin interesa, identitete dhe vizione të ndryshme, demagogu ndërton një përfaqësim mitik të popullit, si një entitet kolektiv unitar.

Demagogjia mund të bëhet një forcë negative, mund ta korruptojë demokracinë kushtetuese deri në atë pikë sa ta bëjë atë tiranike, pasi kontribuon në prishjen e ekuilibrit shoqëror dhe politik, pezullimin e sundimit të ligjit dhe minimin e mundësisë së kompromisit. Në këtë situatë, demokracia bëhet e ngjashme me tiraninë edhe në aspektin e retorikës publike. Kështu, sipas Aristotelit, gjuha instrumentalizohet plotësisht nga lajkatarët demagogë në rastin e demokracisë, nga servilët në atë të tiranisë, me qëllim fitimin e besimit të atyre në duart e të cilëve është përqendruar pushteti, përkatësisht, popullit dhe tiranit

Populli, duke u gjendur në këto kushte dhe duke qenë për këtë lloj monarku, kërkon të ushtrojë pushtetin i vetëm, duke mos pranuar autoritetin e ligjeve dhe bëhet despotik, sepse vendimet e marra nga populli bëhen për nder të lajkatarëve. Kjo demokraci bëhet e njëjtë si ajo monarki që quhet tirani. Dhe njëllojshmëria qëndron në zakonet që mbretërojnë, në shtypjen që ushtrohet mbi njerëzit më të mirë, në pozitën që fitojnë në këtë rast të demokracisë

vendimet e asambleve dhe në monarki urdhrat e tiranit, me ngjashmërinë e demagogëve dhe lajkatarëve. Në fakt, të dy këta (demagogët dhe lajkatarët) kanë fuqi të madhe ndaj padronëve të tyre: lajkatarët ndaj tiranëve dhe demagogët ndaj popullit që ka pozitë në qytet... (Aristoteli, 2003: 54).

Sipas studiuesit Lucio Bertelli, ky imazh i demos-it tiran, i udhëhequr dhe i nxitur nga demagogët, i detyrohet, më shumë sesa situatave historike të verifikueshme, traditës antidemokratike dhe veçanërisht lidhjes së ngushtë midis retorikës demagogjike me demokracinë, teorizuar nga Platoni në veprat *Gorgias* dhe *Republika* (Bertelli, 2018).

Aristoteli, në zbërthimin që i bëri fenomenit të demagogjisë, kontribuoi në mënyrë të veçantë me analizën që i bëri retorikës. Në të vërtetë, është e pamundur të injorohet rëndësia e retorikës në traditën e lashtë greke, pavarësisht nëse vlerësohej apo kritikohet, siç është rasti me vizionin sokratiko-platonik, që e konsideroi atë pseudo-shkencë. Sigurisht, një *politeia en logos*, që e bazon identitetin e vet në debat, në diskutim, në lirinë oratorike, i jepte mundësi kujtdo për të shprehur lirisht mendimet e veta në kuvend. Aristoteli i kushton një traktat specifik retorikës, duke e përcaktuar atë si artin e bindjes, por ndryshe nga mësuesi i tij Platoni, ai njih asaj një status jo tërësisht negativ dhe një shkallë të caktuar autonomie. Si art i bindjes, në vetvete retorika nuk është as e mirë e as e keq, por kjo nuk pengon që të keqpërdoret, si në rastin e demagogëve, për të joshur njerëzit e fituar për krahen e tyre. Kjo qasje ndaj saj me përdorimin instrumental, lajkatar, do i shënjojë edhe termi “demagog” konotacion negativ, një rezultat i pashmangshëm në fakt i oratorisë politike.

Sidoqoftë në veprën e tij lidhur me retorikën, risia e Aristotelit do të qëndrojë në përpjekjen e tij për ta transformuar atë nga thjesht praktikë (*ἐμπειρία*), e aftë të bindë këdo për çdo gjë, siç ishte damkosur nga tradita e mëparshme sofistike, në një *τέχνη* të vërtetë, e aftë për të mishëruar vlerën e logosit, dimensionin racional. Falë Aristotelit, retorika u bë ajo aftësi e normuar, në sajë të së cilës dikush është në gjendje të arsyetojë rreth çdo problemi të propozuar. Duke analizuar retorikën aristoteliane, studiuesi i njohur i antikitetit Giovanni Reale vlerëson se për filozofin, retorika është një metodologji bindjeje; problemi themelor i retorikës aristoteliane janë mekanizmat, domethënë strukturat logjike që mbështesin format e fjalimeve (të mesazheve) që synojnë të bindin. Në traktatin e tij *Retorika*, Aristoteli argumenton se ajo nuk duhet të jetë e bazuar në ndjenjë (nxitjes të së cilës retorët i jepnin rëndësi të madhe), por të jetë njësh me të vërtetën, drejtësinë dhe mirëdashësinë e në shërbim të tyre. Vërtet retori duhet ta kuptojë shpirtin njerëzor për të ngjallur pasion tek dëgjuesi, por më e rëndësishme është që ai të jetë në gjendje të formulojë argumente logjike (Reale, 1987: 48).

Aristoteli argumentoi se bindja retorike vepronte nëpërmjet tre mekanizmave kryesorë: *logos* (arsyetimi me argumentet e duhura), *ethos* (apelimi ndaj autoritetit, besueshmërisë dhe karakterit moral të oratorit) dhe *pathos* (nxitja e emocioneve të audiencës). Sidoqoftë ai është i kujdesshëm të tregojë se *pathos*-i, emocionet, mund të rrisin gjykimin dhe të kontribuojnë në procesin e diskutimit vetëm kur ato janë të rëndësishme për temën në diskutim. Anasjelltas, një përdorim demagogjik dhe manipulues i emocioneve në retorikë ndodh kur ato përdoren instrumentalisht, pa asnjë lidhje me temën. Edhe *ethos*-

in, Aristoteli e konsideron shumë të rëndësishëm; folësi në fakt duhet të jetë i aftë ta vërë audiencën në gjendje të duhur emocionale në mënyrë që të bindet, por duke shfaqur një qëndrim dashamirës ndaj saj, duke manifestuar shqetësimin për problematikat e situatën e saj. Nga ana tjetër, argumentimi sa më i mirë i çështjeve publike kërkon gjithashtu një proces të gjerë përvojë praktike, ku parimet e retorikës rrënjosen thellë në arsyetimin praktik të folësit, duke u integruar në *ethos*-in e tij. Madje, sipas Aristotelit, ky asimilim gradual i parimeve retorike mbi bazën e *ethos*-it formon premisën që retorika të evoluojë në një virtyt qytetar, brenda kornizës teleologjike të ndjekjes së *jetës së mirë*, e mundur vetëm në një formë të drejtë regjimi jo demagogjik. Elementi i fundit dhe ndoshta kryesor që Aristoteli identifikon për ta bërë retorikën një mjeshtëri, një art qytetar, në vend të një instrumenti demagogjike, është nënshtrimi i saj ndaj filozofisë morale dhe shkencës së politikës (Aristoteli, 2024).

Përfundime

Demagogjia është pjesë integrale e praktikës së demokracisë, për shkak të zbatimit të parimit të fjalës së lirë. Fillimisht, termat demagog, demagogji nuk nënkuptonin domosdoshmërisht një qëndrim kritik nga ana e përdoruesit të këtyre fjalëve. Platoni dhe filozofët e mëvonshëm, shkruan për demagogët në mënyrë kritike dhe përdorën termin “burrë shteti” (*politikos*) si të kundërtën e tij normative. Në *Politikën* e tij, Aristoteli argumentoi se demagogët mund të sjellin llojin e demokracisë së drejtpërdrejtë, që sot do të quhej populiste, një lloj demokracie në të cilën “turma është sovranë dhe jo ligji”. Ai gjithashtu e kuptoi demagogjinë edhe si një problem të përdorimit të gjuhës në komunikimin publik, domethënë retorikës,

nëse ajo e relativizon të vërtetën ose e shpërfill atë krejtësisht.

Demagogjia është një fenomen politik i përhapur që manifestohet përmes përdorimit të argumenteve emocionale, retorikës “mashtuese” dhe premtimeve të paplotësuara, për të fituar mbështetje popullore. Në kontekstin bashkëkohor, ky fenomen është bërë një shqetësim në rritje,

veçanërisht në një epokë të karakterizuar nga kriza ekonomike, konflikte sociale dhe polarizim politik. Për ta kuptuar plotësisht këtë fenomen, është e rëndësishme të kuptojmë origjinën e tij, karakteristikat e tij kryesore dhe pasojat që demagogjia mund të ketë në peizazhin politik dhe opinionin publik në përgjithësi; tradita e mendimit antik është burim autentik për këtë.

REFERENCAT

- Wolf, L. K. A. (2015). *Effects of Peer Influence in Adolescence* (Doctoral dissertation, UCL (University College London)).
- Aristofani. (1962). *Kalorësit*, Tiranë: Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”.
- Aristoteli. (2003). *Politika*, Tiranë: Konica.
- Aristoteli. (2024). *Retorika*, Tiranë: Shtëpia botuese: Albas
- Bertelli, L. (2018). “Aristotele democratico?”, *Teoria Politica*, 8; Annali VIII: 81-103
- Finley, M. (1962). “Athenian Demagogues”, *Past and Present*, Volume 21. Oxford: Oxford University Press.
- Lane, Melissa. (2012). “The Origins of the Statesman–Demagogue Distinction in and after Ancient Athens”, *Journal of the History of Ideas*, 73 (2):179-200
- Ober, J. (1989). *Mass and elite in democratic Athens*. Princeton University Press
- Platone. (1991) *Tutti li Scritti*, Milano: Rusconi.
- Platoni. (1999). *Republika*, Tiranë: CEU & Shtëpia e librit dhe komunikimit.
- Reale, Giovanni. (1987). *Storia della Filosofia antica Ed. VolI*, Milano: Vita e Pensiero.
- Vegetti, M. (2013). “Il paradigma in cielo e la critica alla democrazia”, in de Luise, F. (ed), *Ripensare i paradigmi del pensiero politico*, Trento, Dip. Lettere e filosofia dell’Università degli studi, 13-26.

ABSTRACT

This paper aims to reflect on a phenomenological aspect of democracy such as that of demagogy and the figure of the demagogue that has accompanied it historically, despite the specificity of different socio-political contexts in space and time. Today, when the phenomenon of populism and populist demagogues widely threatens representative democracy, it is necessary to deepen its study, as a democratic practice, which limits the concept of democracy, its true meaning and content. The analysis aims to critically restore and redefine the notion of demagogy and demagogue, relying on the approaches and insights of ancient authors, since their legacy remains important for understanding and evaluating the phenomenon and the contexts related to it. Their study allows us to trace the ideological basis of demagogy and the genesis of some fundamental and recurring issues that still remain open today, in order to prevent demagogy and undemocratic practices- capable of appearing democratic, from replacing democracy, even aiming at an autocratic power.

Keywords: *democracy, demagogue, demagoguery, rhetoric.*

INSTITUTIONAL CO-OPTATION AND THE DIMINISHED POLITICAL EFFICACY OF POST-YUGOSLAV ART¹

Jasin MEMEDI

*Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, North Macedonia
Faculty of Law*

E-mail: jmemedi0@gmail.com

ABSTRACT

This article examines the political efficacy of post-Yugoslav art through the lens of institutional co-optation. Drawing on the theoretical frameworks of Walter Benjamin, Jacques Rancière, Theodor Adorno, and Nicolas Bourriaud, it argues that the radical potential of post-Yugoslav political art is systematically neutralized by the institutional networks that simultaneously enable its visibility. Through case studies of three artists — Lana Čmajčanin, Adela Jušić, and Marina Abramović — the article demonstrates how works of genuine critical intent are absorbed into gallery circuits, international biennials, and the global art market, diminishing their capacity to intervene in political reality and reconfigure what Rancière calls the “distribution of the sensible.” The structural conditions specific to the post-Yugoslav space — including the collapse of indigenous cultural infrastructure following dissolution, the NGO-ization of civil society, and the ethno-nationalist capture of public culture — are identified as key factors producing this dynamic. Rather than resulting from individual artistic failure, institutional co-optation is shown to be a structural feature of the post-Yugoslav cultural field. The article concludes that the challenge for contemporary political art in the region is not to escape institutional mediation, which Andrea Fraser argues is ultimately impossible, but to navigate within it in ways that preserve, as much as possible, the work’s political charge.

Keywords: *post-Yugoslav art, institutional co-optation, political efficacy, distribution of the sensible, culture industry*

¹ An earlier version of this paper was presented at the 21st International & Interdisciplinary Conference, University “Fehmi Agani” Gjakova, Kosovo, May 22–23, 2026.

Jašin MEMEDI is a Political Science undergraduate at the Faculty of Law “Justinian I”, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje. His research interests include political theory, European integration, post-Yugoslav studies, and the politics of contemporary art. He has presented original research at international academic conferences and participated in European affairs programs organized by leading European universities.

Introduction

In the immediate aftermath of World War II, Yugoslav art was tasked by the state to affirm the principles of Socialist Realism and actively contribute to the construction of a new socialist society. However, this state-sanctioned plan encountered obstacles with the 1949 inaugural exhibition of the Yugoslav Association of Fine Artists, which revealed a significant divergence from Socialist Realist tenets by showcasing a wide assemblage of aesthetic and stylistic forms. Videkanić (2016) argues that Socialist Realism, unlike in the Soviet Union, was never fully rooted in ideologically pure form due to the country’s complex agrarian past and internal tensions among the federal republics. This is evident in influential figures like the Croatian writer Miroslav Krleža, who actively challenged both Western modernism and Soviet Socialist Realism, advocating for a uniquely Yugoslav revolutionary aesthetic that integrated art and revolution by addressing the specific historical subjugation and communist present of the Yugoslav peoples. This “in-between” position also gave rise to concepts like “socialist aestheticism,” which emphasized direct opposition to socialist realism and allowed for a distinctive artistic approach inspired by anti-fascist ideals and a growing sense of self-management (Bago, 2018).

The 1960s and 1970s saw a proliferation of critical and alternative practices that challenged the Yugoslav state more directly. The New Tendencies

movement promoted a utopian vision of publicly funded art as a communal spectacle in resistance to the art market, reflecting Yugoslavia’s search for a unique identity after falling out with the Soviet Union (Bousfield, 2021). This sentiment was echoed in the 1968 Belgrade student protests, where the declaration to “fight socialism with socialism” found artistic expression in films like Žilnik’s *Early Works*. Žilnik’s «partisan filmmaking» style directly countered dominant narratives by focusing on taboo subjects. His film *Uprising in Jazak* (1973) created an alternative culture of memory by presenting a “history from below” view of anti-fascism through the everyday resistance of villagers rather than heroic portrayals (Kim, 2022). This period also further developed “socialist aestheticism,” now defined by a “collective author” and a “slightly opened door” that allowed for international exchange (Bago, 2018).

The “post” in the post-Yugoslav condition became evident against this background, most clearly in the 1968 student rebellions, where a gap between the emancipatory political program of the Yugoslav state and its failed execution was exposed. From this period onward, art emerged as a compensation practice, attempting to sustain ideals the state had abandoned. Ivana Bago calls this the “a(na) estheticization” of the Yugoslav revolution, because during a period of increasing tensions among Yugoslav republics, the contemporary art scene was a rare arena where the idea of Yugoslavia still truly lived (Bago, 2007). The founding of the Belgrade Student Cultural Centre in the

aftermath of 1968 showcases how art emerged as a form of “damage-control,” prolonging the “death of revolution” with artists turning to irony, masochism, and anarchy. By the 1990s, as Yugoslavia disintegrated in war, artistic production was increasingly marked by mourning, displacement, and fractured identity, with art serving as a means of processing trauma rather than being a political force (Ilić, 2019).

Crucially, the institutional conditions that had enabled critical art practice in Yugoslavia were themselves destroyed by dissolution. Dević (2007) observes that Yugoslav artists of the New Art Practice in the 1970s were not primarily targeting the local museum and gallery system in the manner of Western institutional critique. Instead, they created parallel systems of cultural production outside official channels. These parallel systems were not attempting to reform the institution but to bypass it, yet they remained subject to absorption by the Western art world’s gravitational pull, a structural condition that the following analysis examines in detail.

This historical account provides the groundwork for the analysis that follows. I work from two theoretical premises: (1) political art, as thinkers from Walter Benjamin (1996) and Jacques Rancière (2004) have argued, must intervene effectively in political realities rather than merely represent them, and (2) as theorists like Nicolas Bourriaud (2002) and Theodor W. Adorno (2002) suggest, political art must resist commodification that risks neutralizing its critical potential. To illustrate the tension inherent in these two premises, we can contrast two ideal types of artistic practice: the work that is institutionally mediated, and the work that attempts intervention outside

official channels. However, as Andrea Fraser (2005) insists, there is ultimately no “outside” to the institution: the very networks that enable political art’s visibility also absorb and neutralize its radical potential. This paradox structures the analysis that follows. By examining the works of Lana Čmajčanin, Adela Jušić, and Marina Abramović, I argue that their radical potential is systematically neutralized by the institutional networks within which they must operate, not through individual failure but through structural conditions specific to the post-Yugoslav space.

Political Art in Post-Yugoslav Contexts

Contemporary art in the post-Yugoslav region often carries explicitly political themes, but its practical efficacy is to be questioned. Rancière (2004) insists that true politics interrupts the given “distribution of the sensible,” bringing the excluded into visibility. This makes the present network that artworks operate in much more important than how they go down in history, as the immediate goal of such art should be to disrupt the distribution of the sensible. Adorno and Horkheimer (1944/2002) warned that the culture industry will “package works of art like political slogans” and press them upon a reluctant public at reduced prices, aiming to neutralize any radical potential. Bourriaud (2002) similarly observed that today’s global art market and institutions tend to absorb dissent into a tame, marketable “relational” form.

In this light, I argue that much post-Yugoslav political art, whether by intent or necessity, ends up entangled in institutional and commodified networks, diminishing its revolutionary potential. Unlike

interventionist models which operate through unsanctioned action outside official channels, post-Yugoslav political art is predominantly circulated through galleries, biennials, and activist NGO-ization, what Rancière (2004) would see as part of the existing “distribution of the sensible.” The result is that even deeply critical works with genuine revolutionary expressions risk acting like Adorno’s “political slogans” dressed up for consumption. Fraser’s (2005) insistence that there is no outside to the institution further underscores the paradox: post-Yugoslav political artists cannot simply refuse the institutional circuit, because refusal itself is institutionally constituted and absorbed. In practice, many such works primarily reach international art audiences or intellectual circles, while the communities they purportedly represent remain disengaged and alienated. As Adela Jušić herself notes, local audiences in Bosnia are “more drawn to commercial events or those connected to questions of national identity” (cited in Hamzić, 2015), while the feminist and anti-war art produced by Jušić and her peers goes largely unnoticed. Bičakčić’s (2025) review of Hošić’s comprehensive account of Bosnian cultural life from 1990 to 2020 corroborates this structurally, documenting the collapse of cultural institutions along ethnic lines and the absence of any coherent national framework capable of supporting non-nationalist artistic practice. As I examine the case studies below of Lana Čmajčanin, Adela Jušić, and Marina Abramović, I consider both the radical intentions behind each project and the reality of how it was received or appropriated. I ask: did these works manage to reconfigure the sensible order, or were they reabsorbed into a sanitized cultural economy?

Lana Čmajčanin’s Blank Maps

Lana Čmajčanin’s work exemplifies the attempt to use art to challenge official historical narratives. In her series *Blank Maps* (2016–2018), Čmajčanin overlays 32 maps spanning 551 years of Bosnia’s territorial shifts, visually erasing fixed borders to expose their contingency. Jelena Petrović (2019) explains that Čmajčanin’s project “calls into question the geopolitical historicizing of Bosnian borders, as well as the systemic fabrication of historical and geopolitical truths.” By making visible the flow of borders, the work’s aim is to subvert the linear telling of history that underpins nationalist ideology. In theory, this is a powerful intervention: it aligns with a Rancièrean gesture, seeking to interrupt the dominant distribution of the sensible (here, static national narratives) by revealing repetitive patterns of political control (Rancière, 2004).

However, the effective political intervention of *Blank Maps* can be questioned precisely because it exists firmly within the sphere of institutional art. Čmajčanin’s work, while conceptually acute, has been exhibited in formal art institutions, including the Moderna galerija in Ljubljana (Trebušak, 2014). Within these circuits, its critique risks being apprehended as an aesthetic object rather than a force for social change. As Bourriaud (2002) would note, such globalized exhibitions can transform resistance into a polished presentation, effectively post-producing it for institutional audiences. Indeed, Petrović’s (2019) commentary on *Blank Maps* enthusiastically frames it as part of a “zone of revolutionary thinking and political consciousness,” but one senses this is a theoretical aspiration rather than a practical outcome. The fact remains that *Blank Maps*’ archive-

like format primarily educates already sympathetic viewers about historical nuance. To reach a broad Bosnian public is almost impossible because, in Rancière's terms, the supplementary viewpoint is still mediated through elite channels which he calls the "police order" (Rancière, 1999). The boundaries between art and political education blur, but power relations are largely untouched.

Adela Jušić's *The Sniper*

Adela Jušić's video and performance works masterfully examine topics including gender, memory, and war trauma. Works like *The Sniper* (2007) use personal narratives to humanize conflicts in a way that analytical history does not. In *The Sniper*, Jušić recalls the diary of her father, a Bosnian Army sniper killed in Sarajevo, while a red target slowly obscures a photograph, eventually covering her father's eye (Ferrini, 2013). Ferrini (2013) remarks that Jušić introduces "a personal reference" to contrast the statistic-based "practice of counting and listing casualties," underlining the thesis that "every casualty leaf behind a story and a family." The portrayal is intentionally didactic and emotional, since Jušić intends for the audience to confront the human reality behind the numbers, thereby questioning the sanitized war narratives that dominate public discourse.

On the intended level, *The Sniper* is a potent piece of art. It pursues Rancièrean emancipation by insisting that victims and survivors, the previously inaudible, be recognized in our common memory (Rancière, 2009). This piece does interrupt the usual war narrative by making the observer share the daughter's perspective on loss. Purić (2022), writing on feminist artistic organizing in the

post-Yugoslav region, situates Jušić's broader practice within a structural condition where post-Yugoslav feminist art is systematically displaced from local institutional contexts, circulating internationally as testimony about the region rather than intervention within it.

Yet the actual political effect appears limited. Jušić reports that such works mostly circulate outside Bosnia. She claims that Bosnian mainstream art is represented by "folk festivals and other cultural activities associated with ethnicity, religion, and nationality, while non-commercial independent art cannot get the support of institutions or the media" (cited in Hamzić, 2015). The structural conditions Jušić describes are not unique to her practice. Bičakčić (2025) documents how Bosnian cultural institutions have been systematically hollowed out through ethnic fragmentation and the absence of cultural jurisdiction at the national level, producing an environment in which feminist and critical art practices find no sustainable domestic institutional support. Meanwhile, within Bosnia, dominant memory politics remain shaped by nationalism and patriarchy. As Majstorović (2016) argues, post-war Bosnia experienced "armed patriarchy" and a wave of social re-patriarchalization that marginalized women, erased partisan women from public memory, and left women mostly absent from the public sphere. This climate, further reinforced by ethno-nationalist elites, means that feminist voices and interventions struggle to achieve mainstream visibility.

This lack of visibility has transformed the desired effects of Jušić's work: she now sees her pieces as "small personal victories" and links them to the "global struggle against any kind of oppression" (Meaker, 2015). This approach upholds

an idealistic idea of art networks, where artists feel their works contribute to some form of “autonomous global network of struggle.” However, such small personal victories risk being absorbed by the academic-art world circuit, where they are widely praised in international art publications but uncertain in their reach to ordinary Bosnian citizens. While Jušić’s art operates with institutional sanction (exhibitions, grants, publications), her works cannot move beyond what is already prescribed, making them vulnerable to Adorno’s critique of commodification (Adorno & Horkheimer, 1944/2002). The strong emotional content that moves critics could indeed be powerful, but if it only reaches academia or a resigned and indifferent public, its affective force diminishes significantly.

Marina Abramović’s *The Artist Is Present* & Balkan Baroque

Marina Abramović’s career trajectory embodies the tension between radical intention and institutional co-optation. An icon of performance art, Abramović developed her ideas in the experimental 1970s Yugoslav scene (in collaboration with Ulay), producing raw endurance pieces meant to break audience-artist boundaries. Her early work had an anti-establishment ethos, testing vulnerability rather than entertainment. But by the 2000s, Abramović had become a global art star. Her 2010 *The Artist Is Present* performance at MoMA, where she silently sat across from hundreds of spectators, became world-famous, widely hailed as a profound experiment in human connection (Hynes, 2016).

Yet even this seemingly simple exchange was transformed into a commodified event. Nikitovich (2012)

argues that Abramović’s work, once a site of genuine performative potential, became subsumed by the institutional machinery of the art world, a process she traces through Abramović’s controversial framework of “re-performance,” which Abramović applied in projects like *Seven Easy Pieces* (2005) and the MoMA retrospective. Adorno’s insights apply directly: at MoMA, Abramović attracted high-velocity and commercialized visitors who came more for the sensation than for political insight, enacting what Adorno and Horkheimer (1944/2002) characterized as the culture industry’s capacity to transform even genuine vulnerability into spectacular consumption. Hynes (2016) provides a sociological analysis of the work’s reception that confirms this dynamic, demonstrating how the intimacy of the encounter was mediated and ultimately contained by the institutional apparatus of MoMA itself. What was intended as a vulnerable, empowering encounter was consumed as viral content.

This is even more evident in her work *Balkan Baroque* (1997), a durational performance at the Venice Biennale where Abramović spent days washing heaps of bloody cow bones. By obsessively cleaning each bone, Abramović enacted a futile attempt to purify the horror of war by washing blood off bones as an impossible action because, as she states, “you never fully clean away the memory of the killing” (Parr, 2021). It was awarded the Golden Lion and hailed internationally as a universal statement on war and guilt. Abramović later reflected that it was “the most political piece” she made, inspired by her shame about the Yugoslav wars (Parr, 2021). The piece’s acclaim, however, raises a critical tension: a deeply rooted act of refusal, a mourning that cannot end, was circulated as an art commodity.

While it powerfully depicts atrocity, its final form is a prestigious art object, seen by international audiences removed from its local context. Abramović notes the work's image can be taken to symbolize other violence, making it universal but abstracting it from Yugoslavia's specifics. The endless cleaning thus became a spectacle consumed globally.

This shift towards institutional acceptance was materialized in her philosophy of "re-performance." Abramović argued that re-performance was necessary to prevent historical works from "dying," comparing it to a musician interpreting a classical score (Abramović, 2005). However, this framework drew sharp criticism for imposing a capitalist logic of ownership and commodification onto an art form whose political potential, as theorist Peggy Phelan argues, lies in its ephemeral nature and resistance to being transformed into a marketable object (cited in Nikitovich, 2012). Carrie Lambert-Beatty further criticized this approach for its elitism and for "closing down the potentiality of performance" by glorifying the artist and restricting the audience's role (cited in Nikitovich, 2012).

Abramović's subsequent career only reinforces this pattern. She teaches workshop methods at the Marina Abramović Institute and lectures in art schools. Her brand as "the grandmother of performance art" means that any subversive edge she once had is now part of a comfortable legacy (Nikitovich, 2012). Thus, Abramović's works prove Adorno's warning: as soon as art enters the culture industry, it is "neutralized." The "weapons" of her art, which includes endurance, shock, and intimacy, become museum-approved exhibitions. As Adorno observes, art then tends to mirror the system, which in Abramović's case turned

into a celebration of the spectacle of pain itself: "tragedy, included in society's calculations and affirmed as a moment of the world, becomes a blessing" (Adorno & Horkheimer, 1944/2002: 122).

Conclusion

The analysis of Čmajčanin, Jušić, and Abramović reveals a consistent pattern: the radical potential of these works is systematically neutralized by the very institutions that give them visibility. Čmajčanin's *Blank Maps*, despite its powerful critique of nationalist historiography, operates within the boundaries of the gallery, where its message is often appreciated as aesthetic form rather than a catalyst for political intervention. Jušić's deeply personal and emotional work, *The Sniper*, intended to disrupt patriarchal war narratives, is largely excluded from its local Bosnian context and absorbed into international art spaces, where it illustrates a struggle without actively instigating it. Most clearly, Abramović's journey from the raw vulnerability of her earlier works to the spectacular, commodified events at MoMA and Venice demonstrates Adorno's warning: the culture industry packages even the most traumatic works for consumption (Adorno & Horkheimer, 1944/2002).

This pattern could lead one to question whether it is reasonable to expect art to lead tangible social change. To demand that art retreat into mere "aesthetic formalism" is to deny the potential role that thinkers from Benjamin to Jameson argue is its modern function. Jameson's (1984) concept of cognitive mapping, in particular, provides a crucial point: art must strive to provide the tools to understand our position within the

complex global capitalist system. The failure of these works is not that they failed to overthrow a government, but that they largely failed to create a new distribution of the sensible for their intended audiences. In other words, these artworks lost their status of political importance; they underwent a political death, leaving behind only the “pure form” of subjectivism.

Yet the deeper structural problem, as Fraser (2005) insists, is that there is no “outside” to the institution from which political art might operate in purity. This cannot be simply seen as the failure of individual artists or curators, but rather as a structural feature of the post-Yugoslav cultural field, shaped by the collapse of indigenous cultural infrastructure after

dissolution, the NGO-ization of civil society, and the ethno-nationalist capture of public culture. These conditions do not merely constrain post-Yugoslav political art from outside; they actively produce the institutional circuits through which such art must pass to achieve visibility at all. The challenge for contemporary political art in the post-Yugoslav space and beyond is therefore not to find an exit from the institution but to navigate within it in ways that preserve, as much as possible, the political charge that institutional absorption perpetually threatens to dissolve. Whether such navigation is possible, and what it would look like in practice, remains the most urgent open question for the field.

REFERENCES

- Abramović, M. 2005. “Back to the classics: Interview on her reperformances at the Guggenheim.” *The Art Newspaper*, November 1. <https://www.theartnewspaper.com/2005/11/01/interview-with-marina-abramovic-on-her-reperformances-at-the-guggenheim-back-to-the-classics> (accessed June 12, 2026).
- Adorno, T. W. 2002. *Aesthetic Theory* (R. Hullot-Kentor, Trans.). New York: Continuum. (Original work published 1970).
- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. 2002. *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (E. Jephcott, Trans.). Stanford: Stanford University Press. (Original work published 1944).
- Bago, I. 2007. “First as Yugoslav revolution, then as post-Yugoslav art history and anaestheticization around 1968 and now.” *Mezosfera*. <http://mezosfera.org/first-as-yugoslav-revolution-then-as-post-yugoslav-art-history-and-anaestheticization-around-1968-and-now1/> (accessed June 12, 2026).
- Bago, I. 2018. “Inheriting the Yugoslav century: Art, history, and generation.” https://monoskop.org/images/4/4e/Bago_Ivana_Inheriting_the_Yugoslav_Century_Art_History_and_Generation_2018.pdf (accessed June 12, 2026).
- Benjamin, W. 1969. “The work of art in the age of mechanical reproduction” (H. Zohn, Trans.). In H. Arendt (Ed.), *Illuminations*. New York: Schocken Books. (Original work published 1935). <https://web.mit.edu/allanmc/www/benjamin.pdf> (accessed June 12, 2026).
- Bičakčić, A. 2025. “The image of crisis: Cultural and artistic circumstances in Bosnia and Herzegovina (1990–2020).” [Review of the book *Slika krize* by I. Hošić.] *ARTMargins Online*, March 29. <https://artmargins.com/the-image-of-crisis-cultural-and-artistic-circumstances-in-bosnia-and-herzegovina-1990-2020/> (accessed June 12, 2026).
- Bourriaud, N. 2002. *Relational Aesthetics* (S. Pleasance & F. Woods, Trans.). Dijon: Les Presses du Réel.

- Bourriaud, N. 2005. *Postproduction: Culture as Screenplay: How Art Reprograms the World* (J. Herman, Trans.). New York: Lukas & Sternberg.
- Bousfield, J. 2021. "Behind the Yugoslav art movement that predicted the birth of digital art." *New East Digital Archive*, October 27. <https://www.new-east-archive.org/features/show/13223> (accessed June 12, 2026).
- Dević, A. 2007. "To criticize, charge for services rendered, and be thanked." *Transversal*. <https://transversal.at/transversal/0208/devic/en> (accessed June 12, 2026).
- Dimitrakaki, A. 2021. "Early works as the social reproduction of the revolution's failure." In A. Majaca, R. O'Reilly & J. Vesić (Eds.), *Feminist Takes: Early Works by Želimir Žilnik* (pp. 112–124). Berlin: Sternberg Press.
- Ferrini, A. 2013. "Adela Jušić – The Sniper." *Mnemoscape*, June 19. <https://mnemoscape.wordpress.com/2013/06/19/adela-jusic-the-sniper/> (accessed June 12, 2026).
- Fraser, A. 2005. "From the critique of institutions to an institution of critique." *Artforum*, Vol. 44, No. 1, pp. 278–286.
- Hamzić, A. 2015. "Patriarchal Bosnia turns blind eye to feminist art." *Balkan Insight*, June 3. <https://balkaninsight.com/2015/06/03/patriarchal-bosnia-turns-blind-eye-to-feminist-art/bi/all-balkan-countries/> (accessed June 12, 2026).
- Hynes, M. 2016. "Public sociology for an emergent people: The affective gift in Marina Abramović's *The Artist Is Present*." *The Sociological Review*, Vol. 64, No. 4, pp. 805–820.
- Ilić, M. 2019. "Post-Yugoslav art in the 'gorges of the Balkans'." Doctoral dissertation, University College London. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10087652/> (accessed June 12, 2026).
- Jameson, F. 1984. "Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism." *New Left Review*, Vol. 146, pp. 53–92.
- Kim, G. 2022. "In a partisan way": Želimir Žilnik's Uprising in Jazak and the reconstruction of antifascist memory from below." *Studies in Eastern European Cinema*, Vol. 13, No. 3, pp. 272–287.
- Majstorović, D. 2016. "(Un)doing feminism in (post-)Yugoslav media spaces." *Feminist Media Studies*, Vol. 16, No. 6, pp. 1093–1108.
- Meaker, M. 2015. "Using art to move forward after Bosnia's legacy of mass rape." *VICE*, November 23. <https://www.vice.com/en/article/using-art-to-move-forward-after-legacy-of-mass-rape/> (accessed June 12, 2026).
- Nikitovich, M. 2012. "Performance art as capital commodity: Marina Abramović's use of re-performance." Undergraduate thesis, Smith College. <https://www.academia.edu/6515811/> (accessed June 12, 2026).
- Parr, A. 2021. "Marina Abramović on the art of encountering the body." *Literary Hub*, March 22. <https://lithub.com/marina-abramovic-on-the-art-of-encountering-the-body/> (accessed June 12, 2026).
- Petrović, J. 2019. "Post-Yugoslav art: Beyond social utopia." *Springerin*, No. 1. <https://www.springerin.at/en/2019/1/postjugoslawische-kunst-jenseits-der-sozialutopie/> (accessed June 12, 2026).
- Purić, B. 2022. "Live solidarity: Art workers and feminist artistic organizing in the post-Yugoslav region." *ARTMargins Online*, November 30. <https://artmargins.com/live-solidarity/> (accessed June 12, 2026).
- Rancière, J. 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy* (J. Rose, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rancière, J. 2004. *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible* (G. Rockhill, Trans.). New York: Continuum.
- Rancière, J. 2009. *The Emancipated Spectator* (G. Elliott, Trans.). London: Verso.
- Trebušak, A. 2014. "Blank Maps." Curatorial text, KC Tobačna 001, Ljubljana. <https://www.lanacmajcanin.com/library/item/109->

- blank-maps-by-alenka-trebusak-2014 (accessed June 12, 2026).
- Videkanić, B. 2016. "Yugoslav postwar art and Socialist Realism: An uncomfortable relationship." *ARTMargins*, Vol. 5, No. 2, pp. 3–26.
- Vesić, J. 2021. "Burn baby burn: The problems of allegory as artistic strategy." In A. Majaca, R. O'Reilly & J. Vesić (Eds.), *Feminist Takes: Early Works by Želimir Žilnik* (pp. 240–262). Berlin: Sternberg Press.
- Zapperi, G. 2021. "Automatons of the revolution." In A. Majaca, R. O'Reilly & J. Vesić (Eds.), *Feminist Takes: Early Works by Želimir Žilnik* (pp. 134–144). Berlin: Sternberg Press.

LABOUR MARKET INCLUSION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN ALBANIA: BARRIERS, POLICY GAPS, AND INSTITUTIONAL CHALLENGES

Blerta DRENOFCI

LOGOS University College Tirana, Albania

E-mail: blerta.drenofci@kulogos.edu.al

Marinela PANE

LOGOS University College Tirana, Albania

E-mail: marinela.pane@kulogos.edu.al

ABSTRACT

This study examines the labour market participation and employment of persons with disabilities in Albania, with a focus on identifying structural and institutional barriers, assessing the effectiveness of existing policy measures, and exploring opportunities for improving labour market inclusion. The study adopts a mixed-methods research design, combining qualitative and quantitative approaches to provide a comprehensive analysis of both labour demand and labour supply dynamics. Qualitative data were collected through desk research, focus groups, and semi-structured interviews with employers and employment agencies, while quantitative data were gathered through structured surveys administered to persons with disabilities and companies. The integration of these methods allows for triangulation of findings and enhances the robustness of the analysis. The results reveal persistent gaps between policy design and implementation, limited effectiveness of employment quotas and support measures, and low engagement of employers in inclusive hiring practices. On the supply side, persons with disabilities face significant barriers related to education, skills, and access to vocational training, as well as disincentives linked to social protection systems. The results further highlight a structural mismatch between labour demand and supply, further amplified by weak institutional capacity and insufficiently inclusive employment services. This study contributes to the existing body of literature by providing one of the few empirical analyses

of disability employment in a Western Balkan context, with a focus on Albania. It offers new insights into the interaction between structural, institutional, and individual factors shaping labour market outcomes for persons with disabilities in a transition economy. The findings highlight important policy implications, emphasizing the need for coordinated approaches that actively support participation in the labour market.

Keywords: *disability employment; UNCRPD; labour market participation; employment quotas; vocational education and training; social protection.*

Dr. Blerta DRENOFCI is Executive Director of the Albanian Disability Rights Foundation (ADRF). She has devoted her efforts for last 18 years at the Albanian Disability Rights Foundation, to the activities in advocacy and lobbying for disability related policy and legislation adoption and implementation and also offering of supportive services for people in need throughout the country. She has directed ADRF in several important legal initiatives, like improvements in electoral code etc. She has an PhD in Social Sciences and has an academic background, being a teacher of University of Tirana since 2013 on subjects such as Project Cycle Management, Organizational Behavior and Development of NGOs. She also has been the leader and the author of a lot of studies in the field of social policies in and outside the country. During the years 2015-2020, she has been involved in the development of the new criteria for the bio-psycho-social assessment of disability in Albania as well as its related administration in the State Social Services through a contract with the World Bank and the Ministry of Social Welfare and Youth.

Marinela PANE – is PhD Candidate and a lecturer in Social Work with extensive experience in academia, research, project management, and community-based healthcare services. Currently affiliated with LOGOS University College and Ryder Albania Association, focusing on palliative care, social policy, EU-funded projects, and capacity building initiatives in Albania and the Western Balkan.

Introduction

Despite recent improvements in labour market policies, labour market participation of persons with disabilities in Albania continues to present significant challenges for employment services due to weak law enforcement, bureaucracy, and lack of information among both employers and prospective employees. The latest Census indicates that approximately 6.5% of the adult population in Albania are persons with disabilities (INSTAT, 2023). Among them, around 60% are of working age and face significant barriers to social and economic inclusion.

When it comes to inclusion, the Government of Albania has outlined its priorities in several key policy and legal documents. These include the National Employment and Skills Strategy 2023–2030, which emphasizes the integration of persons with disabilities into the labour

market and skills development (Ministry of Finance and Economy, 2023); the National Action Plan for Persons with Disabilities 2021–2025, which aims to increase labour market participation and promote equal opportunities (Government of Albania, 2021); and the National Strategy on Social Protection 2024–2030, which focuses on strengthening support mechanisms such as the Employment Social Fund (Government of Albania, 2024).

The ratification of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD) by Albania represents a significant milestone in safeguarding the rights of persons with disabilities, including the right to work in an inclusive and accessible environment (United Nations, 2006, Article 27). In addition, Law No. 15/2019 “On Employment Promotion” introduces a quota system requiring employers to hire persons with disabilities or contribute

financially to the Social Employment Fund (Government of Albania, 2019).

These legal and policy developments demonstrate that Albania, as a country in democratic and economic transition, has made progress in aligning its framework with European Union standards. However, persistent socio-economic challenges, such as high unemployment, low labour force participation, and structural inequalities, continue to disproportionately affect persons with disabilities. Existing studies confirm that persons with disabilities remain underrepresented in the labour market, facing barriers such as discrimination, inaccessible infrastructure, limited access to education and vocational training, and insufficient employer incentives (European Commission, 2024; UNDP, 2021).

Vocational education and training, which is generally considered a key pathway to employment, remains largely inaccessible to persons with disabilities in Albania. According to administrative data from the National Agency for Employment and Skills (NAES), only 242 students with disabilities were enrolled in public vocational schools in the 2025–2026 academic year, representing approximately 1% of total enrollments (MoHSW, 2026), reflecting structural and cultural barriers that limit access and contribute to low participation and high dropout rates among persons with disabilities (UNDP, 2021).

At the same time, Albania's economy is undergoing structural transformation driven by digitalization and innovation, requiring new skills such as digital literacy, critical thinking, and adaptability (World Bank, 2020; European Commission, 2023). However, these opportunities remain largely inaccessible to persons with disabilities due to persistent structural and institutional barriers (OECD, 2022;

ILO, 2023). Entrepreneurship also remains underdeveloped among persons with disabilities due to limited access to finance, skills, and support networks (OECD/European Commission, 2023; UNDP, 2021).

The Social Employment Fund (SEF), foreseen as a key mechanism to support employment and skills development for persons with disabilities, has not yet been fully operationalized, despite its legal basis (Government of Albania, 2019). Monitoring reports on the implementation of the National Action Plan for Persons with Disabilities indicate delays in operationalizing key financial and institutional mechanisms, reflecting broader implementation challenges and institutional bottlenecks that hinder effective policy delivery (Ministry of Health and Social Welfare, 2026).

Due to the lack of comprehensive labour market statistics on persons with disabilities, their employment situation is primarily assessed through administrative data on registered job seekers. In the year 2024, 3,130 persons with disabilities were registered as job seekers, of whom 1,407 were women. In 2025, this number increased to 3,428, with 1,614 women. However, employment outcomes remain limited, with only 379 persons employed in 2024 and 244 in 2025 (MoHSW, 2025).

In comparison, data that are regularly gathered and reported from the European Union show that only about 51% of persons with disabilities are employed, compared to 75% of persons without disabilities, highlighting a significant employment gap (European Commission, 2023). Persons with disabilities are also overrepresented among inactive populations due to barriers such as inaccessible workplaces, lack of reasonable accommodation, and incompatibility

between employment and disability benefits (OECD, 2022).

This study examines the labour market participation and employment of persons with disabilities in Albania, with a focus on identifying structural and institutional barriers, assessing the effectiveness of existing policy measures, and exploring opportunities for improving labour market inclusion. The study adopts a mixed-methods research design, combining qualitative and quantitative approaches to provide a comprehensive analysis of both labour demand and labour supply dynamics. Qualitative data were collected through desk research, focus groups, and semi-structured interviews with employers and employment agencies, while quantitative data were gathered through structured surveys administered to persons with disabilities and companies.

The results reveal persistent gaps between policy design and implementation, limited effectiveness of employment quotas and support measures, and low engagement of employers in inclusive hiring practices. On the supply side, persons with disabilities face significant barriers related to education, skills, and access to vocational training, as well as disincentives linked to social protection systems. The results further highlight a structural mismatch between labour demand and supply, further amplified by weak institutional capacity and insufficiently inclusive employment services.

Literature Review

Existing literature provides strong evidence that labour market exclusion of persons with disabilities is a persistent and structural phenomenon across both developed and transition economies. Across OECD countries, persons with

disabilities have significantly lower employment rates compared to those without disabilities, with an average gap of approximately 27 percentage points (OECD, 2022). Moreover, they are more likely to be unemployed, inactive, or engaged in precarious and low-paid work, reflecting systemic disadvantages in accessing and retaining employment (ILO, 2023; OECD, 2022). These findings are consistent with earlier empirical studies demonstrating long-standing labour market disparities for persons with disabilities (Schur, Kruse, & Blasi, 2013; Pagán, 2007).

A growing body of literature emphasizes that disability employment outcomes are shaped by a combination of supply-side and demand-side factors. On the supply side, lower levels of education, limited access to vocational education and training, and skills mismatches significantly reduce employability among persons with disabilities. Evidence suggests that nearly half of persons with disabilities have low literacy and numeracy skills, which directly affects their labour market participation (OECD, 2022). Research further confirms that human capital deficits play a central role in explaining employment gaps (Jones, 2008). At the same time, on the demand side, employer-related barriers, such as discrimination, lack of awareness, and insufficient workplace accommodations, continue to limit hiring opportunities (World Bank, 2021; ILO, 2023). Empirical evidence further indicates that negative employer perceptions and biases remain a key determinant of employment exclusion (Kaye, Jans, & Jones, 2011).

Existing studies highlight that disability inclusion requires a systemic and cross-sectoral approach. The Global Disability Inclusion Report (UNICEF et al., 2025) underscores that effective

inclusion depends not only on legal frameworks but also on adequate financing, institutional coordination, and the active involvement of multiple stakeholders, including governments, the private sector, and civil society. This aligns with broader theoretical approaches emphasizing that disability inclusion is embedded within social, economic, and institutional systems rather than being an isolated labour market issue (Mitra, 2006).

Another key theme in the literature concerns the role of social protection systems. While disability benefits are essential for income security, several studies suggest that poorly designed schemes may create disincentives to work, particularly when benefits are withdrawn upon employment (OECD, 2022; ILO, 2023). Empirical research supports this argument, showing that benefit structures can influence labour supply decisions and reduce employment incentives among persons with disabilities (Autor & Duggan, 2003; Bound & Burkhauser, 1999). This highlights the need for “activation-oriented” policies that balance income support with incentives for labour market participation.

In the context of transition economies, including countries in South-Eastern Europe, the gap between policy design and effective implementation has been widely documented. Despite the existence of progressive legal frameworks aligned with international standards, enforcement often remains weak and fragmented due to institutional and structural constraints (European Commission, 2024; Greve, 2009).

In the specific context of Albania, existing studies provide empirical evidence that complements the broader international findings. Research indicates that, despite the existence of anti-discrimination

legislation and employment promotion policies, labour market outcomes for persons with disabilities remain limited, and comprehensive national data are still lacking (European Commission, 2024). Studies also show that persons with disabilities face multiple barriers, including limited access to education and VET, inadequate employment services, and infrastructural inaccessibility (UNDP, 2021). Furthermore, the absence of detailed and disaggregated data limits the ability of policymakers to design targeted interventions and effectively monitor outcomes (OECD, 2022; World Bank, 2021). Empirical studies confirm that quota systems alone are insufficient unless combined with active labour market policies and employer incentives (Eichhorst, Hinte, & Rinne, 2016).

Theoretical Framework

The analysis of labour market inclusion of persons with disabilities in this study is grounded in three complementary theoretical perspectives: the social model of disability, the human capital theory, and the labour market segmentation theory. Each of these perspectives captures a different dimension of exclusion, allowing for a more nuanced understanding of how barriers are produced and sustained across institutional, economic, and social contexts.

The social model of disability provides a foundational framework for understanding disability not merely as an individual impairment, but as a socially constructed phenomenon shaped by environmental, institutional, and attitudinal barriers (Oliver, 1990; Mitra, 2006). While the social model of disability remains foundational (Oliver, 1990), more recent scholarship emphasizes disability inclusion as an interaction between institutional

barriers, accessibility, and labour market structures (Shakespeare, 2018; OECD, 2022). This shifts the focus from deficits at the individual level to the structural conditions that restrict participation, including inaccessible workplaces, rigid employment practices, and the absence of reasonable accommodation

Human capital theory offers insights into the role of education, skills, and productivity in shaping employment outcomes (Becker, 1964). From this perspective, lower employment rates among persons with disabilities can be partly explained by differences in educational attainment, vocational training, and work experience. These disparities are not only the result of individual circumstances, but also reflect systemic barriers within education and training systems, including limited accessibility, lack of tailored support, and early exclusion from formal learning pathways. Empirical evidence shows that limited access to education and skills development opportunities significantly reduces employability among persons with disabilities (Jones, 2008).

Labour market segmentation theory highlights how labour markets are divided into distinct segments, with disadvantaged groups often confined to secondary, low-quality jobs characterized by low wages, instability, and limited career progression (Doeringer & Piore, 1971). Persons with disabilities are frequently overrepresented in such segments due to structural inequalities and discriminatory hiring practices. This perspective helps explain not only exclusion from employment, but also the quality of jobs available to persons with disabilities, which are often precarious and offer limited pathways for progression.

In addition to these frameworks, the concept of *activation-oriented welfare policies*

is relevant for understanding the interaction between social protection systems and labour market participation. Activation approaches emphasize the importance of aligning income support with incentives for employment, encouraging individuals to participate in the labour market while maintaining adequate social protection (OECD, 2022; ILO, 2023). In practice, however, the design of such systems can produce unintended effects. In cases where disability benefits are withdrawn upon employment, such systems may create disincentives to work, reinforcing labour market exclusion.

This study draws on these perspectives to examine how labour market exclusion is shaped by the interaction between structural barriers, institutional arrangements, and individual circumstances. The focus is not limited to identifying deficits in skills or participation, but extends to the broader systems that regulate access to employment, including education, social protection, and employer practices. In the Albanian context, where support systems remain fragmented and opportunities for inclusive employment are limited, this combined analytical lens makes it possible to capture both the constraints faced by persons with disabilities and the conditions under which more inclusive labour market participation could be achieved.

Despite the growing international literature on disability and labour market inclusion, empirical studies focusing specifically on the Albanian context remain limited. Existing research in Albania has primarily concentrated on broader issues of social inclusion, education, and legal frameworks, while relatively little attention has been given to the interaction between labour market demand and supply, employer practices, and the effectiveness of labour market policies for

persons with disabilities. This gap in the literature highlights the need for more context-specific empirical studies capable of informing inclusive labour market policies and institutional reforms in Albania.

This study contributes to the literature in three ways. First, it provides one of the few empirical analyses of labour market inclusion of persons with disabilities in Albania. Second, it combines labour demand and labour supply perspectives through a mixed-methods approach. Third, it offers policy-relevant evidence on the implementation gap between disability employment policies and labour market outcomes in a transition economy.

Materials and Methods

This study analyzes the labour market participation and employment of persons with disabilities in Albania, with a particular focus on identifying key barriers to inclusion, assessing the effectiveness of existing policy measures, and exploring opportunities for improving labour market outcomes. In this context, the study is guided by four main research questions: (i) What are the main structural, institutional, and individual barriers affecting the employment of persons with disabilities in Albania? (ii) How effective are existing policy measures, including employment quotas and active labour market programs, in promoting labour market inclusion of PWDs? (iii) What are the perceptions and practices of employers regarding the employment of persons with disabilities? and (iv) What policy interventions could enhance the inclusion of persons with disabilities in the Albanian labour market?

The study adopts a mixed-methods research design, combining qualitative and quantitative approaches in order to provide a comprehensive understanding

of both labour demand and labour supply dynamics. The integration of these methods enables the triangulation of findings and enhances the validity and reliability of the results (Creswell & Plano Clark, 2018).

Data collection involved both qualitative and quantitative components. Qualitative data were gathered through desk research, including a review of policy documents, legislation, and existing reports related to disability and employment, as well as through two focus group discussions, one with employed persons with disabilities and one with employers. In addition, in-depth semi-structured interviews were conducted with 10 company representatives employing persons with disabilities and 3 private employment agencies. This qualitative component aimed to capture perceptions, experiences, and institutional practices related to disability inclusion in the labour market.

Quantitative data were collected through structured questionnaires administered to two groups, including 56 job seekers with disabilities and 177 companies, of which 77 were located in Tirana and 100 in Shkodra. These data provide insights into employment patterns, employer behavior, and the barriers faced by persons with disabilities in accessing and maintaining employment. The data were collected during the last quarter of the year 2025.

The study focuses on both labour market supply and labour market demand perspectives, allowing for a more comprehensive analysis of labour market dynamics. The sample includes both urban and regional contexts, with Tirana and Shkodra selected as representative labour market areas. The analytical framework of the study is structured around three key dimensions: the local market environment,

labour market demand, and labour market supply, ensuring a holistic examination of the labour market ecosystem, affecting persons with disabilities.

Qualitative data were analyzed using thematic analysis, through which key patterns and recurring themes related to barriers, institutional practices, and policy implementation were identified. Quantitative data were analyzed using descriptive statistical methods, to identify trends and relationships. The integration of qualitative and quantitative findings provides a better understanding of labour market inclusion and supports the development of evidence-based policy recommendations.

Participants were selected through purposive and convenience sampling, in cooperation with employment offices, disability organizations, and employers. The sample was intended to provide indicative rather than nationally representative evidence.

Ethical considerations were carefully addressed throughout the research process. Participation was voluntary, and confidentiality and anonymity of respondents were ensured. All participants were informed about the purpose of the study and their right to withdraw at any stage. Particular attention was given to ethical issues related to working with persons with disabilities.

Results

Labour Market Environment

The findings indicate that, despite improvements in labour market legislation and alignment with international standards, significant challenges persist in the practical implementation of policies related to the employment of persons with disabilities in Albania. Key barriers include weak enforcement mechanisms,

bureaucratic procedures, and limited institutional capacity.

Although Albania has adopted a comprehensive legal framework, including anti-discrimination legislation, employment promotion laws, and commitments under the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities, these measures have not translated into substantial improvements in employment outcomes for people with disabilities. This shows a persistent gap between policy design and effective implementation.

Public institutions, particularly the National Agency for Employment and Skills, remain the primary actors in employment mediation. However, their services are not yet fully adapted to the needs of persons with disabilities. Similarly, private employment agencies (PEAs) play a marginal role in facilitating employment for people with disabilities, with limited outreach and engagement, and are predominantly concentrated in urban areas such as Tirana, capital of the country.

The results further show that recruitment channels for persons with disabilities are primarily channeled through public employment services. Nearly half of employers (43%) reported identifying candidates with disabilities through local employment offices, followed by personal networks (21%), non-governmental organizations (15%), and public announcements (15%). In contrast, only about 3% of employers reported using private employment agencies. A similar pattern is observed from the perspective of persons with disabilities, who rely heavily on informal networks and public employment services.

An important structural limitation, identified in this study, concerns the lack of comprehensive and disaggregated

labour market data on persons with disabilities. Existing administrative data systems primarily classify individuals based on broad disability categories and do not capture functional abilities, workplace accessibility needs, or specific employment barriers. This limits the ability of institutions to conduct in-depth assessments, design targeted interventions, and monitor employment outcomes effectively. The absence of a unified and standardized national database further constrains evidence-based policymaking.

*Labour Market Demand:
Employers' Perspectives*

The analysis of employer data reveals low levels of engagement in hiring persons with disabilities. Out of 177 surveyed companies, only 22 of them (12.4%) reported employing people with disabilities. Among these, the majority employed only one or two individuals with disabilities, while only two companies reported employing more than two people with disabilities, with a combined total of approximately 40 employees.

Despite the low levels of employment, employers who had experience employing persons with disabilities, generally reported positive outcomes. Most employers evaluated the work performance of employees with disability favorably, regardless of job position. Several respondents emphasized that workplace accommodations often required minimal financial investment while generating broader benefits for the entire workforce, including improved workplace culture and productivity.

In terms of future intentions, approximately 73% of companies, currently employing persons with disabilities, expressed willingness to continue or increase such employment. Across the

full sample, around 12% of companies indicated that they were considering hiring persons with disabilities in the future, while 26% reported uncertainty but did not exclude the possibility. However, a proportion of firms preferred to comply with legal requirements by paying financial penalties rather than hiring persons with disabilities, indicating limited effectiveness of current quota-based policies.

The main motivations for employing persons with disabilities include corporate social responsibility (reported by 71% of companies), compliance with legal obligations (42%), and internal company values or beliefs (22%). In some cases, employers also reported reputational benefits, moral incentives, and positive internal dynamics associated with inclusive hiring practices. Additionally, some companies highlighted productivity gains when persons with disabilities were placed in positions aligned with their skills and capacities.

At the same time, employers identified key constraints in hiring persons with disabilities, including lack of suitably skilled candidates, limited work experience among job seekers, and insufficient institutional support. Private employment agencies emphasized that the most valued skills in recruitment processes include education, work experience, and certified competencies, alongside soft skills such as communication, adaptability, and initiative.

*Labour Market Supply:
Persons with Disabilities*

The findings show that persons with disabilities face significant barriers in accessing and participating in the labour market. A substantial number of working-age persons with disabilities remain inactive, with many neither employed nor actively seeking employment.

Survey data indicate that 86% of interviewed persons with disabilities are currently unemployed, while only 7% are employed and a small number are self-employed. Although approximately 52% of respondents reported having previous work experience, their current labour market participation remains low.

Educational attainment among respondents with disabilities is relatively limited. While 27% have completed university education, a significant share has only completed lower levels of education, including primary or lower secondary schooling. Participation in vocational education and training is also low, with only 16% having attended vocational schools and 25% reporting completion of training courses.

The data of this study further indicate that employment opportunities for persons with disabilities are concentrated in low-skilled and low-paid jobs. A discrepancy was observed between salaries reported by employers and those reported by employees, suggesting potential inconsistencies in wage reporting and perceptions. Most employees with disabilities reported relatively low monthly incomes, reinforcing their economic vulnerability.

In terms of working conditions, the majority of employed persons with disabilities work reduced hours, typically between four and six hours per day. Key challenges identified in the workplace include difficulties in interactions with colleagues (34%), challenges in completing job tasks due to the lack of workplace accessibility and the need for reasonable accommodation measures (24%), and transportation barriers (12%).

Social protection systems also play a significant role in shaping labour market behavior. Three quarters of respondents

(77%) reported receiving disability-related benefits. While these benefits provide essential income support, they also appear to influence labour market participation, as many respondents expressed reluctance to seek employment due to fear of losing their benefits.

The willingness to participate in the labour market among people with disabilities appears relatively low. Only 32% of respondents reported actively seeking employment. Among those not seeking work, the main reasons include lack of suitable job opportunities (55%), ongoing education or training (18%), and fear of losing disability benefits (27%).

Key Patterns Across Labour Demand and Supply

The combined analysis of employer and job seeker data reveals a clear structural mismatch between labour demand and supply. On the one hand, employers report difficulties in identifying candidates with adequate skills, qualifications, and work readiness, which is reflected in the low proportion of companies employing persons with disabilities (12.4%). On the other hand, persons with disabilities face limited labour market participation, with a high share of respondents being unemployed (86%) and only a minority actively seeking employment (32%).

This mismatch is further reinforced by institutional limitations, including insufficiently inclusive employment services, lack of comprehensive and functional data systems, and weak coordination among stakeholders. The absence of detailed profiling of job seekers and workplaces limits the ability of employment services to effectively match supply and demand.

The findings show that current policy measures, such as employment quotas and

financial incentives, have not yet produced significant behavioral change among employers. Many among the private sector continue to perceive compliance as a cost rather than an opportunity, reducing the effectiveness of policy instruments

Discussion

The structural mismatch between labour demand and supply identified provides a key foundation for interpreting the results. The findings of this study provide important empirical insights into the persistent challenges of labour market inclusion for persons with disabilities in Albania and can be interpreted through the theoretical frameworks outlined in this study. Consistent with previous research (OECD, 2022; European Commission, 2023), the results confirm that persons with disabilities experience significantly lower levels of employment and participation compared to the general population, reflecting structural inequalities in access to labour markets.

From the perspective of the social model of disability, the findings suggest that labour market exclusion in Albania is primarily driven by structural and institutional barriers rather than individual limitations. Barriers related to inaccessible infrastructure, limited workplace accommodations, and discriminatory practices identified in the results reinforce the argument that disability is socially constructed through environmental and institutional constraints (Oliver, 1990; Mitra, 2006). The limited accessibility of employment services and the weak implementation of inclusive policies further support this interpretation.

The gap between policy design and implementation, identified as a central finding of this study, can also be understood within this framework.

Although Albania has established a comprehensive legal and policy structure aligned with international standards, the persistence of barriers indicates that institutional arrangements have not been sufficiently adapted to ensure effective inclusion. This reflects broader patterns observed in transition economies, where formal policy adoption is not always matched by effective enforcement and institutional capacity (European Commission, 2024; World Bank, 2021).

Human capital theory provides additional explanatory power for understanding the supply-side constraints identified in this study. The findings reveal low participation in vocational education and training, limited access to skills development, and a mismatch between labour market requirements and the qualifications of persons with disabilities. These results are consistent with the argument that differences in education, skills, and work experience significantly influence employment outcomes (Becker, 1964; Jones, 2008). The findings also suggest that human capital deficits are not solely individual in nature but are shaped by unequal access to education and training systems.

At the same time, labour market segmentation theory helps explain the concentration of persons with disabilities in low-skilled, low-paid, and unstable forms of employment. The results show that employment opportunities for persons with disabilities in Albania are largely confined to secondary labour market segments, characterized by reduced working hours, limited career progression, and lower wages. This supports the argument that structural inequalities and employer practices restrict access to primary labour market opportunities (Doeringer & Piore, 1971).

The limited engagement of employers in hiring persons with disabilities further highlights the importance of demand-side factors. Despite the existence of quota systems and financial incentives, many employers prefer to comply through penalties rather than inclusive hiring practices. This finding suggests that current policy instruments are insufficient to change employer behaviour, reinforcing evidence from international literature that quota systems require strong enforcement and complementary measures to be effective (OECD, 2022; Eichhorst et al., 2016).

The findings related to social protection systems can be interpreted through the lens of activation-oriented welfare policies. The fear of persons with disabilities to seek employment, due to the risk of losing benefits, indicates the presence of policy-induced disincentives. This supports the argument that poorly designed benefit systems may unintentionally discourage labour market participation and highlights the need for reforms that balance income security with employment incentives (ILO, 2023; OECD, 2022).

The findings highlight the multidimensional nature of labour market exclusion, which extends beyond employment policies to include education systems, infrastructure, and social attitudes. This reinforces the argument that disability inclusion requires a systemic and cross-sectoral approach, involving coordinated action across multiple policy domains (UNICEF et al., 2025). Despite its contributions, the study has several limitations. The sample size, particularly for persons with disabilities, is relatively small and may not fully represent the national population. In addition, the lack of comprehensive national data on disability employment limits the generalizability of

the findings. The reliance on self-reported data may also introduce potential bias. Nevertheless, the use of a mixed-methods approach and the triangulation of multiple data sources strengthen the validity of the findings and provide valuable insights into the labour market inclusion of persons with disabilities in Albania.

Policy Implications

The findings of this study suggest the need for a more integrated and implementation-oriented approach to labour market inclusion of persons with disabilities in Albania. While the country has established a relatively comprehensive legal and policy framework, the limited employment outcomes observed indicate that stronger institutional mechanisms and more targeted interventions are required: (i) stronger enforcement of employment quota systems is necessary. Although the legal framework requires employers to hire persons with disabilities or contribute financially through alternative mechanisms, the findings indicate limited compliance and weak behavioural impact among employers. Strengthening monitoring mechanisms, increasing institutional oversight, and improving transparency in implementation could enhance the effectiveness of quota-based policies. At the same time, quota systems should be complemented with supportive measures rather than relying solely on punitive approaches, in order to encourage sustainable employer engagement. (ii) the operationalization of the Social Employment Fund (SEF) should become a policy priority. Despite its legal basis, the limited functionality of the fund has reduced its potential contribution to employment promotion and workplace inclusion. A fully operationalized SEF

could provide targeted support for workplace adaptation, vocational training, wage subsidies, and other active labour market measures designed to facilitate employment opportunities for persons with disabilities. Ensuring adequate financing and institutional coordination would be essential for maximizing its impact. (iii) expanding access to inclusive vocational education and training (VET) is critical for addressing skills mismatches and improving employability. The findings reveal limited participation of persons with disabilities in vocational education and training, contributing to lower levels of labour market readiness. Policy efforts should prioritize improving accessibility, developing tailored training programs, strengthening career guidance, and promoting collaboration between training institutions and employers. (iv) reforms to disability-related social protection systems are needed to reduce work disincentives and promote labour market participation. While disability benefits provide essential income security, the findings suggest that concerns about benefit loss discourage some individuals from seeking employment. A more activation-oriented approach, allowing for a gradual transition between benefits and employment income, could reduce perceived risks and strengthen incentives to participate in the labour market. Such reforms should seek to balance social protection with employment activation, ensuring that labour market participation does not compromise economic security.

Final considerations

This study contributes to the literature by providing one of the few empirical analyses of disability employment in a Western Balkan context, addressing

a significant gap in existing research. The study examined the labour market participation and employment of persons with disabilities in Albania, highlighting the complex interplay of structural, institutional, and individual factors that shape inclusion outcomes. The findings show that, despite the existence of a comprehensive legal and policy framework aligned with international standards, the labour market inclusion of persons with disabilities remains limited.

A central conclusion of this study is that the main challenge in Albania is not the absence of policies, but rather their ineffective implementation. Weak enforcement mechanisms limited institutional capacity, and fragmented coordination among stakeholders have significantly constrained the impact of existing measures. As a result, employment outcomes for persons with disabilities remain low, and labour market participation continues to be shaped by systemic barriers.

The study also identifies a clear mismatch between labour demand and supply. On the one hand, employers report difficulties in identifying suitably skilled candidates, while on the other, persons with disabilities face limited access to education, vocational training, and employment services. This mismatch is further exacerbated by insufficiently inclusive labour market institutions and weak engagement of private sector actors.

In addition, the findings highlight the unintended consequences of social protection schemes, which may discourage labour market participation when benefits are perceived to be at risk. This underscores the importance of transitioning toward activation-oriented policies that support both income security and employment.

The research contributes to the existing literature by providing empirical

evidence from a transition economy context, emphasizing that disability inclusion requires a comprehensive and integrated policy approach. This includes strengthening institutional capacity, improving data systems, enhancing employer incentives, and investing in inclusive education and employment services.

Future research should focus on

expanding the evidence base through larger and more representative datasets, as well as exploring the long-term impact of policy interventions on employment outcomes for persons with disabilities. Moreover, greater attention should be given to intersectional dimensions, particularly the experiences of women and young people with disabilities in the labour market.

REFERENCES

- Autor, D. H., & Duggan, M. G. (2003). The rise in disability rolls and the decline in unemployment. *Quarterly Journal of Economics*, 118(1), 157–205. <https://doi.org/10.1162/00335530360535171>
- Becker, G. S. (1964). *Human capital: A theoretical and empirical analysis*. University of Chicago Press.
- Bound, J., & Burkhauser, R. V. (1999). Economic analysis of transfer programs targeted on people with disabilities. In O. Ashenfelter & D. Card (Eds.), *Handbook of labor economics* (Vol. 3, pp. 3417–3528). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S1573-4463\(99\)30052-1](https://doi.org/10.1016/S1573-4463(99)30052-1)
- Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). SAGE Publications.
- Doeringer, P. B., & Piore, M. J. (1971). *Internal labor markets and manpower analysis*. Lexington Books.
- Eichhorst, W., Hinte, H., & Rinne, U. (2016). Promoting employment of disabled persons in Europe. *IZA Journal of European Labor Studies*, 5(1), 1–22. <https://doi.org/10.1186/s40174-016-0065-6>
- European Commission. (2023). *Employment and social developments in Europe 2023*. European Commission.
- European Commission. (2024). *Albania report 2024*. <https://enlargement.ec.europa.eu>
- Greve, B. (2009). *The labour market situation of disabled people in European countries and implementation of employment policies: A summary of evidence from country reports and research studies*. Academic Network of European Disability Experts (ANED).
- Government of Albania. (2019). *Law No. 15/2019 “On Employment Promotion”*. Tirana: Government of Albania.
- Government of Albania. (2021). *National Action Plan for Persons with Disabilities 2021-2025*. DCM number 276, 20/05/2021, <http://qbz.gov.al/eli/vendim/2021/05/12/276>.
- Government of Albania. (2024). *National Strategy on Social Protection 2024–2030*. Tirana: Government of Albania.
- INSTAT. (2023). *Census of population and housing 2023*. <https://www.instat.gov.al>
- International Labour Organization (ILO). (2023). *Disability inclusion in the labour market*. Geneva: ILO.
- Jones, M. K. (2008). Disability and the labour market: A review of the empirical evidence. *Journal of Economic Studies*, 35(5), 405–424. <https://doi.org/10.1108/01443580810903554>
- Kaye, H. S., Jans, L. H., & Jones, E. C. (2011). Why don't employers hire people with disabilities? *Journal of Occupational Rehabilitation*, 21, 526–536. <https://doi.org/10.1007/s10926-011-9302-1>
- Mitra, S. (2006). The capability approach and disability. *Journal of Disability Policy Studies*, 16(4), 236–247.

- 0442073060160040501
- Ministry of Health and Social Welfare. (2026). *Monitoring report on the implementation of the National Action Plan for Persons with Disabilities 2021–2025*. Government of Albania.
- Ministry of Finance and Economy. (2023). *National Employment and Skills Strategy 2023–2030*. Tirana: Government of Albania.
- OECD. (2022). *Disability, work and inclusion: Mainstreaming in all policies and practices*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/1ea5e9c-en>
- OECD/European Commission. (2023). *The missing entrepreneurs 2023: Policies for inclusive entrepreneurship and self-employment*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/230efc78-en>
- Oliver, M. (1990). *The politics of disablement*. Macmillan.
- Pagán, R. (2007). Labour market participation of people with disabilities. *Applied Economics Letters*, 14(13), 1045–1048. <https://doi.org/10.1080/13504850600770640>
- Schur, L., Kruse, D., & Blasi, J. (2013). *People with disabilities: Sidelined or mainstreamed?* Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139017127>
- Shakespeare, T. (2018). *Disability: The basics*. Routledge.
- UNDP. (2021). *Inclusive vocational education and training for persons with disabilities in Albania*. <https://www.undp.org>
- United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. New York: United Nations.
- UNICEF, World Bank, & International Disability Alliance. (2025). *Global disability inclusion report*. <https://www.globaldisabilitysummit.org>
- World Bank. (2020). *The Western Balkans digital economy: Unlocking economic potential*. World Bank.
- World Bank. (2021). *Disability inclusion overview*. <https://www.worldbank.org>

Guide for Authors

The journal “Studime Sociale” [Social Studies] is a scholarly journal published by the Albanian Institute of Sociology (AIS), associated with the Albanian Sociological Association (ALBSA). It has been certified as a scientific journal by the KVTA/MAS by Decision No. 170, dated December 20, 2010. The journal has also been classified as a scientific journal by ANVUR – the National Agency for the Evaluation of the University and Research System of the Italian Ministry of Education, Universities and Research (MIUR), by Decision No. 298, dated December 21, 2021. *Social Studies* has been published continuously since 1998. It is managed by an International Editorial Board and is published with code ISSN, in two formats: print and online. Articles may be published in Albanian or English.

The fundamental principle of publication is **scientific rigor**. Every manuscript submitted undergoes a **double-blind peer review process**. Each article is reviewed by **two anonymous scholars** in the relevant field(s), and publication is granted only if both reviews are positive. The selection of scientific articles is therefore the **exclusive responsibility of anonymous peer reviewers**.

The publication costs of the journal are covered by contributors, in proportion to the length of each article (pages, with 2,200 characters per page). If any issue or individual article is financially supported by a third party (individual or institution), this support is explicitly acknowledged.

Each article must comply with linguistic and academic standards and must constitute original work. Submissions may be either research articles or review articles. Manuscripts must be submitted in Word format and should follow this structure: (1) Title, up to 15 words; (2) Author/s (first name and surname); institutional affiliation(s); email address(es) for each author (3) Abstract, 200–250 words, with 4–6 keywords; (4) Author biography, approximately 50 words, in narrative form; (5) Main text; (6) Complete list of references, in alphabetical order by authors’ surnames (7).

Articles may include **footnotes** for specific explanations; however, footnotes should not be used for bibliographic references. The journal follows the **APA referencing system**, using **in-text citations** accompanied by a corresponding **alphabetically ordered reference list** at the end of the manuscript, based on authors’ surnames or the institutions responsible for the cited documents. The complete references listed at the end of the text must contain all elements necessary to identify the original sources, as follows:

- a. **Books:** Author(s); year of publication; *title of the book* (italicized); place of publication; publisher. *Example:*
Merton, Robert. 1968. *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- b. **Journal articles, book chapters, etc.:**
Author(s); year of publication; “title of the article” (in quotation marks); *title of the journal or edited volume* (italicized); volume/issue and page range. *Example:*
Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society: The U.S. Perspective.” *Current Sociology*, Vol. 58, No. 2, pp. 350–355.
- c. **Archival documents:**
In addition to the elements above, the reference should include the **archive, file, and folder/fascicle**.
- d. **Online sources:** In addition to the standard elements, the reference should include the **URL** and the **date of last access**.

All references listed at the end of the manuscript must correspond to the abbreviated in-text citations, which should follow these examples:

Single author: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); Weber (1998: 156)

Two or three authors: (Lazarsfeld & Berelson, 1990); (Olzak, Shanahan & West, 1986)

More than three authors: (Larsen et al., 1989)

Multiple references: (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999)

If an author has more than one publication in the same year, references should be distinguished as 2011a, 2011b, etc.

Kriteret e botimit

Revista “Studime Sociale” është revistë e Institutit Shqiptar të Sociologjisë (AIS), i asociuar me Shoqatën Sociologjike Shqiptare (ALBSA). Ajo është certifikuar si revistë shkencore nga KVTA/MAS me vendim Nr. 170, datë 20. 12. 2010. Ajo është klasifikuar si revistë shkencore nga ANVUR - Agjencia Kombëtare e Vlerësimit të Sistemit Universitar dhe Kërkimit Shkencor i Ministrisë së Arsimit, Universiteteve dhe Kërkimit Shkencor të Italisë (MIUR) me vendim Nr. 298, datë 21 dhjetor 2021.

Revista “Studime Sociale” botohet pa ndërprerje nga viti 1998. Ajo drejtohet nga bordi botues ndërkombëtar dhe botohet me kod ISSN, në dy forma: print dhe online. Artikujt mund të botohen në shqip ose anglisht.

Parimi bazë i botimit është rigoroziteti shkencor. Çdo artikull i nënshtrohet një recensionimi të verbër (**double-blind peer review**). Ai u jepet për recensionim dy studiuesve të fushave të afërta dhe artikulli botohet nëse recensat janë pozitive. Pra, detyra e përzgjedhjes së artikujve shkencorë është kompetencë ekskluzive e recensentëve anonimë.

Kostoja e revistës përballohet nga kontribuuesit sipas vëllimit të çdo artikulli (faqe me nga 2200 karaktere). Nëse ndonjë numër, apo artikull i veçantë i revistës, financohen nga ndonjë subjekt (individ apo institucion) në çdo rast bëhet shënimi përkatës.

Çdo artikull duhet të jetë në përputhje me standardet gjuhësore. Artikujt duhet të jenë krijime origjinale. Ato mund të jenë artikuj shkencorë ose recensionues. Artikujt shkencorë duhet të dërgohet në word me këtë strukturë: (1) titulli, deri në 15 fjalë; (2) autori/autorët (emri mbiemri); institucioni ku është/janë; adresat elektronike – për çdonjërin prej tyre; (3) përmbledhje (shqip), me 200-250 fjalë dhe 4-6 fjalë kyçe; (4) të dhëna për autorin/autorët, rreth 50 fjalë, si tekst; (5) teksti; (6) Referencat e plota, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve; (7) abstract në anglisht (varianti anglisht i përmbledhjes).

Artikulli mund të shoqërohet me shënime në fund të faqes (footnotes) për ndonjë shpjegim të veçantë. Por ato nuk janë referenca. *Sistemi i referencave të revistës është sistemi i APA*, me referenca të shkurtuara përgjatë tekstit, shoqëruar me listën korresponduese të referencave të plota në fund të tekstit, sipas rendit alfabetik të mbiemrave të autorëve, apo institucioneve që kanë autorësinë.

Referencat e plota në fund të tekstit duhet të përbëjnë elementë (të dhëna) që të adresojnë te burimet origjinale:

- a. Për librat: autori/ose autorët (1); viti i botimit (2); titulli i librit, në korsiv (3); ku është botuar (4) dhe botuesi (5).
P.sh. Merton, Robert. 1968. *Social Theory and Social Structure*, New York: Free Press.
- b. Për artikuj nga revistat shkencore, kapituj librash etj.: autori/autorët (1); viti i botimit (2); titulli i artikullit, në thonjëza (3); titulli i revistës/përmbledhjes ku është botuar, në kursiv (4); revista apo botimi ku gjendet e faqet, nga-deri (5).
P.sh.: Buss, Loreta. 2010. “Childhood in Sociology and Society; The US Perspective”, *Currant Sociology*, Vol. 58, No. 2, pp. 355-350.
- c. Për dokumente arkivorë shtohet (pika 5) Arkivi, Dosja, fashikulli.
- d. Për dokumente të marrë nga interneti shtohet (pika 5) link-u dhe data e fundit kur është parë.

Referencat e plota, të listuara në fund të tekstit, duhet të korrespondojnë me referencat e shkurtuara nëpër tekst, të cilat vendosen si në shembujt: Për një autor: Weber (1998); (Weber, 1998: 156); ose Weber (1998: 156); Për dy dhe tre autorë: (Lazesfeld & Berelson, 1990) e (Olzak, Shanahan & West, 1986); Për më shumë se tre autorë: (Larsen ed al., 1989); për seritë e referencave (Blau, 1980; Kadare, 1995; Uçi, 2003; Pëllumbi, 2004; Omari, 1999). Në qoftë se për të njëjtin autor ka më shumë se një referencë në të njëjtin vit, atëherë shënohet: 2011a, 2011b.